

ЦЕНТРАЛЬНОУКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМ. В. ВИННИЧЕНКА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД «ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ К. Д. УШИНСЬКОГО»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

КОРОТКА ІРИНА МИКОЛАЇВНА

УДК 811.161.2'373.611

ДИСЕРТАЦІЯ

**СЕМАНТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ ЛЕКСИЧНИХ ГНІЗД ЗІ
ЗНАЧЕННЯМ 'РОСТИ', 'ЗБІЛЬШУВАТИСЯ' У ГЕРМАНСЬКИХ,
СЛОВ'ЯНСЬКИХ ТА БАЛТІЙСЬКИХ МОВАХ**

10.02.15 – Загальне мовознавство

Філологічні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ І. М. Коротка

Науковий керівник: Іліаді Олександр Іванович, доктор філологічних наук.

Кропивницький – 2018

АНОТАЦІЯ

Коротка І. М. Семантична організація лексичних гнізд зі значенням ‘рости’, ‘збільшуватися’ у германських, слов’янських та балтійських мовах. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.15 «Загальне мовознавство». – Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка. Кропивницький, 2018; Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, 2018.

Дисертацію присвячено дослідженню і системному аналізу семантичних змін у лексиці трьох груп мов (германській, слов’янській та балтійській), яка в різні часи була сформована в межах одного лексичного гнізда. Об’єктом дисертаційного дослідження – лексичні гнізда *i.-ε.* коренів 1) **oid-/*aid-*; 2) **b(e)u-/*bh(e)ǫ-*; 3) **bhel-*, **bhlē-*; 4) **tēu-/*tāu-*; 5) **bheu-/*bheǫ-*; зі значенням ‘рости, збільшуватися’, різною мірою збережені у германських, слов’янських і балтійських мовах. Предметом дослідження є семантичні зрушення, що реально зафіксовані або можуть бути реконструйовані у германській, слов’янській та балтійській лексиці, утвореній в гніздах із коренями **oid-/*aid-*; **b(e)u-/*bh(e)ǫ-*; **bhel-*, **bhlē-*; **tēu-/*tāu-*; **bheu-/*bheǫ-*; система контрастивних і типологічно близьких рис у розвитку значення синонімічних гнізд слів і, почасти, формальні (словотвірні) відношення між лексичними одиницями різних гнізд.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що вперше у вітчизняному мовознавстві здійснений комплексний порівняльний аналіз динаміки семантичної організації лексичних гнізд із синонімічними індоєвропейськими основами у мовах трьох груп (германських, слов’янських балтійських) із застосуванням методики моделювання семантичної еволюції залученої для аналізу лексики.

У дисертаційній роботі розглянуто історіюгніздового принципу опису системних відношень у лексиці, характеристики складного поняття гнізда слів, його організації та аналітичний розбір наявних у мовознавстві підходів щодо його визначення. Окремо пропонується розгорнутий опис методики аналізу значень слів, утворених у групі синонімічних лексичних гнізд.

У пропонованому дисертаційному дослідженні для вирішення методичних питань, одним яких є максимально чітке визначення його об'єктів, приймається розмежування двох типів гнізд: лексичного й етимологічного. Для даної дисертаційної праці, що акцентує на описі семантичної організації груп спільнокореневих слів як складноорганізованих лексичних систем актуальне визначення таких систем як **лексичних гнізд**. На сучасному рівні розвитку досліджуваних мов (слов'янських, германських, балтійських) вони становлять цілком оформлені системи в сукупності всіх взаємозв'язків їхніх елементів.

У дисертації приймається погляд на етимон як на корінь, який виділяється етимологічним шляхом у сукупності лексем різних мов однієї сім'ї. Визначення етимона (бази) як перший крок аналізу гнізда спільнокореневих форм закономірно передбачає другий крок – реконструкцію його прамовної (у нашому випадку – праіндоєвропейської) форми, тобто того матеріального стану, який став початковим, стартовим в історії гнізда. Наявність цього кореня у складі цих слів, власне, дає підстави вважати їх генетично тотожними, об'єднуючи в гніздо.

Завдяки етимології можна «повернути» в систему семантичних відношень слів у гніздах цілі пасма, ланцюжки значень, які у певний період історії мови «випали» з неї разом із відповідними лексемами через процеси деетимологізації чи просто їхню надмірну семантичну відокремленість, звідки їх сприйняття як неспоріднених форм. Із «поверненням» лексем до їхнього лексичного гнізда ми, з одного боку, отримуємо можливість пояснити логіку формування, послідовність виникнення значень тих давно відомих слів гнізда, чия семантична історія до цього була незрозумілою, а з

іншого, об'єднання двох рядів лексем знімає питання генетичної омонімії, що в цьому разі виявляється лише розгалуженою полісемією.

У практичній частині дисертації здійснено: 1) системний опис семантики германської, слов'янської та балтійської лексики, сформованої у лексичних гніздах із основами **oid-/*aid-*; **b(e)u-/*bh(e)ǫ-*; **bhel-*, **bhlē-*; **tēu-/*tau*; **bheu-/*bheǫ-*; 2) побудовано схеми значеннєвих зрушень; 3) з'ясовано невикористані семантичною системою гнізда векторів семантичного розвитку; 4) з'ясовано імпліцитні значення між кластерами семем.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості використання матеріалів і результатів дисертації у працях із «Загального мовознавства», «Історичної та загальної лексикології», «Порівняльної семасіології германських, слов'янських, балтійських та ін. і.-є. (і не тільки) мов», студіях із «Мовної типології»; у практиці укладання словників типових семантичних змін, створення посібників із лексичної семантики й загальної теорії значення, а також при підготовці спецкурсів і спецсеінарів із «Порівняльного мовознавства». Окремі семасіологічні розвідки можуть бути використані в дослідженнях з індоєвропейської етимології для обґрунтування семантичного боку версій.

Ключові слова: семантичне зрушення, модель розвитку, лексичне гніздо, «генетична програма», семасіологія, семема.

ABSTRACT

Korotka I. M. The semantic organization of lexical nests with the meaning of 'growth', 'increase' in Germanic, Slavic and Baltic languages. – Manuscript.

Thesis for Candidate Degree in Philology. Speciality 10.02.15 –General Linguistics. – Central Ukrainian Pedagogical University named after Volodymyr Vynnychenko. Kropyvnytskyi, 2018;The State Institution “South Ukrainian

National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky” of the Ministry of Education and Science of Ukraine. Odessa, 2018.

The given thesis is devoted to the research and system analysis of the semantics changes in three language group lexicon (Germanic, Slavic and Baltic), which was formed in different times in one lexical root boundaries. The object of the study are Indo-European lexical roots 1) **oid-/*aid-*; 2) **b(e)u-/*bh(e)ǔ-*; 3) **bhel-*, **bhlē-*; 4) **tēu-/*təu-*; 5) **bheu-/*bheǔ-*; meaning ‘grow’, ‘increase’ saved in Germanic, Slavonic and Baltic languages. The subject of the study are semantics shifts that really fixed or can be reconstructed in Germanic, Slavic and Baltic lexicon, formed in roots **oid-/*aid-*; **b(e)u-/*bh(e)ǔ-*; **bhel-*, **bhlē-*; **tēu-/*təu-*; **bheu-/*bheǔ-*; the system of contrastive and typological close features in synonyms values development and word-formed relation between different roots lexical units.

The scientific novelty of the thesis’ results is determined by the fact that it is firstly in native linguistics investigation is made the complex comparative analysis of the dynamic semantics lexical roots with synonym Indo-European basis in Germanic, Slavic and Baltic languages using the method of semantics evolution modeling.

In the thesis it is reviewed the history of nest principle describing system relationship in lexicon, the characteristics of word nest notion, its organization and analytical selection presented in linguistics. It is presented apart the opened description the methody of word meaning analysis formed in the group of synonymic lexical nest.

In given issue to solve methodics questions it is made the differentiation og two types word nest: lexical and etymological. To this paper, that emphasize the description semantics organization of joint-minded words as organized lexical systems it is relevant definition such systems as **lexical nest**. On the present level developing researched languages (Slavic, Germanic, Baltic), they make complete formed systems in complex interconnection of their elements.

In the thesis it is taken a look to the etymon as to the root, which single out by etymology in boundary lexicon different languages of one word family. Determination of the etymon (base) as first step of nest analysis joint-minded forms is logically leads to the second step – its original form reconstruction, that material level, that became initial, start in word nest history. The existence of these words gives the reasons to consider their genetics adentical united in word nest.

Due to etymology one can “turn” into semantics words relation system in nests all the strands, meanings chains that in definite historical language period “fell out” it with appropriate lexicon because of deetymological process or their excessive semantics isolation and their perception as unrelated forms. From lexims return to their lexical nest we get, from one hand, the opportunity to explain the forming logic, meanings emergence sequence of those long known nest words, which historical semantics was incomprehensible before, and for other hand, two levels lexims unification removes the question of genetics homonymy that in this case turns out ramose polysemy.

In practical part of the research is made: 1) systemic symantics description of Germanic, Slavic and Baltic lexicon created in lexical nests **oid-/*aid-*; **b(e)u-/*bh(e)ũ-*; **bhel-*, **bhlē-*; **tēu-/*təu*; **bheu-/*bheuð-*; 2) the meaningful shifts schemes; 3) unused by semantics system nests the semantics development vectors; 4) implicative meanings between semem clusters.

The practical significance of the research is determined by the fact that its results can be applied in the courses of “General Linguistics”, “Historical and General Lexicology”, “Comparative Germanic, Slavic, Baltic and other Indo-European Semasiology”, studios in “Typology”; in vocabulary making practice of typical semantica changes, for creating the manuals in lexical semantics and general meaning theory, and also in special course and workshop preparation in “Comparative Linguistics”. Individual semasiology investigations can be used in Indo-European etymology researches for version semantics aspect discourse.

Key words: semantics shift, development model, lexical root, «genetic program», semasiology, sememe.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації, у фахових виданнях України:

1. Коротка І. М. Семантика рефлексів і.-є. *b(e)u-, *b(h)eu у германських мовах (на індоєвропейському фоні). *Типологія мовних значень у діяхронічному та зіставному аспектах*. 2012. № 26. С. 156 – 168.
2. Коротка І. М. Семантика рефлексів і.-є. *bheu-, *bheуә- (*bhūā-, *bhūē-) : *bhōu- : *bhū- ‘рости, розвиватися’, ‘бути, існувати’, ‘жити, населяти’ в германських, слов’янських та балтійських мовах (на індоєвропейському фоні). *Типологія мовних значень у діяхронічному та зіставному аспектах*. 2013. № 28. С. 176–184.
3. Коротка І. М. До семантики рефлексів і.-є. *tēu-, *təu-, *teуә-, *tūō-, *tū- ‘набрякати, надуватися’ в германських, слов’янських та балтійських мовах. *Типологія мовних значень у діяхронічному та зіставному аспектах*. 2014. № 29. С. 140 – 149.
4. Коротка І. М. Семантика рефлексів і.-є. *bheu-, *bheуә- (*bhūā-, *bhūē-) : *bhōu- : *bhū- ‘рости, розвиватися’, ‘бути, існувати’, ‘жити, населяти’ в германських, слов’янських та балтійських мовах (на індоєвропейському фоні) III. *Наукові записки*. 2014. Випуск 133. С. 161–174.
5. Коротка І. М. До семантики рефлексів і.-є. *tēu-, *təu-, *teуә-, *tūō- ‘набрякати, надуватися’ у германських, слов’янських та балтійських мовах. *Наукові записки*. 2017. Випуск 160. С. 71–87.
6. Короткая И. Н. Из индоевропейской соматической терминологии: к истокам значения ‘желудок’, ‘живот’. *Типологія мовних значень у діяхронічному та зіставному аспектах*. 2012. Випуск 25. С. 192–203.
7. Коротка І. М. Семантика германських, балтійських та слов’янських рефлексів і.-є. *oīd ‘набрякати’ на індоєвропейському фоні. *Типологія мовних значень у діяхронічному та зіставному аспектах*. 2013. Випуск 27. С. 179 – 188.

8. Коротка І. М. Типологія семантики рефлексів індоєвропейської основи *bhel- ‘пухнути, набрякати; рости’ в германських, слов’янських та балтійських мовах. *Наукові записки*. 2013. Випуск 115. С. 270–275.

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації, у зарубіжних спеціалізованих виданнях:

9. Коротка І. М. Семантика рефлексів і.-є. *bheu-, *bheуә- (*bhūā-, *bhūē-) : *bhōu- : *bhū- ‘рости, розвиватися’, ‘бути, існувати’, ‘жити, населяти’ в германських, слов’янських та балтійських мовах (на індоєвропейському фоні) II. *Zbiór Artykułów Naukowych*. “Filologia, socjologia I kulturoznawstwo, osiągnięcia naukowe, rozwój, propozycje na rok 2015 (30.12.2015 – 03.01.2016)”. 2015. С. 62–71.

10. Коротка І. М. До семантики рефлексів гнізда і.-є. *tēu-, tәu-, teуә-, tūō-, tū- ‘рости’, ‘надуватися’ в германських, слов’янських та балтійських мовах III. *Zbiór Artykułów Naukowych*. “Filologia, socjologia I kulturoznawstwo. Współczesne tendencje w nauce i edukacje (30.01.2016 – 31.01.2016)”. 2016. С. 36–41.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ НАЗВ МОВ, НАРІЧ І		
ДІАЛЕКТІВ		13
ПЕРЕЛІК	ІНШИХ	УМОВНИХ
СКОРОЧЕНЬ		14
ВСТУП		16
РОЗДІЛ 1. ГНІЗДОВИЙ МЕТОД ДОСЛІДЖЕННЯ ЛЕКСИКИ У		
МОВОЗНАВСТВІ Й ПРИНЦИПИ ПОРІВНЯЛЬНО-		
СЕМАСІОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ ГРУПИ ЛЕКСИЧНИХ ГНІЗД ІЗ		
БАЗОВИМ ЗНАЧЕННЯМ ‘ЗБІЛЬШУВАТИСЯ’,		
‘РОСТИ’		
		23
1.1. Історія гніздового опису системних відношень у семантиці		
лексичних одиниць.....		22
1.2. Поняття гнізда слів у сучасному мовознавстві: проблеми		
термінології та методики.....		31
1.3. Етимон як системотворчий елемент лексичного гнізда.....		40
1.4. Джерела і принципи добору матеріалу.....		44
1.5. Принципи дослідження семантики групи лексичних гнізд.....		50
1.6. Верифікація результатів дослідження.....		60
Висновки до розділу 1		66
РОЗДІЛ 2. ЛЕКСИЧНІ ГНІЗДА З БАЗОВОЮ СЕМАНТИКОЮ		
‘НАБРЯКАТИ, ПУХНУТИ,		
РОЗДУВАТИСЯ’		
		70
2.1. Гніздо і.-є. *oǵd-/*aǵd- ‘набрякати’, ‘збільшуватися’.....		70
2.1.1. Етимологічна довідка.....		70
2.1.2. Семантичні зрушення у германських прикладах.....		71
2.1.3. Семантичні зрушення у слов’янських прикладах.....		75
2.1.4. Семантичні зрушення у балтійських прикладах.....		79
2.1.5. Типологічна верифікація.....		81

2.1.6. Семантичні особливості одиниць гнізда.....	83
2.2. Гніздо і.-є. *b(e)u-, *b(h)eu̯- ‘напухати, набрякати, надиматися’.	86
2.2.1. Етимологічна довідка.....	86
2.2.2. Семантичні зрушення у германських прикладах.....	86
2.2.3. Семантичні зрушення у слов’янських прикладах.....	94
2.2.4. Семантичні зрушення у балтійських прикладах.....	97
2.2.5. Спірні германські етимології й ономасіологічна типологія	98
2.2.6. Типологічна верифікація.....	102
2.2.7. Семантичні особливості одиниць гнізда.....	104
2.3. Гніздо і.-є. *bhel-, *bhlē- ‘рости, набрякати, роздутися, пінитися, рясніти (чимось)’.....	106
2.3.1. Етимологічна довідка.....	106
2.3.2. Семантичні зрушення у германських прикладах.....	107
2.3.3. Семантичні зрушення у слов’янських прикладах.....	113
2.3.4. Семантичні зрушення у балтійських прикладах.....	115
2.3.5. Спірні германські етимології: можлива омонімія.....	116
2.3.6. Типологічна верифікація.....	117
2.3.7. Семантичні особливості одиниць гнізда.....	118
2.4. Гніздо і.-є. *tēu-, tēu- ‘надуватися, набрякати’.....	121
2.4.1. Етимологічна довідка.....	121
2.4.2. Семантичні зрушення у германських прикладах.....	122
2.4.3. Семантичні зрушення у слов’янських прикладах.....	128
2.4.4. Семантичні зрушення у балтійських прикладах.....	134
2.4.5. Типологічна верифікація.....	138
2.4.6. Семантичні особливості одиниць гнізда.....	141
Висновки до розділу 2.....	143
РОЗДІЛ 3. ГНІЗДО *bheu-, bheu̯- ‘РОСТИ, РОЗВИВАТИСЯ’,	
‘БУТИ, ІСНУВАТИ’, ‘ЖИТИ,	
НАСЕЛЯТИ’.....	147

	12
3.1. Етимологічна довідка.....	147
3.2. Семантичні зрушення у германських прикладах.....	148
3.3. Семантичні зрушення у слов'янських прикладах.....	153
3.4. Семантичні зрушення у балтійських прикладах.....	171
3.5. Типологічна верифікація.....	176
3.6. Семантичні особливості одиниць гнізда.....	180
Висновки до розділу 3.....	184
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	187
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	194
ДОДАТОК А.....	217
ДОДАТОК Б.....	219
ДОДАТОК В.....	221

**ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ НАЗВ МОВ,
НАРІЧ І ДІАЛЕКТІВ**

авест. —	Авестська	д.-сакс. —	Давньосаксонська
алб. —	Албанська	д.-сканд. —	Давньоскандинавська
англ. —	Англійська	д.-тюрк. —	Давньотюркська
англ.-сакс. —	Англо-саксонська	д.-фриз. —	Давньофризька
араб. —	Арабська	д.-чес. —	Давньочеська
бав. —	Баварський	д.-швед.	Давньошведська
балт. —	Балтійська	дат. —	Датська
блр. —	Білоруська	евенк. —	Евенкійська
болг. —	Болгарська	зх.-нім. —	Західнонімецька
брет. —	Бретонська	і.-є. —	Індоевропейська
в.-луж. —	Верхньолужицька	іран. —	Іранська
вал. —	Валлійська	ірл. —	Ірландська
вірм. —	Вірменська	ісл. —	Ісландська
герм. —	Германська	кар. —	Каракалпакська
гот. —	Готська	кашуб. —	Кашубська
гр. —	Грецька	кіпр. —	Кіпрська
д.-англ. —	Давньоанглійська	курд. —	Курдська
д.-брет. —	Давньобретонська	лат. —	Латинська
д.-в.-н. —	Давньоверхньонімецька	лит. —	Литовська
д.-вал. —	Давньоваллійська	лтс. —	Латиська
д.-гр. —	Давньогрецька	макед. —	Македонська
д.-дат. —	Давньодатська	н.-луж. —	Нижньолужицька
д.-інд. —	Давньоіндійська	н.-н. —	Нижньонімецька
д.-ірл. —	Давньоірландська	ндрл. —	Нідерландська
д.-ісл. —	Давньоісландська	нім. —	Німецька
д.-лит. —	Давньолитовська	осет. —	Осетинська
д.-норв. —	Давньонорвезька	пд.-монг. —	Південномонгольська
д.-перс. —	Давньоперська	перс. —	Перська
д.-пол. —	Давньопольська	пол. —	Польська
д.-прус. —	Давньопрусська	полаб. —	Полабська
д.-рус. —	Давньоруська	прагерм. —	Прагерманська

пракельт. –	Пракельтська	сх.-лит.	Східнолитовський
псл. –	Праслов'янська	сх.-фриз.	Східнофризька
родоп. –	Родопський	тох. А –	Тохарська
рос. –	Російська	тув. –	Тувинська
р.-ц.-сл.	Русько- церковнослов'янська	тур. –	Турецька
с.-англ. –	Середньоанглійська	тюрк. –	Тюркська
с.-в.-н. –	Середньовірнонімецька	узб. –	Узбецька
с.-вал. –	Середньовалійська	укр. –	Українська
с.-ірл. –	Середньоірландська	умбр. –	Умбрська
серб. –	Сербський	урарт. –	Урартська
слвн. –	Словенська	фар. –	Фарерська
слвц. –	Словацька	фриз. –	Фризька
словин.	Словинська	хет. –	Хетська
слов'ян. –	Слов'янська	хорв. –	Хорватська
с.-н.-н. –	Середньоніжнонімецька	ц.-сл. –	Церковнослов'янська
с.-перс. –	Середньоперська	чес. –	Чеська
ст.-блр.	Старобілоруська	швед. –	Шведська
ст.-сл. –	Старослов'янська	швейц. –	Швейцарський
ст.-укр. –	Староукраїнська	шугн. –	Шугнанська
сх.-іран. –	Східноіранська	ягн. –	Ягнобська

ПЕРЕЛІК ІНШИХ УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

букв. –	буквально	осн. –	основа
див. –	дивись	пас. –	пасив
діал. –	діалектне	пд. –	південний
дієпр. –	дієприкметник	под. –	подібне
жін. р. –	жіночий рід	поет. –	поетичне
зх. –	західний	пор. –	порівняй
ін. –	інше	рідк. –	рідкісне
книж. –	книжне	розм. –	розмовне
ЛСГ –	лексико-семантична група	стар. –	старе
метафор. –	метафоричне	суф. –	суфікс

мин. —	минулий (час)	суч. —	сучасне
мн. —	множина	сх. —	східний
напр. —	наприклад	т. с. —	те саме
наст. —	наступне	церк. —	церковне

ВСТУП

Прагнення показати системність семантичних змін у групах мов може бути реалізоване не лише шляхом дослідження якісного складу лексико-семантичних груп (далі – ЛСГ), але й шляхом спостереження за семантичними процесами всередині сукупності слів, які в різні часи були сформовані в межах одного лексичного гнізда. Як показує практика мовознавства, при цьому дослідник отримує, окрім суми спільнокоренових лексем, пов'язаних формальними (словотвірними) відношеннями, ще й активну багатоступеневу систему значень, яка розвивається за аналогією до самої себе, про що свідчить паралелізм утворення семем у мікрогніздах одного макрогнізда. Ця багатоступеневість виявляється у наявності різних хронологічних ярусів семантики (архаїчні й інноваційні семем), що засвідчують динаміку системи значень.

Важливу проблему становить вивчення семантичного розвитку цих гнізд у порівняльному аспекті, оскільки все більшої ваги набуває теза, згідно з якою вся лексична система мови – це система етимологічних гнізд [97: с. 8], а отже порівняння їхнього якісного складу показує ізоморфізм усіх процесів, які загалом протікають в лексико-словотвірній системі мови.

Актуальність. Дослідження загальних принципів семантичної організації груп синонімічних гнізд, типології їхньої взаємодії в часі – важлива проблема сучасного загального мовознавства, і саме на вирішення такої проблеми орієнтована пропонована дисертація. Одиниці гнізд індоєвропейських коренів зі значенням ‘tumescere’ *oid-, *b(e)u-/*bh(e)ǵ-, *bhel-, *tēu-, *bheu- досі не були об’єктом *системного вивчення у мовах різних груп*. Існують лише дослідження окремих груп дериватів із цими коренями, а також студії, присвячені порівняльному дослідженню гнізд етимонів з іншим базовим значенням у межах однієї групи мов, пор. праці А. А. Калашникова (глибокий розгляд системи дериватів коренів із семантикою ‘в’язати’ і ‘плести’ у слов’янських мовах), Л. В. Соколовської,

Л. П. Михайлової та ін. Відповідно до сказаного, **актуальність** зумовлена, по-перше, недостатнім вивченням систематики і напрямків семантичних процесів, які протікали в лексичних гніздах із коренями 1) **oid-/*aid-*; 2) **b(e)u-/*bh(e)ǔ-*; 3) **bhel-*, **bhlē-*; 4) **tēu-/*tau-/*teǔ-/*tūō-/*tǔ-*; 5) **bheu-/*bheǔ-/*bhūā-/*bhūē-/*bhōu-/*bhū-*, по-друге, відсутністю спроб комплексного контрастивно-типологічного аналізу зазначених об'єктів у практиці вітчизняного мовознавства, по-третє, необхідністю вдосконалення семантичного аспекту методики досліджень, орієнтованих на вирішення проблем загального мовознавства й етимології.

Мета – дослідження закономірностей семантичних зрушень, які відбувалися в групі індоєвропейських лексичних гнізд із синонімічним значенням ‘рости, збільшуватися’, одиниці яких засвідчені в германських, слов'янських та балтійських мовах. Досягнення сформульованої мети передбачає вирішення суми **завдань** практичного і методологічного характеру, з-поміж яких, зокрема:

– аналітичний огляд історії гніздового вивчення індоєвропейської лексики (для окреслення традиційних підходів до гніздового вивчення лексики);

– розроблення й обґрунтування процедурної схеми семасіологічного аналізу групи синонімічних гнізд у кількох групах мов;

– системна семантична інвентаризація наявної (історично засвідченої та реконструйованої) в доступних джерелах германської, слов'янської та балтійської лексики, сформованої у лексичних гніздах із основами **oid-/*aid-*; **b(e)u-/*bh(e)ǔ-*; **bhel-*, **bhlē-*; **tēu-/*tau-/*teǔ-/*tūō-/*tǔ-*; **bheu-/*bheǔ-/*bhūā-/*bhūē-/*bhōu-/*bhū-*;

– побудування схем значеннєвих зрушень (як спільних для всієї групи синонімічних гнізд, так і властивих окремим гніздам) як проявів динаміки базової семантичної організації лексичних гнізд. Для цього необхідно

встановити послідовність виникнення семем і їхніх ланцюжків за принципом «примарна» → «секундарна»;

– установлення типів зрушень значення, які через свою типовість для лексико-семантичних систем різних (у тому числі неспоріднених) мов виявляють ознаки семантичних універсалій;

– з'ясувати невикористані семантичною системою гнізда вектори семантичного розвитку;

– з'ясувати імпліцитні значення між кластерами семем, які хоч і не фіксуються у джерелах, однак вираховуються з огляду на продуковану ними суму вторинних значень.

Об'єкт дисертаційного дослідження – лексичні гнізда і.-є. коренів зі значенням 'рости, збільшуватися', різною мірою збережені у германських, слов'янських і балтійських мовах. Вибір **об'єкта** зумовлений високою актуальністю для германських, слов'янських і балтійських мов системи дериватів із зазначеними кореневими морфемами. Ми розуміємо актуальність гнізд із цими коренями як важливість (відповідно, і частотність) їхніх похідних у структурі різних лексико-семантичних груп, до складу яких ці похідні входять. Гнізда із комплексом семем, умовно узагальненим 'рости, збільшуватися', мають достатню кількість архаїчних утворень зі своєю парадигмою досить давніх значень і мають розвинуту синонімію, яка часто дає підстави реконструювати значеннєві зв'язки і систему семантичних зрушень форм одного гнізда за формами іншого.

Предмет дослідження – семантичні зрушення, що реально зафіксовані або можуть бути реконструйовані у германській, слов'янській та балтійській лексиці, утвореній в гніздах із коренями **oid-/*aid-*; **b(e)u-/*bh(e)ũ-*; **bhel-*, **bhlē-*; **tēu-/*tau-/*teu̯-/*tuō-/*tũ-*; **bheu-/*bheu̯-/*bhūā-/*bhūē-/*bhōu-/*bhū-*; система контрастивних і типологічно близьких рис у розвитку значення синонімічних гнізд слів і, почасти, формальні (словотвірні) відношення між лексичними одиницями різних гнізд.

Методи, використані в дисертації: етимологічний (прийом реконструкції значень), порівняльно-історичний (визначення генетичної спорідненості, встановлення відносної хронології мовних явищ, зовнішнє і внутрішнє порівняння мовних одиниць), типологічний (для виявлення *гетерогенних* мовних одиниць, які показують *однаковий* семантичний розвиток), метод коментування і порівняльного аналізу словникових дефініцій (у тому числі порівняння синхронних зрізів у розвитку кожного з гнізд), метод лінгвістичного моделювання.

Опис кількісного складу лексичних гнізд здійснюється методом фронтального обстеження дефініцій словників різного типу (суцільне статистичне анкетування) із вибором германської, слов'янської та балтійської лексики, утвореної від фонеморфологічних варіантів перелічених вище індоєвропейських коренів.

Джерела дослідження. Основний матеріал дисертації – германська, слов'янська та балтійська лексика різного хронологічного рівня, представлена 59 мовами і діалектами відповідних груп. Решта лексем зі споріднених і неспоріднених мов була залучена для верифікації семантичних зрушень шляхом звернення до типологічно близьких випадків співвідношення семем. Загалом фактологічна база дослідження складається з 3749 словоформ, фразеологізмів, які мають близько 5428 семем (дослідження орієнтоване на аналіз саме *семантики* зібраних лексем, яка є *головним* об'єктом уваги), зі 101 досліджуваних мов і діалектів. Матеріал добирався зі словників різних типів (етимологічних, історичних, діалектних, тлумачних, ономастичних; див. список джерел) і монографічних досліджень з етимології, порівняльно-історичного мовознавства й семасіології.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ньому вперше у вітчизняному мовознавстві здійснений *комплексний порівняльний аналіз* динаміки семантичної організації лексичних гнізд із синонімічними індоєвропейськими основами *у мовах трьох груп* (германських, слов'янських балтійських) із застосуванням методики моделювання семантичної історії

залученої для аналізу лексики. Натомість, досвід попередніх дослідників (за винятком [92]), яких цікавили етимологічні гнізда, показує: 1) або вивчення системи рефлексів певного етимона в межах *однієї індоєвропейської мови* [4; 25; 111; 103; 30; 131; 101; 84; 46]; 2) або дослідження суми рефлексів *одного етимологічного кореня* у словнику *однієї групи мов* (слов'янських) [5; 50; 51; 43]; 3) або аналіз групи синонімічних етимонів у словнику, знову-таки, *однієї мови* [122; 123; 111; 97; 98; 20; 100] *чи мовної групи* [3; 45; 116; 118; 120]. І лише кілька праць присвячені окремим загальним питанням гніздового вивчення лексики [113; 72; 15; 16; 114].

Практична значимість полягає у можливості використання матеріалів і результатів дисертації у дослідженнях із загального мовознавства, історичної та загальної лексикології, порівняльної семасіології германських, слов'янських, балтійських та ін. і.-є. (і не тільки) мов, студіях із мовної типології; у практиці укладання словників типових семантичних змін, створення посібників із лексичної семантики й загальної теорії значення, а також при підготовці спецкурсів і спецсемінарів із порівняльного мовознавства. Окремі семасіологічні розвідки можуть бути використанні в дослідженнях з індоєвропейської етимології для обґрунтування семантичного боку версій.

Теоретична цінність полягає в тому, що: 1) у дисертаційному дослідженні вперше здійснюється моделювання історії системи семантичних процесів, які відбувалися всередині групи гнізд, і пропонується процедура аналізу (принципи і критерії) значеннєвих зрушень у синонімічних гніздах; 2) методика дослідження зазначеної групи гнізд може бути використана у вивченні лексичних гнізд із іншими коренями.

Гіпотеза дослідження полягає у: 1) можливості виділення системних збігів у семантичній організації групи лексичних гнізд із синонімічними коренями; 2) поясненні однакового вектору й результатів семантичного розвитку кількох різнокоренєвих груп слів реалізацією в них спільної «генетичної програми» (семантичного потенціалу), яку попередньо

характеризуємо як суму первинних смислів, здатних утворювати однакові ланцюжки семем незалежно в різних гніздах у різні періоди їхнього життя. Ознакою такої програми, з одного боку, є наявність в семантичній організації гнізд імпліцитних семем, відсутніх в описах відомої суми значень слів, однак цілком реальних з огляду на утворені від них вторинні значення. З іншого боку, передбачається вибірковість реалізації такої «програми» в різномовних одиницях гнізда: в одній групі мов давній семантичний потенціал має втілення, тоді як в інших – ні (неактивовані «семантичні гени»). Втрата продуктивності одиниць певного гнізда у мовленнєвій практиці свідчить про вичерпування «генетичної програми».

Структура дисертації. Дослідження складається із трьох розділів, вступу, висновків, списку використаної літератури, списку використаних джерел, списку скорочень назв мов, наріч і діалектів, а також списку інших (технічних) умовних скорочень та додатків, які мають самостійне значення, наочно репрезентуючи результати аналізу у вигляді сумарних таблиць збігів і розбіжностей у семантичній організації лексичних гнізд. **Усі результати дослідження отримані одноосібно.**

Апробація дослідження. Основні результати дисертаційного дослідження відображені у 10 статтях, його базові положення обговорені на 3 міжнародних наукових конференціях: «Мови і світ. Методика викладання» (Кіровоград, 2013), «Филология, социология и культурология. Научные достижения, наработки, предложения за 2015 г.» (Варшава, 2015), «Филология, социология и культ урология. Современные тенденции в науке и образовании» (Краков, 2016).

РОЗДІЛ 1. ГНІЗДОВИЙ МЕТОД ДОСЛІДЖЕННЯ ЛЕКСИКИ У МОВОЗНАВСТВІ Й ПРИНЦИПИ ПОРІВНЯЛЬНО- СЕМАСІОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ ГРУПИ ЛЕКСИЧНИХ ГНІЗД ІЗ БАЗОВИМ ЗНАЧЕННЯМ ‘ЗБІЛЬШУВАТИСЯ’, ‘РОСТИ’

1.1. Історія гніздового опису системних відношень у семантиці лексичних одиниць

Виділення лексикології як окремої галузі мовознавства зумовило формулювання ряду її спеціальних завдань, із-поміж яких особливо відзначимо систематизацію наявного (історичного і сучасного) матеріалу, оскільки «слова і їхні значення живуть не окремим одне від одного життям, але поєднуються у різні групи» [96: с. 82]. Ключове для розуміння системного характеру організації лексики поняття *група* розкриває багатоплановість відношень слів. Ця багатоплановість виявляється не лише у сумі відношень між концептуально однорідними об'єднаннями генетично різнорідних (різнокореневих) лексем – лексико-семантичними і тематичними групами зі складною ієрархією внутрішніх зв'язків, але й значною мірою у багато в чому неоднозначній, багаторівневій системі стосунків значень усередині сукупності спільнокореневих лексем. І першим поштовхом до вивчення суми зв'язків у групі споріднених за походженням слів (із пошуком найближчих і більш віддалених «родичів»), на нашу думку, можна вважати фундаментальну працю М. В. Крушевського «Нарис науки про мову». Відповідно до тенденції лінгвістики другої половини ХІХ ст. приділяти особливу увагу психологічному (смисловому, семантичному) аспекту мови у цьому дослідженні принцип системної організації мовних одиниць отримує психологічне підґрунтя. Мається на увазі, зокрема, теза про два типи асоціацій, за якими слова поєднуються у мовній свідомості: закон асоціації за подібністю і закон асоціації за суміжністю, і саме на основі першого відбувається об'єднання слів у впорядковані системи [58: с. 114 і попередні],

до яких, власне, і належать лексичні гнізда. Принципи їхньої семантичної організації цікавитимуть нас надалі.

Значний крок у закладанні фундаменту теорії дослідження типів кореляції значень у синхронії і механізму історичних змін усередині системи значень спільнокореневої лексики в дореволюційному мовознавстві був зроблений М. М. Покровським (на основі лексики давніх індоєвропейських мов) [95; 96], у радянському мовознавстві Р. А. Будаговим, В. Г. Гаком, М. А. Бородіною (переважно, на матеріалі лексики романських мов) [12; 6], В. М. Топоровим (балтійська, слов'янська й арійська лексика) [108; 106; 107], у вітчизняній науці В. В. Левицьким (переважно лексика германських мов) [63; 64], О. Г. Мікіною (романський і латинський лексичний фактаж) [77; 79] і Т. О. Черниш (слов'янський вокабулярій) [116; 120], а в закордонній лінгвістиці Й. Триром (лексика германських мов) [148; 149].

Вивчення принципів організації лексичних гнізд сягає корінням методики, яка традиційно застосовується в етимологічних студіях. Більше того, методика роботи з лексичною семантикою в синхронії корелює з типами етимологічного дослідження. Пор., з одного боку: 1) опис суми значень у словникових дефініціях; 2) монографічний опис особливостей окремих лексико-семантичних і тематичних груп слів; 3) вивчення семантичних особливостей окремих слів у контексті. З іншого боку, за О. М. Трубачовим, існує чотири типи етимологічних досліджень, у кожному з яких семантиці відведена своя роль: 1) етимологічні словники; 2) етимологічні дослідження тематичних груп лексики; 3) дослідження етимології окремого слова [109: с. 33]. Однак у другій половині минулого століття почав набувати ваги *четвертий* тип етимологічних студій – реконструкція етимологічних гнізд і дослідження системних (словотвірно-морфологічних і семантичних) процесів, які в них відбувалися. Власне, системна інвентаризація всього значеннєвого спектру таких гнізд і виведення загальних закономірностей їхньої зміни – це четвертий методичний

«корелят», яким загальна лексикологія протиставлена етимології з її реконструкцією генетичних гнізд. Однак, повторімося, що із погляду історії лінгвістичних методів розглядати їх окремо було би некоректно, враховуючи нерозривний зв'язок обох дослідницьких алгоритмів.

Гніздовий підхід студіювання слів почав набувати ваги наприкінці 60-х років минулого століття. Фактично, першим каменем у закладанні *теоретичного підґрунтя* гніздового методу в індоєвропейських лексикологічних студіях, на нашу думку, можна вважати праці академіка О. С. Мельничука, який висловив думку, за якою найважливішим різновидом дослідження в етимологічній практиці є «дослідження етимологічних гнізд, що сягають одного непоширеного кореня». Власне, під етимологічним гніздом він розумів «сукупність генетично пов'язаних слів питомої лексики, незалежно від ступеня прозорості цих зв'язків на сучасному рівні [71: с. 58]. Однак цьому визначенню, до якого ми ще звернемося нижче, передувала майже сторічна практика лінгвістичного аналізу, яка спиралась на досвід етимологічних і порівняльно-історичних студій, розвиток методики яких розвивався швидкими темпами, значно випереджаючи досвід порівняльної чи порівняльно-історичної семасіології. У принципі, сучасна семасіологія багато в чому й досі не вийшла за межі техніки суто механічного (без урахування можливих втрачених зв'язків між семемами) зіставлення фактів літературної мови (без урахування лексико-семантичної архаїки діалектів) на певному хронологічному зрізі.

Перші ознаки спроб системного аналізу групи спільнокореневих слів¹ спостерігаються вже наприкінці XIX ст. у філологів-славістів, зокрема, у першому в історії науки «Етимологічному словнику слов'янських мов» Ф. Міклошича [214], а також працях зі слов'янського мовознавства академіка О. О. Шахматова [124]. Однак на відміну від Ф. Міклошича, якого цікавила

---

¹ Швидше, йдеться про елементарне генетичне ототожнення лексики без заглиблення в коментарі щодо її морфології.

власне етимологія суми формально близьких слов'янських лексем (відповідно, і їхня семантика), характер класифікації матеріалу у О. О. Шахматова свідчить, що, об'єднуючи генетично тотожну слов'янську лексику, він ставив за мету виділення в ній рядів спільнокореневих утворень, які демонструють фонетичну різницю в розвитку варіантних етимонів. Тобто головним був формальний аспект поєднання лексем без акцентування на їхній семантиці. Одночасно з Ф. Міклошичем і О. О. Шахматовим досвід системного вивчення цілого гнізда генетично тотожних утворень у своїй дисертації продемонстрував В. Ягич, описавши парадигму слов'янських дериватів з індоєвропейським етимомом **dhē-/*dhe-* 'заклади в основу', 'діяти', 'творити' [137]. Ця праця ученого, що лишилась поза увагою фахівців із гніздового вивчення лексики, являє собою тип глибокого дослідження, яке поєднує, з одного боку, порівняльно-історичну та етимологічну процедури аналізу морфології спільнокореневої слов'янської лексики, а з іншого – увагу до значення залученого матеріалу. Більше того, В. Ягич не просто здійснив повний системний аналіз дієслівної, іменної та ін. парадигм, сформованих слов'янськими рефlekсами і.-є. **dhē-/*dhe-*, він показав елементи *компаративного підходу* до вивчення суми репрезентантів спільної індоєвропейської основи в *різних групах* індоєвропейських мов. Дієвість обраної методики, що витримала серйозну перевірку часом, підтверджують виконані вже у другій половині ХХ ст. етимологічні дослідження академіка В. М. Топорова [107], які значною мірою відбивають цей самий підхід до аналізу матеріалу на сучасному рівні компаративістики.

Другий етап становлення теорії гніздового дослідження індоєвропейської лексики у вітчизняному мовознавстві пов'язаний з іменами германіста Е. А. Макаєва і Ю. В. Откупщикова, чия професійна увага була зосереджена на словнику слов'янських, балтійських і класичних мов. Не користуючись спеціальним терміном *гніздо*, вони обирають об'єктом дослідження саме гнізда, тобто складноорганізовані парадигми етимологічно тотожних дериватів у різних індоєвропейських мовах [67; 87]. На це вказує

сама схема репрезентації зібраного фактажу в їхніх монографічних студіях, особливістю яких є пильна увага до: 1) способів лінійного розширення індоєвропейського кореня детермінативом чи суфіксом, за допомогою яких (окрім аблауту, який утрачав свої дериваційні властивості, стаючи непродуктивним способом формо- і словотворення) утворювались варіанти основи як бази для нових словотвірних ланцюжків; 2) природи й результатів семантичних змін у групах слів зі спільним етимологічним.

Багато в чому методика гніздового вивчення лексики на цьому етапі спиралась на: 1) схему побудування дефініцій етимологічних словників індоєвропейської прамови [228; с. 218]², де матеріал згруповано саме за гніздовим принципом, і кожне велике гніздо становить системну сукупність індоєвропейських слів, що сягають різних варіантів відновленого індоєвропейського кореня (кожен із цих варіантів утворює субпарадигму, мікрогніздо похідних усередині макрогнізда³); 2) розроблене поняття лінійного розширення індоєвропейського кореня детермінативами (термін був запропонований Г. Курциусом, однак теоретичне обґрунтування здійснене у спеціальному дослідженні П. Перссона [146]) і суфіксами і на нову теорію структури індоєвропейського кореня Е. Бенвеніста, тобто на

² На інших засадах групування лексичного матеріалу побудований більш ранній (фактично – перший у компаративістиці) досвід *фронтального* етимологічного аналізу індоєвропейського вокабулярію, представлений фундаментальною працею А. Фіка «Vergleichendes Wörterbuch der Indogermanischen Sprachen» [194]. Оскільки його завданням було порівняння генетично споріднених слів, а не розподіл їх за структурними типами з відмінностями у морфології, що уже би зумовило об'єднання їх у мікрогнізда в межах макрогнізд (де це виправдано), А. Фік подає свій матеріал полексемно, а не за гніздовим принципом. Щоправда, представлений у четвертому томі докладний і дуже глибокий для свого часу нарис видів розширення індоєвропейського кореня детермінативами «Wurzeln und Wurzelterminative» [193: (4, с. 3–120)], який зберігає актуальність до сьогодні, був значним кроком уперед саме до гніздового принципу, оскільки логічно підвів до того, щоби системно описати суму етимологічно тотожних форм, виділивши в них субпарадигми, об'єднані навколо варіантних за типом детермінатива етимонів. І, зокрема, третій том цього дослідження уже містить *елементи* відокремлення похідних із варіантними етимонами в межах однієї словникової статті.

³ Саме на цьому зосереджував увагу О. С. Мельничук, тому особливістю реалізації гніздового підходу в його публікаціях було розрізнення понять мікрогнізда, тобто групи лексем, які сягають одного варіанта елементарного чи розширеного кореня, і макрогнізда, що складається з генетично по'язаних мікрогнізд [73: с. 8].

систему поглядів, які допомогли зрозуміти складність будови етимологічного гнізда як матриці утворення слів у діяхронії. Сучасним втіленням ідей А. Вальде і Ю. Покорного є схема опису лексичних корпусів прамовних станів у словниках праіранської та прагерманської лексики В. С. Расторгуєвої, Д. І. Едельман і В. В. Левицького [164; 168].

Тобто цей етап можна характеризувати як етап розуміння природи і механізмів, які рухали розвиток лексичних гнізд як складноорганізованих мовних об'єктів, існування яких простежується лише в діяхронії.

За кордоном у цей час гніздовим дослідженням лексики займалися балтист Е. Френкель, чий класичний «Литовський етимологічний словник» має в основі не полексемний, а саме гніздовий опис матеріалу (під відповідним словом подається все гніздо споріднених форм) [195], та Й. Малкіел, який спробував дати теоретичне обґрунтування цьому підходу на романському мовному матеріалі [144: с. 265–274]. Однак у цілому подібний аспект етимологічного вивчення лексико-семантичної системи не дістав належної уваги у закордонній компаративістиці, тому принципи системного опису організації лексичних сімей (важлива для діяхронічного дослідження лексики і словотворення близькоспоріднених мов процедура) тут не розроблені.

Третій етап історії гніздового вивчення лексики можна визначити вже не як становлення теорії системного опису суми спільнокореневих слів у діяхронії, а власне як етап вироблення його поняттєвого і термінологічного апарату. Значний внесок у розвиток теорії та техніки дослідження лексичних гнізд зробив академік О. С. Мельничук, який, власне, першим виділив цей метод як один із типів етимологічних досліджень. Основні постулати запропонованої ним теорії [71: с. 58–59] відбиті в завданнях, які він ставив перед вивченням лексичних гнізд, а саме – паралельне виконання кількох процедурних дій:

1) докладний розгляд усієї сукупності слів споріднених мов, які коли-небудь зводилися до певного кореня;

2) зіставлення сумнівних у цьому відношенні слів з іншими лексичними гніздами, до яких ці слова можуть бути зведені (один із найефективніших способів перевірки вже запропонованих етимологій);

3) пошук і розгляд нових слів, які можуть бути зведені до певного кореня. Завдяки цьому з'являється можливість установити нові етимології, в основі яких сукупність етимологічних зв'язків у межах цілого певного гнізда.

Ці методологічні принципи О. С. Мельничук розвинув у своїх інших працях зазначеного профілю, застосувавши їх до *техніки реконструкції* цілих лексичних гнізд на праїндоевропейському рівні [70; 72], яка передбачала відновлення всієї доступної для реконструкції системи архетипів, сукупності фонетичних і морфологічних змін, що супроводжували формування якісного складу гнізда. Завдяки цьому з'являлись реальні підстави пояснити в системі відновлених генетично тотожних фоно-морфологічних комплексів лексеми, чия етимологія без урахування зазначених змін і їхнього потенційного місця в гнізді раніше була проблематичною. Отже, цей етап – етап теоретичного осмислення лексичних гнізд як «основи етимологічної моделі лексичного складу», яку створюють формальні й семантичні відношення між словами всередині окремих етимологічних гнізд і між цілими етимологічними гніздами, що сягають різних коренів прамови [71: с. 58].

Продуктивного розвитку теорія гніздового вивчення лексики дістає **винятково у слов'янському мовознавстві**, зокрема – у дослідженнях Ж. Ж. Варбот [14; 15; 16; 17: с. 116], яка, розробляючи методику опису якісного складу праслов'янських лексичних гнізд, акцентує на одночасному вивченню їхньої структури на формальному й семантичному рівні, оскільки, з одного боку, можна виділити фонетичні, морфонологічні, словотвірні особливості побудови гнізда, а з іншого, не слід ігнорувати відношення антонімії та синонімії, паралелізму семантичних і мотиваційних моделей, відношення гіпонімії, які виникають між лексемами, що формують одне лексичне гніздо. З огляду на заявлену вище тему дисертаційного дослідження

особливо важливою для нас є теза дослідниці, за якою «характерним виявом цілісності структури етимологічного гнізда є збереження і відтворення семантичних і формальних дериваційних зв'язків на різних хронологічних рівнях і збереження синонімічних відношень між утвореннями синонімічних гнізд» [17: с. 116].

Значно меншою кількістю студій представлено вивчення цієї проблематики у германістиці (не лише вітчизняній, але й у зарубіжній). Зокрема, основним представником гніздового дослідження лексики германських мов є вітчизняний мовознавець В. В. Левицький, чиї теоретичні погляди відбиті у фундаментальному «Етимологічному словнику германських мов» (особливу увагу тут приділено поясненню семантики залучених до аналізу слів), а також у циклі статей, пор., зокрема, останню «Das Problem des indogermanischen beweglichen S vom Standpunkt der Linguostatistik» [142], де, окрім проблем структури індоєвропейського слова, розглядаються питання гніздового підходу до вивчення лексики. Ще меншою мірою цей тип вивчення лексики репрезентований у балтійському мовознавстві: досвід вивчення гніздової організації лексики пруської мови відбито у фундаментальному (на жаль не завершеному) словнику В. М. Топорова «Прусська мова» [108], частково цей досвід використано у праці О. Є. Анікіна «Етимологія і балто-слов'янське лексичне порівняння у праслов'янській лексикографії» [2: с. 1998], а також в окремих студіях Ю. В. Откупщикова [87], К. Кузавініса [141], С. Каралюнаса [138; 139] та відомого вітчизняного балтиста А. П. Непокупного [85: с. 29–34].

Сучасний рівень (від початку 70-х рр. ХХ ст. і до сьогодні) практики дослідження лексичних сімей характеризується стійким прагненням дослідників застосувати вироблені раніше теоретичні принципи до висвітлення різних практичних аспектів вивчення історичної еволюції систем спільнокореневих слів [пор. ще: 119]. Із-поміж інших відзначимо такі аспекти розгляду лексичних кластерів:

- 1) спробу поєднання гніздового вивчення лексики із вченням про семантичне поле [113; 103];
- 2) досвід використання опису лексичних гнізд у дослідженнях із когнітивної лінгвістики [Хараєва];
- 3) етимологічне дослідження якісного складу лексичних гнізд на певному хронологічному зрізі [45; 20; 104; 31; 32; 33; 39; 40; 32];
- 4) історико-лексикологічний опис лексики лексичного гнізда у певний період його історії [4];
- 5) вивчення семантичних процесів усередині лексичних гнізд у певний період їхньої історії [5; 122; 123; 3; 65; 103; 131; 84; 46] і, почасти, [82];
- 6) дослідження семантичних процесів, які тривали у лексичному гнізді протягом кількох послідовних періодів його історії [25; 100; 101; 94], в тому числі в умовах ареальних контактів із неспорідненими мовами [81];
- 7) дослідження словотвірних процесів, які відбувались у лексичному гнізді протягом кількох послідовних періодів його історії [97; 98; 88; 30; 101; 46; 94] з елементами реконструкції вокабулярію прамови;
- 8) контрастивно-типологічне дослідження структури і семантики лексичних гнізд із синонімічними етимонами [116; 118; 120; 121; 122; 123; 92; 111; 100];
- 9) системну реконструкцію лексичних гнізд для прамовних станів, яка передбачає відновлення всього доступного для цієї процедури корпусу дериватів у сукупності їхніх словотвірних відношень [50; 43; 35; 116; 120];
- 10) відновлення окремих утрачених одиниць слов'янських лексичних гнізд шляхом звернення до слов'янських запозичень у неіндоєвропейських мовах [80].

Деякі дослідження комбінують кілька з вищезазначених аспектів, проте основним (профільним) лишається один.

Окремим типом гніздових студій є відновлення лексичних гнізд винятково на ономастичному матеріалі [127; 128; 129; 130]. Подібні студії

малопродуктивні⁴ для досліджень із загального мовознавства і порівняльно-історичного вивчення етимологічно тотожних груп слів через: а) відсутність чітких критеріїв аналізу структури використовуваного ономастичного матеріалу, який часто формально спотворюється настільки, що його з однаковим успіхом можна віднести одразу до кількох гнізд; б) відсутність лексичної семантики як контрольного засобу, що вказує на можливу генетичну спорідненість усіх залучених до аналізу формально подібних онімів. Аргументовані сумніви щодо деяких спроб відновлення лексичних сімей з опорою *лише* на ономастику див.: [2: с. 15; 36].

1.2. Поняття гнізда слів у сучасному мовознавстві: проблеми термінології та методики

Попри достатньо розроблений термінологічний апарат сучасні лінгвістичні студії, орієнтовані на гніздове дослідження лексики, ще не подолали різнобій у термінах, які позначають основний об'єкт їхньої уваги – гніздо слів, пор. *кореневе гніздо* [97: с. 7; 103], *історичне кореневе гніздо* [46, с. 7; 101], *семантико-словотвірне гніздо* [25], *лексичне гніздо* [100], *кореневе словотвірне гніздо* [94], *словотвірно-етимологічне гніздо* [45; 116], *генетичне гніздо* [50; 43], *етимологічне гніздо* [70; 71; 72; 14; 15; 16; 65; 43; 35; 31; 32; 33; 39; 40; 41].

На наш погляд, термінологічний різнобій зумовлений не відмінністю підходів до розуміння спільного поняття у різних лінгвістичних школах і дисциплінах, а різницею об'єктів дослідження, що не завжди спеціально оговорюється у відомих нам профільних студіях. Звичайно характеризуються лише аспекти аналізованих об'єктів, однак не акцентується на тому, що суттєва розбіжність у процедурі аналізу показує різні одиниці опису. І це аж ніяк не банальні констатації: при тому, що в центрі уваги всіх відомих нам

---

⁴ До винятків належить студія В. П. Шульгача, присвячена ефективній реконструкції праслов'янського словотвірного гнізда з коренем **rěs-* на топонімічному фактажі [126].

студій перебуває певна системна сукупність одиниць, які називають *гніздом*, уже сам факт існування такого широкого спектру його позначень підводить до висновку про те, що позначувані одиниці існують у різних площинах. Класифікація наявних термінологічних визначень і їхній аналіз дозволить розмежувати ці площини і окреслити специфіку об'єкта опису в нашому дисертаційному дослідженні.

1. Оперуючи кожним із перелічених термінів, дослідники впевнено обґрунтовують його використання з огляду на поставлені завдання і методику аналізу. Так, Н. В. Пятаєва говорить про *словотвірні* і *кореневі гнізда* стосовно до синхронного зрізу та *етимологічні гнізда* відповідно до діахронії. Сама вона визначає *кореневе гніздо* як «сукупність спільнокореневих слів, яка складається з двох і більше словотвірних гнізд, вершини яких – слова зі зв'язаними коренями, що зберегли у своїй глибинній структурі певну семантичну близькість, але втратили на даному (синхронному) рівні розвитку мови словотвірні відношення одне з одним у результаті процесу деетимологізації» і наводить приклад різних російських словотвірних гнізд із базовими *изъять, отнять, поднять, приятный* та ін., які в сучасній мові утворюють кореневе гніздо, організоване навколо зв'язаного кореня *-я-/-ня-* [97: с. 7]. Проте навіть у трактовці самого кореневого гнізда нема одностайності: напр., у І. Є. Колесової знаходимо розгляд *кореневого гнізда* як об'єкта, що існує в діахронії і, відповідно, розглядуваного як об'єкт діахронічного мовознавства [46].

2. О. В. Юдіна і О. М. Романова у своїх гніздових дослідженнях лексики віддають перевагу терміну *лексичне гніздо* [131; 100⁵]. При цьому О. В. Юдіна, узагальнюючи думки різних дослідників, диференціює лексичні гнізда на словотвірні, кореневі та етимологічні. Проте коли з етимологічним і словотвірним гніздами (об'єктами, що виділяються відповідно до мети дослідження групи спільнокореневих лексем в динаміці та статиці) все

---

⁵ Тут див. про інші типи гнізд (із літературою).

зрозуміло, то з лексичним і кореневим гніздами і їхнім співвідношенням не все так чітко, як це позиціонується у згаданих дослідників. Кореневе гніздо, за О. В. Юдіною, «очолює не слова, а зв'язані корені. Звичайно воно складається з двох чи кількох підгнізд, на чолі яких стоять слова зі зв'язаними коренями, що не перебувають між собою у словотвірних відношеннях», «таким чином, коренева група включає два чи більше словотвірних гнізд, базові слова яких характеризуються спільністю кореневої морфеми»⁶ [131]. Нам це визначення видається досить заплутаним і нагадує термінологічну гру з не досить чітко встановленими зв'язками між аналізованими мовними об'єктами.

По-перше, як можна вважати зв'язаними на синхронному рівні корені, якщо вони «не перебувають між собою у словотвірних відношеннях», а тим більше пов'язувати їх у кореневе гніздо, коли факт їхньої «зв'язаності» не є реальністю на цьому часовому зрізі, а встановлюється лише етимологічним шляхом? Установлення за допомогою етимологічного аналізу факту їхньої спорідненості як варіантних етимонів – це уже відновлення етимологічних зв'язків і реконструкція елементів *етимологічного гнізда*. По-друге, запропоноване співвідношення родо-видових зв'язків між *лексичним* (гіперонім) і *кореневим* (гіпонім) гніздами створює враження не зовсім коректного, оскільки під поняття *лексичне гніздо* підпадає не лише етимологічно тотожна лексика (із живими чи втраченими формально-семантичними зв'язками), а й лексика неспоріднена, тобто *лексичне гніздо* однаково може розумітися як синонім до *лексико-семантичної* чи *тематичної груп*. З однаковим успіхом можна виділяти в етимологічному (чи *кореновому*) гнізді кілька груп семантично й формально відокремлених дериватів, які ймовірно визначати як окремі лексичні гнізда відповідно до завдань дослідження.

---

⁶ Дещо по-іншому див.: [11].

Відтак, сполучення слів *лексичне гніздо* не може бути власне терміном в етимології через відсутність (у межах цієї дисципліни) *чітко визначеної* термінологічної семантики, яка часто виникає унаслідок тривалої традиції термінологічного використання (а ця традиція використання його в компаративістиці ще не склалась). Однак принагідно для метамови, що використовується у студіях загальномовознавчого спрямування (у тому числі й у нашому), термінологічна зумовленість визначення *лексичне гніздо* є реальністю, про що свідчить спеціальний поняттєвий апарат численних досліджень лексики.

3. Дещо інше виглядає ситуація з *історичним кореневим гніздом*. Цей термін відображає мовну реальність, а саме – сукупність генетично тотожних лексем, чия спільнокореневість і актуальність словотвірних зв'язків усвідомлювалась протягом *кількох послідовних історичних періодів*. Як показують пам'ятки писемності, деривати пізнішої доби в такому гнізді співіснують із давнішими утвореннями не втрачаючи формально-семантичних відношень, відтворюючи їх на кожному хронологічному зрізі й установлюючи нові (за винятком деетимологізованих форм). Логіка побудування процедурної схеми досліджень, присвячених саме цим гніздам, добре відбиває специфіку цих гнізд, пор., напр., у Рібакової І. Ю. розділи «Формування діхронічних ярусів у структурі історичного гнізда з етимологічним коренем **ber-*», «Гніздоутворення на праслов'янському діхронічному ярусі історичного гнізда з етимологічним коренем **ber-*», «Гніздоутворення на давньоруському діхронічному ярусі історичного гнізда з етимологічним коренем **ber-*» (і далі староруському) [101], аналогічно й у праці І. Є. Колесової [46].

Таким чином, *історичне кореневе гніздо* відрізняється від етимологічного гнізда тим, що перше – уже відома «верхівка айсбергу», тобто це група слів, похідна від кореня, що сприймається як заздалегідь, апріорі задана елементарно нечленована мінімально значима частина слова – носій предметного чи процесуального значення. Попередня історія кореня,

який на більш глибокому хронологічному рівні, «прихованому під водою», може мати свою словотвірну структуру, невідома (напр., те, що нині сприймається як корінь, етимологічно є зрощенням реліктової двокореневої основи чи кореня із афіксом). Натомість *етимологічне гніздо* як результат реконструкції становить урахування як найдавнішої («доісторичної») морфології твірної основи та її похідних, так і подальшу (писемну) історію їх та їхніх похідних.

Отже, *історичне кореневе гніздо* – це історичний (ретроспективний) погляд на *словотвірне гніздо*, чії одиниці зберігали свої формально-семантичні зв'язки в діахронії від найдавніших фіксацій до сучасності. Однак найцікавіше те, що у згаданих раніше гніздових дослідженнях лексики при різних термінах і спробах обґрунтувати особливість кожного гнізда (відповідно, й підходу до нього), об'єктом все рівно є саме *етимологічне гніздо* з різним ступенем глибини прамовної реконструкції (прамовний етимон не завжди піддається більш глибокому структурному аналізу)!

4. Все сказане щодо *історичного кореневого гнізда* (у тому числі стосовно того, що вважається його об'єктом) так само можна адресувати й терміну Д. Т. Джумманової *семантико-словотвірне гніздо*. Під семантико-словотвірним гніздом вона розуміє «ієрархічно упорядковану відповідно до дериваційних закономірностей сукупність спільнокореневих слів», при цьому етимологічний корінь «виступає у функції «гена» – носія семантичної спадковості» [25]. Цікаво, що в цьому визначенні, з одного боку, бачимо явну відсилку до класичного визначення *словотвірного гнізда* («упорядкована відношеннями похідності сукупність спільнокореневих слів», О. М. Тихонов), а з іншого – акцент на етимологічному корені (словотвірне гніздо не завжди оперує коренем у його питомій формі, часто маючи справу із його усіченням чи, навпаки, наслідком його зрощення з афіксом, сприйнятим як «чиста» коренева морфема), який виконує роль «гена», програмуючи подальші семантичні зміни одиниць гнізда. І все це, попри термінологічні досліди, характеризує об'єкт дослідження саме як

етимологічне гніздо, а різниця у його позначеннях демонструє лише відмінність у підходах до його аналізу, акцент на його окремих аспектах, які цікавлять науковця. Пор. ще [16: с. 24], де *коренева група, генетичне гніздо* визначені як синоніми до *етимологічного гнізда*.

5. Найбільш універсальним терміном, відповідним до всіх завдань, які стоять перед гніздовим дослідженням лексики в діяхронії, вважаємо *етимологічне або словотвірно-етимологічне гніздо*. Його зміст компактно включає як аспекти діяхронічного дослідження суми спільнокореневих слів у різних мовах однієї сім'ї, так і запрограмований на рівні прамови феномен системності, що відтворюється протягом всієї історії цих мов, змінюючи конфігурацію і напрямок словотвірно-семантичних відношень, втрачаючи їх і знову відновлюючи за законами мовної діалектики. Ідеться про динаміку, генетику, структуру і семантику, а саме:

- 1) спільний етимон чи ряд варіантних етимонів;
- 2) словотвірну ієрархію всіх лексем (в усіх мовах певної генетичної сім'ї), похідних від етимона/етимонів;
- 3) складну структурну організацію гнізда як системи (під)систем, зумовлену тим, що кожне похідне на різних хронологічних ярусах гнізда могло створювати власну субпарадигму – словотвірний ланцюжок чи словотвірне гніздо, здатне зберігатися на наступних етапах історії мови;
- 4) динаміку дериваційних і семантичних відношень між одиницями гнізда як вияв його перманентного розвитку;
- 5) відтворюваність фрагментів системи чи її ядра (етимона і суми форм, зв'язки між якими сприймаються як актуальні упродовж історії сім'ї мов) на кожному етапі мовної еволюції;
- 6) генетичну запрограмованість еволюції форми і семантики одиниць етимологічного гнізда при ймовірних впливах із боку формально подібних чи функціонально (семантично) близьких генетичних гнізд у різні періоди історії.

Перелічені параметри, в яких відбивається сутність такого складного лінгвістичного об'єкта, як етимологічне гніздо, цілком підтверджуються різними його визначеннями чи підходами до його характеристики у попередніх дослідників. Пор., напр., у Ж. Ж. Варбот характеристику гніздового етимологічного дослідження як аналізу, що охоплює «всі генетично пов'язані слова незалежно від ступеня прозорості цих зв'язків на сучасному рівні» і «кожен член етимологічного гнізда, будучи так чи інакше пов'язаний з іншими його членами, містить певну інформацію про них», а «словотвірне гніздо стає етимологічним унаслідок розриву певних словотвірних зв'язків» [14: с. 67; 16: с. 24]. Тобто етимологічне гніздо – це послідовна зміна синхронних станів словотвірного гнізда, кожен із яких ураховує лише актуальні (живі) зв'язки). І втрата цих зв'язків – крок до розпаду словотвірного гнізда, яке перетворюється на етимологічне, тобто на кілька груп формально і семантично близьких слів, спорідненість яких на певному відрізку мовної історії уже не усвідомлюється. Цей висновок яскраво ілюструється результатами реконструкції двох праслов'янських макроетимологічних гнізд (понад тисячу праформ у кожному) у Р. М. Козлової [50; 51] та О. І. Іліаді [43]: 1) і.-є. **(s)ker-* ‘гнути’, ‘різати’ > псл. **(s)kьrb-* : **(s)kьrp-*, **(s)kьrg-* : **(s)kьrk-*, **(s)kьrd-* : **(s)kьrt-*, **(s)kьrl-*, **(s)kьrm-* : **(s)kьrn-*, **(s)kьrs-* : **(s)kьrz-*, які утворювали свої словотвірні ланцюжки; 2) і.-є. **uer-* ‘гнути, крутити’ > псл. **vьrb-* : **vьrp-*, **verd-* : **vьrd-*, **vert-* : **vьrt-*, **vьrg-* : **vьrk-*, **vьrl-*, **vьrm-* : **vьrn-*, **verz-* : **vьrz-* і под., які так само мають свої пасма словотвірних ланцюжків. Стосовно цих гнізд зазначені дослідники вживають термін *генетичне гніздо* як абсолютний синонім до *етимологічне гніздо*, підкреслюючи не лише генетичну спаяність компонентів гнізда, а й те, що генетичне гніздо – це своєрідна матриця, «генетична мікросистема» (усне повідомлення О. І. Іліаді; пор. також [42]), в якій слова утворювалися системно і розвивалися відповідно до заданої в прамовний період «програми».

У пропонованому дисертаційному дослідженні для вирішення методичних питань, одним яких є максимально чітке визначення його об'єктів, приймається розмежування двох типів гнізд. Це відокремлення необхідне для того, щоби в цьому конкретному випадку провести умовну межу між вивченням груп спільнокореневих лексичних одиниць у синхронії та діяхронії. Умовність розмежування тут двох типів лексичних гнізд зумовлена тим, що аналіз цих об'єктів зорієнтований на виділення спільних рис у гніздовій організації лексики в різних мовах (*синхронія системний підхід*), але це можливо при апеляції до їхньої історії, що є кроком до історичного підходу, звернення до динаміки (*діяхронія*). Уникнути цього неможливо з огляду на такі причини:

1) необхідність знати базові семантичні контури гнізд (сума значень, із яких розвинулися численні семми всіх аналізованих слів), без чого неможливе *пізнання логіки їхньої семантичної організації* (що чим зумовлене, і в який спосіб склалась наявна кореляція у значеннях);

2) необхідність формально-семантичної класифікації всіх доступних одиниць, яка дозволяє сумарно розглянути всі споріднені утворення, структурно-семантичні зв'язки між якими на певному етапі розвитку гнізда були втрачені. І оскільки наслідком цього було розуміння варіантів одного кореня як різних морфем, зібрати їх нині можна лише через звернення до історії гнізда, яка показує, що цілі групи похідних від різних коренів виявляються словотвірними ланцюжками, утвореними від *різних варіантів одного кореня*. Без опису всіх одиниць таких зруйнованих гнізд картина їхньої семантичної організації буде багато в чому неповною.

Отже, **по-перше**, для пропонованого дисертаційного дослідження, що акцентує на описі семантичної організації груп спільнокореневих слів як складноорганізованих лексичних систем актуальне визначення таких систем як лексичних гнізд. На сучасному рівні розвитку досліджуваних мов (слов'янських, германських, балтійських) вони становлять *цілком оформлені системи* в сукупності всіх взаємозв'язків їхніх елементів. Однак через те, що

«у мові нема непорушності», «у мові, як і загалом у природі, все живе, все рухається, все змінюється. Спокій, зупинка, застій – явище вдаване; це лише окремий випадок руху за умови мінімальних змін. Статика мови є лише окремим випадком її динаміки чи швидше кінематики» (І. О. Бодуен де Куртене; цит. за: [159: с. 34]), ця система через її завершеність (ознака системності) видається інформаційно фрагментарною, оскільки позбавлена багатьох важливих для розуміння її організації елементів, які зникли чи деактуалізувалися, вийшовши за її межі. Спосіб висвітлити всю картину життя лексичного гнізда – заповнити лакуни в його парадигмах, об'єднати фрагменти, які випали з нього, для чого потрібне звернення до попередніх етапів його еволюції, коли ці фрагменти ще були його органічними частинами. З цією метою як необхідний процедурний момент ми використовуємо етимологічну довідку, яка далі подається при розгляді кожного лексичного гнізда.

У свою чергу використання етимологічної довідки вимагає чіткого розуміння зв'язків, які поєднували спільнокореневі слова в різні періоди історії їхнього гнізда. Дослідницьким знаряддям, що, з одного боку, уможлиблює розуміння, цих відношень, а з другого – «відтіняє», позиціонує лексичне гніздо як об'єкт опису, є етимологічне гніздо. Отже, **по-друге**, цілком прийнятне таке визначення етимологічного (або генетичного чи словотвірної-етимологічного) гнізда, як «ієрархічно організована за принципом словотвірної гнізда група слів споріднених мов (у широкому розумінні) чи одного гнізда (у вузькому розумінні), які включають усі коли-небудь засвідчені протягом історії даних мов (чи даної мови) рефлексивного реконструйованого для прамови-основи кореня, стосовно якого можливе припущення про їхню генетичну спільність» [131]. Відповідно, етимологічне гніздо на противагу лексичному з його системним характером існує як мінлива *трансформа*, у зв'язку з чим її системність умовна і навіть проблематична.

Висновок про специфіку етимологічних гнізд, сукупність яких утворює етимологічну динамічну модель лексичного рівня мови добре ілюструється тезою, за якою «Етимологічне гніздо – лінгвістичний об'єкт, що існує у діяхронії, будучи «розтягнутим» у часі через постійну динаміку кількісного і якісного (трансформація, переосмислення структури) складу, а значить і зміну суми структурно-семантичних відношень між одиницями, які його утворюють» (О. І. Іліаді – усний виступ).

Резюмуємо: основним об'єктом синхронного опису системи значень спільнокореневих слів, закономірностей їхнього існування є лексичне гніздо в сукупності всіх відношень між його компонентами. Це рівень сучасної мовної реальності, рівень комунікативної практики. Натомість послідовна зміна синхронних станів одного лексичного гнізда у рамках наукової методики може бути визначена як етимологічне гніздо, тобто об'єкт, який становить рівень теорії, сприяючи кращому пізнанню сучасного стану функціонування лексичних одиниць.

1.3. Етимон як системотворчий елемент лексичного гнізда

Перш ніж перейти до характеристики складної будови лексичних гнізд, ще раз підкреслимо, що розуміння їхньої синхронної специфіки спирається на постулат, за яким у сумі досліджуваних мовних одиниць існують як статичні, так і динамічні елементи, оскільки синхронний підхід не елімінує перспективи ексталингвістичного часу. Через те «синхронний аналіз має охоплювати й мовні зміни, ті процесуальні елементи, які існують у будь-якому горизонтальному «зрізі» мови, ба більше, що адекватне розуміння тих змін, що відбуваються у мові, може бути досягнуто лише у царині синхронного аналізу» [91: с. 110]. У зв'язку з цим звернення до змін (історії) у семантиці коренів аналізованих гнізд є необхідним елементом процедури їхнього опису. І це підтверджується схемою аналізу, запропонованого в третьому розділі нашого дослідження, і його результатами.

Організація такого складного об'єкта мовознавства, як лексичне гніздо, відбиває принцип мовної ієрархії, що формується у мовному часі. Зокрема, йдеться про ілюстрацію на прикладі лексичних гнізд концепції рівневої організації мови, де ієрархія властива одиницям, розташованим у площині кожного рівня (див. про це в: [91: с. 197–198]). Гніздо – це матриця породження слів, яка в мініатюрі копіює устрій і дію мовного організму. Однак злагодженість функціонування підсистем цієї багаторівневої системи (фонологічний, морфемно-словотвірний, лексичний, семантичний яруси) забезпечується усвідомленням єдності суми варіантів спільного кореня: розуміння їхньої тотожності гарантує об'єднання всіх серій похідних від кожного різновиду кореня у єдине гніздо на основі встановлення між ними чіткої формально-семантичної кореляції. Отже, ряд варіантів кореня-етимона є системотворчим елементом гніздової організації лексики.

У нашому дослідженні приймається погляд на етимон⁷ як на корінь, який виділяється етимологічним шляхом у сукупності лексем різних мов однієї сім'ї. Визначення етимона (бази) як перший крок аналізу гнізда спільнокореневих форм закономірно передбачає другий крок – реконструкцію його прамовної (у нашому випадку – праіндоєвропейської) форми, тобто того матеріального стану, який став початковим, стартовим в історії гнізда. Наявність цього кореня у складі цих слів, власне, дає підстави вважати їх генетично тотожними, об'єднуючи в гніздо. Виділення кореня в індоєвропейстиці часто буває умовним: на доступному для реконструкції пізньому періоді праіндоєвропейської мови ми здебільшого можемо постулювати певну кореневу морфему, однак глибший погляд на морфологію праіндоєвропейського слова здатний показати, що інколи морфема, яка у пізній період прамови сприймалася (чи могла сприйматися) як корінь, у

---

⁷ Пор. визначення Е. А. Макаєва «індоєвропейський етимон – це структурно оформлений на відповідному етимологічному рівні фонеморфологічний і семантичний комплекс, який є базовим для певної лексеми чи групи похідних утворень у різних індоєвропейських мовах» [67: с. 34].

давнішу добу являла корінь із афіксом або композиту кількох коренів. У зв'язку з цим ми оперуємо етимомом у широкому смислі – як «чистою» (кореневою), так і афіксально (суфіксально, детермінативно) ускладненою основою, реконструйованою для індоєвропейської мови. Принагідно до залученого лексичного матеріалу системотворчим чинником кожного із лексичних гнізд є наявність серії варіантних за типом консонантного поширення і якістю голосного коренів, формально-асоціативна і семантична співвіднесеність між якими забезпечує внутрішню спаяність усіх компонентів усередині гнізд. Отже об'єднання слів із різними формальними показниками в лексичні гнізда можливе за умови ототожнення як варіантних таких основ у германських, слов'янських та балтійських мовах:

1) і.-є. *oǵd-/*aǵd-/*oǵra у системі дериватів *oǵdo-s (*aǵdo-s), *oǵdi- (*aǵdi-), *oǵd-mo-/*aǵd-mo- (чи *aǵdsmo-do-), *oǵd-mŋ-, *oǵd-skā-, *oǵd-sto-/*id-s-to-, *oǵd-s-to(n)-, *oǵd-ro-: **герм.** *aitra-/*aita-z; **слов'ян.** *ěd-r-/*ěd-m- *ě-p-; **балт.** *ai-d-/*i-d-r-/*iē-p-;

2) і.-є. *bhe-/*be-, *bho-/*bhu-/*bhū- і похідні *bhoul-, *bhu-l-, *bhoul-s-, *bheu-st-: **герм.** *bu-/*bū-/*beu- і похідні *beul-/*baul-/*būl-/*bōsma(n)-/*beust-/*baust-/*baus-(ja-)*būs-/*bud(d)-/*būdil-/*buk-/*buh-; **слов'ян.** похідні *bu-l-/*bъ-dl-/*bu-t-/*bo-t-/*bu-k-/*bъ-k-; **балт.** лит. ba-bauz-/buz-;

3) і.-є. *bhel-/*bhol-, *bhlē-, *bhlō-, *bhlə-/*bh|-, *bhel-ĝh-/*bhol-ĝh-/*bhol-n-: **герм.** *bul-/*bal- і похідні *bul-d-/*bul-g-/*bal-g-/*bal-d-/*bla-d-/*bla-st-/*bōl-st-/*blō-st-/*bal-n-; **слов'ян.** похідні *bъл-d-/*bol-n-/*bol-b-/*bol-z-/*bъл-z-; **балт.** похідні *bal-g-/*bal-ž-;

4) і.-є. *tēu-, tēu-, teuə-, tuō-, tū-: **герм.** *paw-/*pwa- і похідні *pu-l-/*pu-n-/*pui-h-/*pu-f-/*pu-p-/*pū-m-/*pu-r-/*piu-r-; **слов'ян.** *tov-/*tav-/*ty-/*tu-k-/*tu-l-/*tu-r-/*ty-l-; **балт.** *tau-r-/*tu-l-/*tu-n-/*tvi-n-/*tva-n-/*tu-m-;

5) і.-є. *bheu-, bheuə-, bhōu-, bhū-: **герм.** *bau-/*bū- і похідні *beu-l-/*bau-l-/*bū-l-/*bau-m-/*bau-n-/*biu-s-/*bu-g-/*bū-r-, а також *bō-pl-/*bu-pl-;

слов'ян. **bov-/*bav-/*bu-/*by-/*bъ-* і похідні **by-dl-, *by-l-, *by-t-*; **балт.** **bū-* і похідні **bu-g-, *bu-d-, *bū-tl-, *bū-t-*.

Від кожного різновида етимона утворювались самостійні дериваційні ланцюжки, семантика і афіксальна структура яких могли збігатися, цементуючи систему гнізда. Співвідношення кореня і афікса на різних хронологічних ярусах гнізда (індоєвропейському і прагерманському, індоєвропейському і праслов'янському, індоєвропейському і прабалтійському), у тому числі сучасному, варіювалося, тому реконструйовані для прагерманського, праслов'янського і прабалтійського періодів варіанти спільного етимона відрізняються від свого інваріанта.

Певний комплекс проблем пов'язаний з морфологією слова у прагерманській і давніх германських мовах: його морфемне членування, структура германського кореня, можливість його виділення, його розширення детермінативами, співвіднесеність структурної моделі прагерманського кореня зі структурною моделлю праіндоєвропейського кореня. На різних рівнях етимологічної глибини структура кореня може бути різною, так само різним може бути і співвідношення корня з детермінативами, кореня з преформантами [див.: 67: с. 33]. Аналогічне коло досить дискусійних питань оточує структуру праслов'янського слова [див.: 51], тому в процесі розгляду емпіричного матеріалу ми за потреби звертатимемося до морфології системи форм, залучених до аналізу. Однак процедурна схема кожного лексичного гнізда формально очолюється рядом варіантних індоєвропейських етимонів. Оскільки апофонія (= аблаут) – найдавніший після редуплікації тип утворення слів і словоформ, давність досліджуваних лексичних гнізд гарантується апофонічними варіантами етимонів, які лежать в основі гнізд. Цим забезпечується послідовне дотримання перспективного погляду на історію одиниць гнізда від найдавнішого (індоєвропейського) хронологічного рівня до сучасного стану словника (його частини) кількох мовних груп.

Стосовно прийняття у нашому дослідженні семантики постульованих індоєвропейських етимонів як сукупності окремих смислів див. нижче. Тут зробимо лише важливе, на наш погляд, зауваження щодо однієї думки, за якою етимон як першоджерело гнізда спільнокореневих слів є його «когнітивною моделлю, тобто першосмислом» [114]. Це теза дискусійна: навряд чи доцільно говорити про першосмисл, оскільки практика опису й реконструкції етимологічних гнізд спонукає до висновку не про окремий концепт, а про суму значень, які синхронно існують на різних етапах історії гнізда (в тому числі й у його індоєвропейську добу, яка була розтягнута у часі, прихованому від писемної історії мови). І ця сукупність значень характеризує різні концепти. Докладніше див. далі.

1.4. Джерела і принципи добору матеріалу

До об'єктів нашої уваги належать всі доступні одиниці зазначених гнізд, оскільки результативність опису семантичних зрушень залежить від кількісного і якісного складу системи похідних, які сформували певне лексичне гніздо в діяхронії. Відповідно, до аналізу залучено деривати, що належать до різних хронологічних шарів (похідні різного часу) лексичних гнізд. У зв'язку з тим, що ступінь збереження формально-семантичної цілісності лексичного гнізда може варіюватися у літературних, територіальних і соціальних варіантах мови/мов (словотвірні зв'язки між словами і самі слова із усім семантичним спектром часто втрачаються в одному діалекті чи соціолекті, проте зберігаються в іншому), при аналізі використано не лише свідчення нормативних словників, але й діалектний матеріал.

З огляду на сказане джерелами фактичного матеріалу слугують зібрання лексики різних типів, для кожного з яких у наступних розділах подано відповідну характеристику.

Етимологічні словники. Матеріал, який містять їхні дефініції, багато в чому досі не освоєний у семасіологічному плані. Мається на увазі, що

багате зібрання лексики (часто дуже архаїчної), яке становить зміст словникових статей, рідко коментується із погляду смислових зв'язків між спорідненими формами, не пояснюється генеза суми специфічних значень, засвідчених у деяких із цих форм. Для того щоб переконатися в цьому, достатньо звернутися до класичних фундаментальних довідників з реконструкції праїндоевропейської лексики А. Вальде чи Ю. Покорного: увага тут зосереджена лише на тлумаченні фонетичного й морфологічного аспектів залучених для аналізу слів, тоді як значеннєвий бік здебільшого лишається осторонь. Так само й зі словниками окремих індоевропейських мов: тут ми завжди знаходимо філігранний аналіз форми і зрідка коментарі щодо семантики лексичних одиниць. Виняток становлять лише семантичний словник у другому томі праці Т. В. Гамкрелідзе й В'яч. Вс. Іванова [21], а також багатотомні «Этимологический словарь славянских языков» (ред. О. М. Трубачов і А. Ф. Журавльов) і «Русский этимологический словарь» О. Є. Анікіна, де інтерпретації семантики відведено достатньо місця. Окремо відзначимо «Етимологічний словник германських мов» В. В. Левицького, де, окрім тлумачення значеннєвого боку германських лексем, установлюється нова чи уточнюється стара семантика «покорнівських» індоевропейських етимонів. Пор. ще суму принципів семасіологічного аналізу як складової реконструкції праїранського словника, які В. С. Расторгуєва і Д. Й. Едельман спеціально подають у розроблених ними теоретичних засадах їхнього «Этимологического словаря иранских языков» [99: с. 17–20].

Між іншим, для студій загальнолінгвістичного профілю актуально те, що система семантичних відношень між одиницями лексичних гнізд потребує докладного історико-семасіологічного коментаря як із метою з'ясування їхньої семантичної організації в цілому, так із метою виділення етимологічних *омонімів* (щодо аналізу генетично тотожних *багатозначних* слів пор. висновки у [115]). Зокрема, наявність у групи формально тотожних слів певних семем, які не можуть бути пояснені еволюцією базового (етимологічного) значення їхнього спільного кореня, спонукає до думки про

питому омонімію слів із такими семемами стосовно до інших формально тотожних лексем, чия семантика вкладається у закономірності еволюції етимологічного значення. З іншого боку, відсутність наступності між реконструйованим для індоєвропейського етимона комплексом семем і сумою значень, наявних у реально зафіксованих слів (рефлексів), може свідчити не про їхню гетерогенність, а лише про розрив смислових зв'язків на певному відрізку мовної історії, що призвело до суттєвого відокремлення значень із тенденцією до їхньої лексикалізації, тобто сприйняття як самостійних слів (пор. далі лексикалізовані парадигматичні варіанти: лит. *būklà* 'існування, життя', *būklė* 'буття, існування, стан' і *būklas* 'лігво', *būklos* 'місце домашнього господарства'). Така ситуація добре ілюструється свідченнями залучених до аналізу етимологічних словників, які інколи по-різному трактують спільний для їхніх дефініцій фактаж: поряд із генетично гомогенною групою лексем тут подається певний список формально тотожних, але семантично віддалених стосовно решти слів утворень, що в одному випадку тлумачаться як омонімічні іншим, а в іншому – як споріднені, хоча значеннєвий аспект при цьому спеціально не коментується (тобто незрозуміле їхнє семантичне співвідношення).

Все сказане певною мірою стосується етимологічних словників різних типів, де філігранність формального (фонетичного, слвотвірно-морфологічного) аспекту реконструкції не завжди (із різних об'єктивних причин) поєднується з семантичним аспектом. Отже, системний підхід до аналізу семантики змісту дефініцій етимологічних словників видається результативним для етимологічних досліджень.

Історичні словники. Констатуючи розрив смислових зв'язків між одиницями лексичних гнізд як причину відокремлення певних семем і усунення їх на периферію значеннєвого спектру із подальшим сприйняттям їх як самостійних слів (див. вище), ми маємо на увазі здебільшого той стан семантики, що представлений в сучасному літературному мовленні. Однак

звернення до історичних словників, які показують стани семантики одиниць зазначених гнізд на різних хронологічних зрізах, показує збереження проміжних ланок (семем) на певних етапах семантичної історії, а отже – допомагають визначити ті елементи значення, що були втрачені у пізнішу добу, зумовивши розрив у семантичній організації гнізда, «провал» у семантичній кореляції. Результативність залучення історичних словників полягає з-поміж іншого в тому, що вони консервують не тільки втрачені у пізніший період значення (пор. ст.-сл. *ѡдръ* ‘швидкий’, значення якого відсутнє у семантичному спектрі його сучасного рефлекса – болг. *ѡдръ* ‘міцний, сильний, кремезний, дебелий’; так само і в ситуації зі с.-в.-н. *būsch*, перша з двох семем якого ‘дрючок’, ‘пухлина’ зникла у нім. *Bausch*, де маємо лише ‘опуклість’; див. III розділ), а й показують колишнє існування архаїчних (за структурою і значенням) слів, які або загалом не відбилися у вокабулярії мови наступної доби, або ж не збереглися у словнику літературної мови, натомість законсервувались у діалектному мовленні (див. наст. пункт). Ці лексеми часто мають свій особливий семантичний спектр, вартий опису і пояснення. Отже історичні словники використано як цінний ресурс для дослідження історії значення в лексичних гніздах.

Словники діалектної лексики. Відсутність в історичних словниках свідчень щодо певних ланок семантичної історії групи споріднених слів значною мірою компенсується фактажем дефініцій словників діалектної лексики. На відміну від зібрань нормативної лексики матеріал діалектологічних словників є джерелом не лише архаїчних семем, які вийшли з ужитку в літературному побуті, але й достатньо давньої спільнокореневої лексики, відсутньої у літературному вокабулярії (пор. нижче рос. ряз. *бава* ‘достаток, розкіш’, олон. *быліца* ‘дійсний випадок, правда’, новг. ‘билина (народна епічна пісня)’, укр. *биліця* ‘розповідь, бувальщина’ ~ *быть, бути*). Унаслідок того що основою літературної мови звичайно стає група діалектів або наріччя, лексико-семантичний потенціал решти ідіомів (територіальних різновидів мови) «приречений» стояти осторонь літературного

слововживання в різні періоди історії, звідси – слабкий вплив літературної норми на діалектне мовлення і через це можливість існування реліктових явищ у лексиці й семантиці. Ще одна причина збереження в діалектному словнику лексичних і семантичних архаїзмів – це збереження у носіїв діалектного мовлення реалій давнього побуту, соціального, господарського, духовного життя тощо, втрачених у носіїв мовлення міст-центрів мовних інновацій.

Нормативні словники. Джерелом, яке показує сучасний стан семантичних зв'язків і сучасний значеннєвий діапазон в групі спільнокореневих слів, є словник нормативної лексики. Певною мірою, він дає суцільну картину *лексичної семантики як системи*, що існує *hic et nunc* і яку можна взяти за відправний пункт у дослідженні цієї системи в напрямку, прямо протилежному тому, що використовується під час побудування моделі історичного розвитку значень гнізда від індоєвропейського стану до сучасності. Отже, комбіноване застосування перспективного (погляд із мовної давнини в сучасність) і ретроспективного (послідовне заглиблення в історичну семантику слів по мірі віддалення від сучасності) підходів до вивчення значеннєвої еволюції етимологічних гнізд, яке спирається на врахування сукупності лексичного матеріалу сучасних нормативних та історичних словників, має значний рівень результативності.

Критерії добору матеріалу. Важливим моментом у розробленні суми критеріїв, необхідних для добору матеріалу і важливих для процедури вивчення семантики дібраних одиниць, є визначення синонімічності цілих мікросистем, до яких належать лексичні гнізда. Річ у тім, що синонімами здебільшого вважаються різнокореневі слова, що мають синонімічні відносини в окремо взятому синхронному стані (наприклад, надавнішому), але це зовсім не означає, що вся сукупність порівнюваних лексем різних гнізд так само демонструватиме синонімічні відношення протягом всієї історії гнізда. На нашу думку, гнізда можуть уважатися синонімічними не лише на підставі реконструйованих для етимонів значень, але й з огляду на

стан, зафіксований словниками порівнюваних мов. Ця теза була врахована при фронтальному обстеженні словникових дефініцій. Власне, синонімічність усіх взятих до уваги лексичних гнізд полягає у системних збігах у семантичному розвитку їхніх одиниць. Тобто право кваліфікувати їх як значеннєво близькі з'являється лише за наявності певної кількості спільних семантичних зрушень у лексем-складників порівнюваних гнізд. Це означає, що вони демонструють не лише однаковий вектор (напрямок) і кінцевий результат зміни значення, а й однакові чи близькі послідовності його станів (між іншим, вони еволюціонують паралельно до ланцюжка елементів позамовного змісту думки – «сми́слів, ланцюг яких складається із кінцевого смислу як елемента, на який робиться натяк, і проміжних, як таких, що натякають», і серед них також існують крайні ланки [69: с. 20]). Послідовність і вектор значеннєвих зсувів узагальнюються шляхом їхнього моделювання, і сума виведених моделей – підстава для констатації синонімічності. Неодмінною умовою для виведення цих моделей-показників логіки кореляції семем одиниць аналізованих гнізд є урахування різночасових утворень. Отже, критерії добору матеріалу дослідження визначаються залученням таких лексем:

1) похідні зазначених гнізд, які зберігають актуальні (живі) словотвірні зв'язки у сучасній мові чи зберігали їх у різні періоди історії цих гнізд (на певному хронологічному зрізі);

2) лексеми, які через утрату формально-семантичних зв'язків між собою у певний період історії гнізда відокремились разом із ланцюжками своїх дериватів;

3) деривати, втрачені у германських, слов'янських та балтійських мовах пізнішого часу, проте зафіксовані в пам'ятках писемності, що відбивають більш давні етапи їхньої історії.

1.5. Принципи дослідження семантики групи лексичних гнізд

Застосовані у пропонованому дослідженні аналітичний розбір історичних змін у семантиці групи синонімічних гнізд і алгоритм моделювання цих змін можна представити у вигляді теоретичних принципів, кожен із яких акцентує на окремому аспекті дослідницької процедури, необхідному для окреслення напрямку пошуків, закріплення й верифікації його результатів. Отже, ми дотримуємося таких важливих методологічних постулатів дослідження семантики лексичних гнізд, які сукупно складають аналітичну процедуру, викладену в наступних пунктах.

Етимологічна довідка як початковий етап дослідження системи семантичних станів лексичного гнізда. Пошук системних відповідностей у семантиці групи спільнокореневих дериватів у кількох споріднених мовах вимагає визнання багатопланової морфологічної варіативності мовних одиниць у гнізді, що досить часто розвиває не менш широкий семантичний спектр, діапазон якого у вокабуляріях окремих мов у різні часи міг змінюватися чи, навпаки, зберігати досить архаїчний стан.

Дослідження семантики мовних одиниць у такому складному об'єкті, як лексичне гніздо, саме тоді дозволяє досягти істотних результатів і продемонструвати їхню показовість, коли вона має міцну опору з боку етимології, наприклад, у формі спеціальної етимологічної довідки, яка дозволяє довести, чи дійсно аналізовані лексеми мають спільний корінь, чи перед дослідником омонімічні утворення, однакові значення яких – результат випадкового збігу в розвитку первісно абсолютно різного набору семем. Річ у тім, що етимологічний метод, із-поміж усього іншого, дозволяє не лише відновити втрачені певною групою спільнокореневих утворень одиниці, виявивши (наскільки це можливо) всю систему словотвірних стосунків, які поєднували слова в одному гнізді. Він ще дає можливість «повернути» в систему семантичних відношень цих слів цілі пасма, ланцюжки значень, які у певний період історії мови «випали» з неї разом із відповідними лексемами через процеси деетимологізації чи просто їхню надмірну семантичну

відокремленість, звідки їх сприйняття як неспоріднених форм. Із «поверненням» лексем до їхнього лексичного гнізда⁸ ми, з одного боку, отримуємо можливість пояснити логіку формування, послідовність виникнення значень тих давно відомих слів гнізда, чия семантична історія до цього була незрозумілою (через утрату гніздом ключових для її розуміння семем), а з іншого, об'єднання двох рядів лексем знімає питання генетичної омонімії, що в цьому разі виявляється лише розгалуженою полісемією (втім, досить давно зруйнованою). Крім того, етимологічне ототожнення лексичних одиниць, які раніше усвідомлювались як неспоріднені, у багатьох випадках спростовує кваліфікацію смислових стосунків між спільнокореновими формами як «нерегулярні» чи «віддалені семантичні зв'язки», бо *нерегулярність* чи *віддаленість* часто виникають як *хибний висновок* через неповну картину значеннєвих відношень у гніздах слів, а вона у свою чергу – через руйнування системи цих гнізд. Але головне те, що етимологічний підхід у семасіології спонукає до моделювання складної багаторівневої (оскільки йдеться про розвиток семантики протягом всього існування гнізда у сім'ї мов) семантичної історії групи споріднених слів як системи.

Умовність реконструкції етимологічної семантики слова.

Індоевропейське слово в тому вигляді, в якому його реконструйовано у працях із порівняльно-історичного індоевропейського мовознавства (архетип, що являє кореневий або розширений суфіксом чи детермінативом етимон), є лише моделлю – науковим знаряддям пізнання мовної реальності найдавнішої доби, прямих свідчень якої (писемних пам'яток) не існує. Однак *значна кількість достатньо архаїчних семантичних зрушень, відправними пунктами яких були конкретні значення, дозволяє змодельовати зміст індоевропейського слова як сукупності дискретних смислів*⁹. Складна система

⁸ Власне, це і є результат складної наукової процедури доведення генетичної тотожності цілих рядів слів, які на певному хронологічному зрізі мови вважаються неспорідненими.

⁹ Пор. у Т. В. Гамкрелідзе і В'яч. Вс. Іванова первинну реконструкцію значень індоевропейських етимонів, яка являє собою яскравий приклад відновлення суми цих

асоціацій між цими смислами багато в чому зумовила виникнення найдавнішої суми семем, зафіксованої у перших відомих пам'ятках писемності.

Ми вважаємо, що таке розуміння первісного семантичного обсягу реконструйованої в компаративістиці праіндоєвропейської лексики і відповідна такому розумінню сума підходів до вивчення його (обсягу) історичних станів більш відповідає сучасному рівню порівняльно-історичної семасіології, ніж песимістичний висновок, за яким «функціонально-стилістична характеристика слова, його різноманітні семантичні потенції, його семантична гра, зумовлена входженням слова в різні синонімічні й омонімічні парадигми, які щоразу регенерують у новій конфігурації на кожному етапі розвитку будь-якої мови, – не допускають прамовну реконструкцію» [68: с. 90]. Хоч, звісно, вирішення кожної з проблем, заявлених у цій тезі, завжди лишатиметься актуальним, оскільки буде відкривати нові обрії праіндоєвропейської семантичної реконструкції (пор. значний крок, зроблений у цьому напрямку в семантичному словнику Т. В. Гамкрелідзе і В'яч. Вс. Іванова [21]), а також реконструкції лексичної семантики прамов другого рівня – «праслов'янської», «прагерманської», «прабалтійської», «праіранської» тощо.

Досліджуючи семантичні властивості лексичних гнізд у неспоріднених мовах, Л. Х. Хараєва робить ряд цікавих висновків щодо загальних принципів, за якими існують складноорганізовані сукупності спільнокореневих лексем, і зокрема пропонує тезу, відповідно до якої «Спільне джерело¹⁰ – етимон, який представляє когнітивну модель, тобто першосмисл. У процесі семантичної еволюції слова-етимона і його похідних, що утворюють етимологічне гніздо, відбувається поступове вичерпування

смислів на доступному для реконструкції хронологічному ярусі прамови [21]. Реконструкція базового значення у більшості випадків визначає реконструкцію базової мотивації. Тому часто неможливість знайти правильне етимологічне рішення зумовлена незрозумілістю базового семантичного наповнення слова [див.: 74: с. 266].

¹⁰ Усіх слів, що входять до складу одного етимологічного гнізда.

семантичного потенціалу даної концептуальної (когнітивної) структури» [114]. З огляду на вищезазначене ця теза видається спірною. По-перше, навряд чи доцільно казати про «першосмисл»: найдавніший семантичний обсяг багатьох макроектимологічних гнізд дорівнював *не окремому* концепту, а набагато ширшому спектру семем, які належать *до різних концептів* і які синхронно існували (існують) на різних етапах історії гнізда, в тому числі в праїндоевропейську добу, розтягнуту в часі, прихованому від писемної історії мови. Отже, як нам видається, коректніше говорити про *суму дискретних протосмислів, комбінації яких в різних контекстах формували відповідні концепти*. По-друге, не зовсім некоректно говорити про «вичерпування семантичного потенціалу»: як показує зібраний матеріал, цей потенціал існує в діяхронії у вигляді своєрідної «програми», яка задає напрямок суми семантичних зсувів протягом всієї історії гнізда, крім того, значна кількість архаїчних лексем зберігає найдавніші значення до цього часу, регулярно відтворюючи їх у діяхронії, тому «вичерпування» може стосуватися лише окремих семем, але не потенціалу загалом.

Стосовно «програми» семантичних зсувів: це закладені ще за часів прамовного стану закономірності, що визначають вектор еволюції значень одиниць гнізда і їхню (значень) кореляцію в різні періоди його історії. Пор. деякі приклади:

1) сума семем і.-є. **bheu-* ‘рости’, ‘бути’, ‘збільшуватися’ та ін. детермінувала («запрограмувала») виникнення двох серій вторинних семем – ‘високий’, ‘дебелий, товстий’ і ‘забутий’, ‘колишній’ незалежно у кількох групах мов (незалежно від морфології слів-носів цього значення, пор. слов’ян. префіксальні та лит. безпрефіксні девербативи з однаковим значенням):

лтс. *budzis* ‘жирний, товстий’ поряд із норв. *bugge* ‘дебелий, високий’;

ст.-сл., д.-рус. **ЗАБЫТИ** ‘забути’ ~ д.-рус. **ЗАБАВЫНЪИ** ‘забутий, покинутий, віддалений’, ст.-сл., ц.-сл. **ЗАБЪВЕНЪ** ‘забутий’, рос. діал. *бывый* ‘старий, колишній’ поряд із лит. inf. *būti* ‘бути, ставати’ ~ *būta* ‘колишній’;

2) сума семем і.-є. **tēu-* ‘надуватися, набрякати’ тощо зумовила незалежний розвиток двох кластерів семем ‘гладшати, набухати’ ~ ‘жир’, ‘відгодований’, ‘дебелій’ і ‘гуля’, ‘пухлина’ у похідних різних мов, пор.:

псл. *tyti ‘гладшати, набухати’ ~ ст.-сл. **ТОУКЪ** ‘жир’, в.-луж. *tučny* ‘жирний’, пол. *tuczny* ‘відгодований, дебелий’ поряд із лит. *tūkti*, *tunkū* ‘жиріти’, ‘гладшати, гладнути’ ~ д.-прус. *taukis* ‘сало’, лит. *táukas* ‘сало, шматок сала; жир’, *tuklūs*, *tuknūs* ‘опасистий’, ‘жирний’, лтс. *tàuks* ‘жирний, опасистий’;

с.-н.-н. *dülle* ‘гуля, опуклість’, н.-в.-н. бав. *dollfuss* ‘товста, розпухла нога’ поряд із лит. *tūks* ‘набряк’, ‘пухлина’ і лтс. *tūkums* ‘т. с.’.

Отже, навіть попередньо можна впевнено говорити або про системне відтворення (поновлення) на пізніших хронологічних рівнях давнього співвідношення семем, яке існувало в давнину, або про актуалізацію в окремих мовах імпліцитних семантичних потенцій, оформлених відповідно до морфологічних вимог цих мов. «Вичерпування» ж семантичного потенціалу часто не є фактом мовної динаміки, будучи наслідком неповноти наших уявлень про семантичний діапазон слова через поверхово сформовану фактологічну базу.

Відсутність перманентної тотожності одиниць семантики самим собі в їхній історії. У загальному мовознавстві існує положення (запропоноване Л. Блумфілдом), відповідно до якого визначення зміни значення окремих мовних форм спирається на формулу зміни «А» → «Б», де А і Б – різні стани однієї мовної одиниці, ситуації, в межах яких відбувається розширення чи звуження її використання [9: с. 471]. Профільні фахівці із загального мовознавства припускають ототожнення понять процесу й результату, визначаючи мовну зміну як «процес порушення тотожності

одиниці самій собі й результат такого порушення тотожності» [90: с. 208]. Проте у семантиці тотожність не є чимось сталим раз і назавжди, мінливість значень у часі й просторі дозволяє нам констатувати тотожність лише стосовно до станів значення у певний момент мовної історії, коли дійсно можна казати про статистику семантики групи споріднених лексем, які в цей момент дійсно демонструють тотожність самим собі, чого може і не трапитися на наступному етапі історії цієї мови.

Феномен зміни семантичної організації гнізда в часі. Семантична організація лексичного гнізда в цілому змінюється в діячності так само, як семантика окремих лексем. Під терміном *семантична організація гнізда* ми розуміємо систему зв'язків між значеннями всіх відомих лексем, сформованих у гнізді в різні періоди його історії. Таким чином, зазначений термін покриває обидві площини існування гнізда: синхронію-статистику (стале співвідношення семем спільнокоренових слів у межах системи на певному хронологічному зрізі) й діячність-динаміку (послідовна зміна системи семантичних відношень між спільнокореновими словами в різні періоди історії гнізда). Аналіз послідовної зміни синхронних станів суми семем у їхній (станів) взаємодії, наступності передбачає, з одного боку, врахування спільної семантичної спадщини, яку спільнокоренові форми зберігають у різні періоди історії гнізда (стабільно відтворювані зв'язки між значеннями), а з іншого – опис і пояснення інноваційних семантичних зв'язків, які виникають в окремі періоди історії гнізда індивідуально у певній групі похідних однієї чи кількох мов. Відповідно, будь-які зміни у кількісному складі гнізда (втрата чи поява нових лексем) в окремо взятий момент його історії спричиняють зрушення в його семантичній організації:

а) затемнення специфіки зв'язків між семемами через вихід із ужитку лексем-носіїв проміжних значень, які раніше поєднували цілі групи значень, забезпечуючи зрозумілість логіки їхньої кореляції у межах гнізда;

б) утворення нових ланцюжків похідних збагачує семантичну палітру гнізда значеннями (і співвідношеннями між ними), яких не існувало на попередніх хронологічних зрізах.

Отже, семантична організація лексичного гнізда, як і його формальна організація, зазнає змін в діяхронії, а тому має суттєві відмінності на різних хронологічних рівнях. Порівняння ж хронологічних станів семантики стає можливим лише за наявності описів суми значень групи споріднених форм у різні періоди їхньої історії, пор. тезу Г. А. Климова про те, що «необхідну передумову [порівняльно-генетичних студій] створює наявність синхронних («дескриптивних») описів порівнюваних мов» [47: с. 10].

У літературі, що стосується гніздового вивчення лексики, свого часу було використане поняття «стрижневе значення», пор.: «Семантичні відношення між словами у межах гнізда організуються на базі одного, двох чи більше стрижневих значень. Якщо в гнізді два чи більше стрижневих значень [...], то навколо кожного з них групуються споріднені слова, утворюючи підсистеми (підгнізда)» [25]. Для запропонованої в нашому дослідженні методичної схеми, орієнтованої на діяхронічний підхід, цей термін не зовсім придатний через те, що незрозуміло, чи йдеться про *етимологічні* (питомі) значення, чи ж про значення, що *в доступний для вивчення період історії* гнізда (інколи досить пізній) стали стрижневими, основними, домінуючими? Саме так, адже формулювання «стрижневе значення» можна розуміти як суму смислів, що відновлюються як первісні, базові семеми, і як значення, що виникли у певний момент історії групи споріднених лексем і були основними протягом певного періоду.

Необов'язковість розрізнення лексеми й семеми в діяхронії. Відповідно до наступності станів формально-семантичної організації лексичних гнізд, у дослідженні не розмежовуються лексеми і семеми (слова і значення) через неможливість розвести їх у діяхронії. Те, що спочатку було лише *окремою семемою* лексеми, на наступному хронологічному рівні стає *самостійним словом* через суттєве відокремлення її (семеми) від решти

значень, причиною чого буває вихід із ужитку семемі (семем), яка раніше поєднувала цю відокремлену семему з іншими, показуючи прозорість і зрозумілість всього ланцюжку значень. Пор. значення д.-англ. *āttor* ‘отрута’, ‘запалення’, наявність яких ніби свідчить про те, що маємо справу із двома окремими словами-омонімами, хоч історично це відокремлені одна від одної дві семемі однієї лексеми, зв’язок між якими розірвався через утрату проміжного *‘жовч (уміст гнойовика)’, образно вжитого як ‘отрута’, тобто первісна кореляція ‘(гнійне) запалення’ : *‘жовч’ : ‘отрута’. І такий висновок підтверджується типологічно, пор. лат. *fel, fellis* ‘жовчний міхур, жовч у ньому’ і ‘отрута’. Відповідно, потреба у такому розмежуванні стає неактуальною, більше того – сама проблема спеціального розведення слів і значень видається штучною у дослідженні семантики з позицій загального мовознавства. Пор. у зв’язку з цим важливу для обстоюваного нами підходу до аналізу семантики думку про те, що «між діахронічною і синхронічною семантичною деривацією існують проміжні випадки, і межа тут достатньою мірою умовна» [29: с. 15].

Імовірність моделювання історії значення. Наступність значеннєвих змін при формальній і семантичній деривації протягом всієї історії гнізда спонукає до думки про можливість *моделювання історії значення мовних одиниць у цьому гнізді шляхом побудування еволюційних схем семантики*. Ідеться не про методологічну позицію, представлену, напр., у дослідженні Д. Т. Джумманової (пор.: «Смислова структура кожного слова перебуває в постійному розвитку і зміні. Обсяг і характер семантичної структури слова не можуть бути статичними: у різні періоди існування слова вони можуть як звужуватися, так і розширяться») [25], хоча теза про динаміку і перманенту зміну значення важлива для обраної нами процедури аналізу. Можна солідаризуватися з думкою про неможливість представити «повну картину семантичного розвитку слова в діахронії» [114], тому нашим завданням буде спроба реконструювати основні етапи його семантичної історії, представивши її у вигляді схеми (моделі). Пор. досвід відновлення цих етапів

розвитку семантики похідних від праслов'янських коренів у російській мові, запропонований А. С. Тумановою [111].

На нашу думку, еволюційна схема семантики як модель, зняряддя дослідника-мовознавця дійсно має відбивати динаміку системи значень певного гнізда, але при цьому не достатньо сказати про звуження чи розширення змісту слова: необхідна репрезентація *основних доступних для аналізу* етапів семантичного розвитку групи споріднених форм у вигляді ланцюжка послідовних кроків. При цьому ймовірність кожного зрушення семантики, яке викликає сумнів, перевіряється шляхом залучення звернення до ізосемантичних паралелей – рядів слів з однаковими семантичними змінами чи зв'язками. Верифікація того чи того зрушення у значенні відрізняє наш підхід від дослідницької, процедури яку, напр., пропонує Г. А. Залізник у межах створення «каталогу семантичних деривацій», що не передбачає пояснення і класифікацію змін у семантиці, ставлячи лише фактографічну мету – представлення і систематизацію вже установлених фактів семантичної деривації, тобто причини і механізми семантичної деривації в ньому не досліджуються [29: с. 16].

На думку Н. В. Галинової, у процесі аналізу логіки семантичного розвитку найбільші труднощі виникають саме при дослідженні дериватів «другого та подальших ступенів семантичної похідності» (очевидно, автор має на увазі випадки, коли маємо справу з дериватами від дериватів, де етимологічна семантика стирається чи суттєво змінюється по мірі нанизування нових словотвірних елементів; уточнення наше – *І. К.*). Для них Н. В. Галинова пропонує здійснювати моделювання семантичних переходів двома способами: а) шляхом вибудовування логічних ланцюжків розвитку семантики, при якому відновлюються пропущені смислові ланки; б) з урахуванням так званих реально-семантичних мотивацій, тобто властивостей реалії, що мотивують слово [20]. Щоправда, такий методичний хід вона використала як семантичну підставу розмежування формально тотожних

(омонімічних) похідних від різних коренів, хоча пункт «а» відповідає процедурному алгоритму, запропонованому в нашому дослідженні.

Відновлення утрачених семем. Порівняльне дослідження семантики генетично тотожних лексем вимагає зіставлення матеріалу «на рівні максимально близьких мовних станів і запобігає можливному спотворенню хронологічної перспективи дослідження» [47: с. 25–26]. Однак якими мають бути дії у разі, коли для групи форм лексичного гнізда, що належать словнику однієї з аналізованих мовних груп, мусимо констатувати невідомі (зниклі чи просто незафіксовані у доступних джерелах) проміжні або початкові ланки еволюційної схеми значення? У подібних ситуаціях використовується *прийом реконструкції значень* (утрачених ланок). Окремим дослідницьким прийомом, який допомагає відновити ці етапи розвитку семантики, є звернення до семантичного діапазону споріднених утворень в інших групах індоєвропейських мов, які часто консервують ці невідомі семи.

Оскільки йдеться про моделювання історії семантики (див. вище), яке передбачає в тому числі реконструкцію незасвідчених етапів у зміні значення, контрольним важливим моментом ми вважаємо встановлення всіх можливих кроків семантики для створення цілісності картини її зрушень. Наприклад, для пояснення відомого значення норв. *būsen* ‘насолоджуватися чимось’, яке безпосередньо ніяк не мотивується ‘рости, збільшуватися’, відновлюваним для і.-є. основи **bhō-*, імовірно припускати втрачене проміжне ‘наїдатися’, моделюючи таким чином історію семантики у вигляді ‘надуватися (= збільшуватися)’ → *‘наїдатися, жерти’ → ‘насолоджуватися’.

Отже, така методика відповідає розгляду семантичної організації гнізд у діахронії – установленні зв’язків між різночасовими синхронними станами значення суми генетично тотожних форм (див. вище). В цьому сенсі запропонований у нашому дослідженні підхід суттєво відрізняється від іншого дослідницького алгоритму, ефективного в системі інших завдань аналізу якісного складу генетичних гнізд. Пор. методику, використану в одному з розділів дисертації А. А. Калашникова, де послідовність

представлення значень *не є діахронічною*, оскільки дослідник *акцентує не на реконструкції* семантичного розвитку, а на «плавності переходу від одного значення до іншого із погляду позначених реалій (понять)» [45].

Потенційність реконструкції метафори як джерела окремих семем. Зміна значень часто спричиняється появою нових асоціацій, метафоричним уживанням слів [91: с. 58], а отже семантичне зрушення і його ймовірні причини найкраще простежуються у метафорі, загалом у тропях. Відтак, можна погодитися з тим, що у творенні метафори визначальну роль грає аналогія, в основі якої – перенесення емпіричного досвіду з однієї змістової галузі в іншу (пор., напр.: [114]). Однак досліджуваний матеріал не завжди надає можливість установити джерело цієї аналогії в історичну добу і знайти відповідну метафору як «генератор» певних семем, тому в деяких випадках *доводиться цю метафору реконструювати або ж припускати, що перенесення значення за принципом подібності мало місце у найдавнішу добу історії*¹¹ мови/мов, оскільки мова у своїй основі була глибоко метафоричною. Пор., напр., англ. *billow* ‘хвиля’, нім. *Bulge* ‘хвиля’, с.-н.-н. *bulge* ‘хвиля’, д.-ісл. *bylgja* ‘хвиля’, сформовані в межах гнізда і.-є. **bhel-* ‘рости’, ‘здуватися’: їхня семантика має метафоричну генезу, а тому може бути представлена у вигляді еволюційної моделі ‘рости, здійматися’ → ‘хвиля’ = ‘водяний вал, який підіймається’. Так само з одиницями іншого гнізда – і.-є. **tēu-*: д.-н.-н. *dūnen* ‘зростати’ ~ н.-в.-н. *tünne* ‘хвилі’, *düning* ‘хвилі проти напрямку вітру’.

1.6. Верифікація результатів дослідження

Використання типологічних аналогій. Свого часу В. І. Абаєв, говорячи про семантичний аспект етимологічних версій, особливо

¹¹ Чи швидше – доісторії, оскільки власне історія мови починається з часу появи першої пам’ятки писемності, за допомогою якої можна оцінити стан різних ярусів мови і порівняти його із синхронними станами цієї ж мови пізніших періодів, тим самим пізнаючи історичні процеси, які в ній протікали.

підкреслив «повторюваність певних семантичних переходів у різних мовах» як найважливіший напрямок у семасіології і зробив висновок про те, що «будь-який семантичний розвиток, від базисних значень до надбудовних, може стати основою етимологічного рішення, якщо воно повторюється незалежно в кількох мовах» [1: с. 585]. Думаємо, що ця теза може бути застосована й у дослідженні змін парадигми значень усередині лексичних гнізд, пор. твердження Т. О. Черниш про імовірність типологічного вивчення смислових і семантико-дериваційних зв'язків між одиницями одного гнізда, що уможливорює проведення типологічних семантичних досліджень різних гнізд, корені яких пов'язані подібністю чи спільністю значень ([120: с. 30], пор. також [117]). Річ у тім, що систематичне звернення до можливостей побудування ізосемантичних рядів як засобів верифікації запропонованих історико-семасіологічних тлумачень означає використання типологічних аналогій, що допомагають значною мірою знівелювати чинник суб'єктивності, який неодмінно супроводжує дослідника в процесі аналізу. Звісно, говорити про надійність семасіологічних паралелей у поясненні зміни значення можливо лише у випадку, коли формальний бік етимології не викликає сумнівів.

У дослідженнях близького нашій темі наукового профілю використання семантичних паралелей також є важливим елементом методики. Однак наші попередники вдавалися до цього задля етимологізації «непрозорих» слів шляхом залучення етимологічно більш зрозумілих лексем, які демонструють аналогічну семантичну модель [20; 45 і наст.]. Натомість ми застосовуємо ці паралелі для верифікації коректності тлумачення генези окремих семем і ланцюжків семантичних зрушень у випадках, коли значення двох генетично тотожних слів або груп слів не мають нічого спільного (тобто безпосереднє виведення однієї семемі з іншої неможливе), а відповідні семемі, здатні пояснити послідовність кроків семантичної деривації, які призвели до такого стану, відсутні у писемних джерелах.

Вважаємо доцільним дещо докладніше зупинитися на такому феномені лінгвістичної методики, як *принцип або метод семантичних паралелей*. Описуючи методику аналізу, застосовану в її дослідженні групи дериватів від споріднених коренів, Н. В. Галинова використовує «принцип семантичних паралелей» [20]. А. А. Калашников говорить про «метод семантичних паралелей», який «спирається на повторення семантичних переходів у лексем із близькими вихідними значеннями» [45], пор. близько у Г. А. Залізник, де *семантична паралель* – «факт аналогічного семантичного розвитку слова с тим самим значенням в іншій мові» [29: с. 16]. Наприклад, коректність моделювання семантичного розвитку ‘опуклість, куля’ → ‘нутрощі, нирки’ у рефлексів псл. *jъsto (: ст.-сл. *исто, истеса* ‘черевко, нутрощі’, серб., хорв. діал. *jīsto* ‘нирка’ та ін.) підтверджується прикладами слів з іншими коренями, як-от: д.-інд. *vrkkāu*, авест. *varəδka* ‘нирки’ < і.-є. *uḡt-ko- ‘круглий’, а також гр. νεφρός ‘нирка’ < і.-є. *negʰro- ‘опуклість’. А універсальність семантичної деривації ‘густіти’ → ‘молозиво’ в англ. *beestings* ‘молозиво’, д.-англ. *beost* ‘т. с.’ та ін. ~ і.-є. *bhōu-, *bhū- ‘збільшуватися, пухнути’ переконливо доводиться як іншими прикладами з індоєвропейських мов (лит. *krėkenos* ‘молозиво’ < *krėkti* ‘згортатися (густіти)’), так і неіндоєвропейським матеріалом (тюрк. тур. *aiz* ‘т. с.’, узб. діал. *u:z* ‘т. с.’, семантика яких включає ‘бути/ставати густим (про молоко)’). Отже, запропонована у дисертаційному дослідженні процедура відповідає постулату, за яким «типологічні дослідження дають можливість визначити, які шляхи розвитку мови (з огляду на певну синхронну систему) можуть бути вельми вірогідними, які видаються менш імовірними, а які загалом неможливі» [91: с. 91]¹².

Принагідно до методичного підґрунтя нашого дослідження доцільно говорити про метод побудування типологічної моделі розвитку значення в

¹² Про приклад застосування близької методики до аналізу соматичних термінів на позначення шлунку див.: [52].

групі споріднених утворень, яка враховує не лише однаковість і регулярність семантичної зміни в парі «А» → «В» у синонімічних гніздах, але й *типовість і регулярність змін всього ланцюжка значень* «А» → «В» → «С» → «D» у цих гніздах.

Урахування ізотропної генетичної тотожності у процедурі моделювання історії значення. Семантична еволюція призводить до суттєвої зміни первісного значення слова, тому семантична відстань першої та останньої з ланок у ланцюжку семантичних змін часто буває не тільки значною, а й критичною, тобто втрачаються всі спільні компоненти значення у послідовності «А» → «Х» → «Х» → «Z» («Х» – умовно будь-яка проміжна семема між початковою та останньою). Урахування кожного стану мовного об'єкта (значення) дає можливість змоделювати їхню (станів) послідовність, представивши у вигляді еволюційної схеми значення. Цьому сприяє врахування такого явища в семантиці, як *ізотропна генетична тотожність*, тобто «серія станів того самого лінгвістичного об'єкта (значення) в різні моменти часу безвідносно до їхньої належності первісному генетичному джерелу» [113: с. 22]. Ця теза добре ілюструється, напр., такою моделлю еволюції семантики, як 'бути' → 'набувати', 'здобувати' (= 'зробити чуже буття своїм') → 'виграти'/'оволодіти, захопити', 'перемагати' → 'майно', 'здобич', 'прибуток', пор.: д.-рус. **БЫТИ** 'бути, існувати', **ДОБЫТИ, ДОБѸДА** 'придбати', 'здобути', укр. *добути* 'взяти місто (під час війни)', в.-луж. *dobuś* 'оволодіти, захопити', 'перемогти' і н.-луж. *dobytk* 'прибуток, перемога, те, що нажито', 'маєток або майно, власність, багатство', д.-рус. **ДОБЫТЪКЪ** 'майно, маєток' тощо. Як бачимо, перша й кілька останніх ланок у ланцюжку не мають безпосереднього зв'язку.

Стосовно деяких чинників (у тому числі й психологічних), які зумовлюють семантичні зміни (і не тільки), див. ще: [93: с. 93–127, 304–314; 8; 48; 112], а також, почасти, [102; 132], де зміни значення розглядаються в обох аспектах (синхронії та діяхронії).

Урахування загальної тенденції до розпаду макрогнізд на окремі мікрогнізда. Тривале існування лексичного гнізда у просторі й часі супроводжується істотними змінами в його формі (формальній будові його похідних) й семантиці. Вихід з ужитку окремих похідних, словотвірних пар чи навіть цілих словотвірних ланцюжків, затемнення формально-семантичних зв'язків між одиницями гнізда і натомість утворення нових лексем з усім спектром інноваційних значень руйнує стару систему гнізда, змушуючи її постійно відтворюватися в оновленому вигляді, в якому нові стосунки співіснують із залишками старої формально-семантичної організації. На якомусь хронологічному рівні (звісно, не одразу) критична вага кількісних суперечностей в системі переростає в якісну зміну гнізда. Зокрема, нівелювання зв'язків між групами утворень, похідними від варіантних основ (різновиди одного кореня з різним ступенем вокалізму, різними типами розширення, різним співвідношенням вокалізму й формативу), зумовлює сприйняття цих груп як самостійних словотвірних гнізд¹³. Тобто відбувається руйнування «інфраструктури» між мікрогніздами (словотвірними субпарадигмами) всередині етимологічного макрогнізда із подальшим відокремленням їх у самостійні гнізда зі своєю семантичною організацією. В усіх нових гніздах вона може частково збігатися, відбиваючи колишню генетичну спорідненість, однак їхнє відокремлення супроводжується також і формуванням глибоко індивідуальних ознак у системі семантичних співвідношень у кожному «новому» гнізді. Пор. щодо діахронії семантики гнізд: «Зв'язки між ними [стрижневими значеннями] можуть поступово слабшати і, нарешті, обриватися, втрачатися. Тоді гніздо розщеплюється на кілька самостійних гнізд» [25], щоправда, важко погодитись із думкою про вирішальність саме семантичного чинника при розпаді гнізда на самостійні гнізда. Адже розрив суми зв'язків між групами

---

¹³ Пор. ще близьку думку про те, що, за звичай, етимологічне гніздо складається з кількох синхронних словотвірних гнізд [91: с. 62].

значень у гнізді відбувається як наслідок глибоких змін (фонетичних, морфологічних) форми споріднених утворень, і може бути чимало причин цього. Таким чином, семантичні перетворення лише довершують розпад, ставлячи крапку в системі асоціацій між одиницями, чия формальна (фонетична, морфологічна, словотвірна) спорідненість іще відчувається носіями мови.

Урахування множинності чинників спільності семантичної організації гнізд. Спільність у розвитку семантики порівнюваних слів (різних мов) як одиниць одного лексичного гнізда й лексики різних генетичних мікросистем, однаковий результат цієї еволюції можуть мати різні причини. Їх потрібно враховувати під час перевірки результатів аналізу. Фактичний матеріал, залучений до аналізу в нашому дослідженні, показує три причини цього.

1. Семантична еволюція дослідженої лексики багато в чому відбувається відповідно до значеннєвих закономірностей, закладених у значенні (системи дискретних смислів) коренів ще у праїндоевропейську добу як «програма».

2. Значеннєві зрушення у частині випадків реалізують загальні закономірності в розвитку мовного мислення, що може бути підтверджено типологічними аналогіями в розвитку семантики не лише індоевропейської лексики, а й лексики інших мовних сімей. Пор. близьку думку про спільність смислових зрушень на основі спільності асоціативних зв'язків, які виникають у людській свідомості, через що навіть у неспоріднених мовах мовні явища розвиваються в одному напрямку [114].

3. Однакове протікання семантичних процесів у досліджуваних гніздах відбиває тривалі контакти носіїв германських, слов'янських та балтійських мов, що сприяло вироблення спільних семантичних інновацій у їхніх носіїв.

Висновки до розділу 1

1. Теорія гніздового вивчення лексики за порівняно короткий термін пройшла складний шлях, який умовно поділяється на чотири етапи. Її становлення було неможливим без вироблення теорії структури індоєвропейського кореня, морфології індоєвропейського слова, дослідження закономірностей структурної еволюції індоєвропейського слова у мовах-нащадках.

2. Сучасний рівень гніздового дослідження лексики у загальному мовознавстві характеризується чіткою тенденцією до використання положень загальної теорії лексичних і етимологічних (генетичних) гнізд у практиці розв'язання широкого кола проблемних питань, які стоять не лише перед загальним мовознавством і лексикологією, але й перед етимологією та історичною лексикологією.

3. Отже, одним із дієвих методів дослідження закономірностей формування семантики групи спільнокореневих слів у сучасному загальному мовознавстві є метод системного опису значень усередині лексичних гнізд як складних багатоярусних систем, утворених двома типами елементів – статичних і динамічних. Статичність і динамічність станів семантики сукупно аналізованих одиниць лексичних гнізд показують не лише сучасну кореляцію значень спільнокореневих слів (систему їхніх смислових відношень), але й шляхи її можливого становлення (динаміку), а значить – логіку їхньої організації.

4. Для вивчення семантичних закономірностей, що протікали в лексичному гнізді, для побудування еволюційної схеми семантики, яка би враховувала стан семантики спільнокореневих форм на кожному хронологічному етапі, важливе розуміння гнізда як об'єкта, розтягнутого у часі через перманентну динаміку кількісного і якісного складу його конститутивних одиниць, а значить і зміну сукупності структурно-семантичних відношень між ними.

5. Дослідження семантичних відношень усередині лексичних гнізд вимагає від дослідника чіткого усвідомлення тих принципів, на яких вони засновані. Логіка поєднання цих принципів не залежить від термінологічної гри (*кореневе гніздо, лексичне гніздо, історичне кореневе гніздо, генетичне гніздо, словотвірно-етимологічне гніздо*), яка ведеться навколо позначення подібних складноорганізованих лінгвістичних об'єктів, оскільки попри використані дослідниками різні терміни всі вони залежно від методичних акцентів позначають саме *лексичне* або ж *етимологічне гніздо*. Принагідно до вивчення системи значень сукупності спільнокоренових форм актуальний їхній синхронний опис за умови мінімальних змін у цій системі, тобто опис їх як *лексичних гнізд*, доступних для розуміння носіїв мови в її сучасному стані. Однак для визначення основних етапів і напрямків формування цієї системи, а також для встановлення різниці, з одного боку, між породженням значень, історичним їх співвідношенням, а з іншого – між логікою сучасного розуміння системи значень, потрібне звернення до послідовності вертикальних «зрізів», тобто етимологічних гнізд, окремі рівні яких представлені лексичними гніздами.

6. Власне, врахування різних варіантів кореня (етимона) і серій значень їхніх дериватів дає підстави для інтегрування всіх їх в одне лексичне гніздо, структуроване сумою варіантних етимонів, які в такому разі виконують системотворчу функцію на будь-якому рівні існування системи лексичних гнізд. Співвідношення між лексичним і етимологічним гніздом у такому разі становить співвідношення між *системою* і *трансформою*, розтягнутою в часі.

7. Історико-семасіологічний підхід до вивчення слова показує, що найвищий рівень репрезентативності складності й багатоаспектності системи семантичних змін мають дослідження із загального мовознавства, об'єктом яких є гніздо слів у сукупності всіх їхніх формально-сміслових відношень різного часу.

8. Синонімічними можна вважати лише такі лексичні гнізда, одиниці яких показують: а) однаковий вектор і кінцевий результат зміни значення; б) однакові чи близькі послідовності станів своєї семантики. Свідчення синонімічних гнізд близькоспоріднених мов мають високий ступінь надійності для побудування на їхній основі моделей семантичних переходів [див. ще: 45]. Ще більшу демонстративність мають результати аналізу рефлексів групи лексичних гнізд у мовах одразу кількох гілок однієї генетичної сім'ї.

9. Поєднання синхронії (аналіз синхронних станів мовного значення у певний період мовної історії) та діахронії (аналіз наступності між різночасовими станами мови, послідовності змін у семантиці лексичних одиниць у різні періоди історії вокабулярія) забезпечує особливу результативність дослідження.

10. Методика побудови схем семантичної історії реалізує принцип «від значення до слова», тобто принцип, за яким запропонована модель еволюції семантики показує певний ряд споріднених утворень, де вона реалізована. У рамках поставлених завдань ми вважаємо за потрібне говорити саме про моделювання історії розвитку семантики слова, ймовірність якої аргументується зверненням до семантичних аналогій, які мали місце в інших лексичних гніздах чи загалом у лексиці неспоріднених мов, що засвідчує подібний або навіть тотожний шлях і результат розвитку аналогічної семантики.

11. Семантична еволюція дослідженої лексики багато в чому відбувається відповідно до значеннєвих закономірностей, закладених у значенні коренів ще на початковому етапі формування семантики групи слів як «програма». Таким чином, умовно генетична «програма» – це закономірності, що визначають вектор еволюції значень одиниць гнізда і їхню кореляцію в різні періоди його історії, закладені в найдавнішу добу.

12. Часто втрата семем, які були ключовими елементами у семантичній організації гнізда і послідовно пов'язували між собою цілі групи значень,

призводила до розриву логіко-асоціативних зв'язків між цими значеннями, частина яких у цьому разі відокремлювалися від інших, пересуваючись на периферію семантичного діапазону гнізда. Результат – виникнення нових лексем із колишніх семем.

РОЗДІЛ 2. ЛЕКСИЧНІ ГНІЗДА З БАЗОВОЮ СЕМАНТИКОЮ ‘НАБРЯКАТИ, ПУХНУТИ, РОЗДУВАТИСЯ’

Предметом розгляду в цьому розділі буде семантика групи лексичних гнізд із базовими і.-є. основами **oid-/*aid-*; **b(e)u-/*bh(e)ǔ-*; **bhel-*, **bhlē-*; **tēu-/*tau-/*teǔ-/*tuō-/*tǔ-*; **bheu-/*bheǔ-/*bhǔā-/*bhǔē-/*bhōu-/*bhū-*, відновленими в доступній літературі [218: с. 774; 204: с. 67; 21: (2, с. 76)], для яких умовно реконструюється первісне значення ‘набрякати, пухнути, роздуватися’ і які демонструють спільні та відмінні риси значеннєвої еволюції в досліджуваних групах мов. Солідаризуючись із думкою про неможливість представити «повну картину семантичного розвитку слова в діяхронії» [114], поставимо завдання реконструкції основних етапів його семантичної історії, представивши її у вигляді схеми (моделі).

2.1. Гніздо і.-є. **oid-/*aid-* ‘набрякати’, ‘збільшуватися’

2.1.1. Етимологічна довідка

Гніздо основи і.-є. **oid-/*aid-* ‘набрякати, роздуватися’, ‘рости, ставати більшим’, ‘сильний’, утворене такими одиницями, як **oido-s* (**aido-s*), **oidi-* (**aidi-*), **oid-mo-/*aid-mo-* (або **aidsmo-do-*), **oid-mŋ-*, **oid-skā-*, **oid-sto-/*id-s-to-*, **oid-s-to(n)-*, **oid-ro-* (пор. гр. οἰδάω ‘набрякаю, пухну’, д.-лит. *aidinti* ‘рости, підніматися’ тощо [228: с. 16; 218: с. 774; 196: (1, с. 358); 195: (1, с. 2); 165: (6, с. 42); 204: с. 11 та ін.]), а також явно споріднена з ним група рефлексів і.-є. **oidra*, що відрізняється лише типом консонантного нарощення (варіювання консонантів *-d-* : *-p-*, приєднаних до **oid-/*aid-* у складі семантично близьких етимонів, дає нам підстави для їх генетичного ототожнення і, відповідно, для висновку про кореневий статус цих дифтонгів) в етимологічній літературі дістало глибокого аналізу в структурному аспекті. Семантиці як діяхронічно менш стабільній (а тому

часто майже невловимій) характеристики утворених у цих гніздах лексем увага практично не приділялася, тому нашим завданням буде опис типологічних схем розвитку їхнього значення (принципи формулювання «семантичних моделей» докладно висвітлені в [89; 44; 64; 75; 76; 77; 78], тому ми не будемо спеціально зупинятися на них), побудований на аналізі дефініцій матеріалу етимологічних (в основному) словників.

2.1.2. Семантичні зрушення у германських прикладах

1. **‘Набрякати’ → ‘пухлина, набряк, гнойовик’ → ‘гній’;**
‘набрякати’ → [‘пухлина, гнойовик’]¹⁴ → ‘рубець (після рани)’. У германських мовах: прагерм. **aitra-*, **aita-z:* д.-в.-н. *eiz* ‘гнойовик, виразка’, *eittar* ‘гній’ [196: (1, с. 358); 198: (1, с. 541)], с.-в.-н. *eizel* ‘маленька гнойова пухлина’ [218: с. 774; 168: с. 61], н.-н. *Eis* ‘гнойовик’ [196: (1, с. 358)], н. *Eiter* ‘гній’ [202: с. 237], діал. *Eiß* ‘нарив’, ндрл. *etter* ‘гній’, д.-ісл. *eitr* ‘т. с.; набряк, пухлина’ [218: с. 774; 168: с. 61], англ.-сакс. *āt(t)or* ‘гній’ [200: с. 500]. Сюди ж прагерм. **aitma-* (< **oīd-mo-/*aīd-mo-*), відбите в н. *Ödem* ‘пухлина’ (наведене за: 202: с. 662; 165: (6, с. 42: стаття **ēdmo*), й англ. *edema, oedema* ‘набряк, пухлина’ [200: с. 500]. Відзначимо, що констатація вектору семантичної деривації на основі метонімії ‘гнойовик’ → ‘гній’, зафіксованої в рефлексах спільної для герм. мов форми **aitra-* (: д.-в.-н. *eittar* ‘гній’, н. *Eiter* ‘гній’ та ін. поряд із д.-ісл. *eitr* ‘гній’ і ‘набряк, пухлина’) виявляється умовною. Річ у тім, що так само упевнено можна стверджувати зворотний напрямок ‘гній’ → ‘гнойовик’, що підтверджується співвідношенням між семемами слов’янської назви для гною **гножь*, де значення ‘гнійник’ – лише периферійна інновація (ст.-сл. **гнои** ‘гниль’ і

¹⁴ Тут і далі в дужках подаються семема, які часто реально не засвідчені в доступному матеріалі, проте можуть бути реконструйовані як проміжні ланки ланцюжка семантичного розвитку слова. Моделювання семантичної історії слова завжди починається з наведення генетичного (відновленого базового) значення (чи однієї з комплексу семем) індоєвропейського етимона.

‘виразка, гнійна рана’, д.-рус. **гнои** = *копрѡс, копрѡа* і ‘гнійна виразка’ [165: (6, с. 179)]; семантика д.-рус. прикладу, ймовірно, виникла під впливом ст.-сл.), тоді як питомим для всіх мов було значення ‘гній’ (див. рефлекси [165: (6, с. 179)]). Логіка морфологічної похідності у гнізді псл. **gnojь* тільки підтверджує цю думку, пор. **gnojь* ‘гній’ > **gnojevъjь* > **gnojevъnъjь* > **gnojevъnikъ* ‘гноївник’.

2. ‘Набрякати’ → ‘залоза’, ‘брунька’, ‘прожилок’. Зазначений вектор семантичної еволюції можна констатувати з огляду на такі германські приклади, як: норв. *eitel* ‘залоза, брунька’, д.-ісл. *eitill* ‘залоза, наріст на дереві’ [192: с. 11], а також ‘вкраплення в камені’ [218: с. 774], швед. діал. *ättel* ‘залоза’ [прим. 168: с. 61]. Семема ‘вкраплення в камені’, вважаємо, розвинулась із ‘прожилок, жилка’ на основі зорового образу: вкраплення іншої породи в структурі каменя дійсно нагадують прожилки.

3. ‘Рости, пухнути’ → ‘наріст на дереві’. Подібний розвиток значення репрезентований у д.-ісл. *eitill* ‘наріст на дереві’ поряд із ‘залоза’ [192: с. 11].

4. ‘Набрякати’ → ‘гнойовик, запалення’ → [‘жовч’] → ‘отрута, трутизна’. Цей тип семантичного розвитку представлений такими германськими формами: д.-англ. *āttor* ‘отрута; запалення’ [168: с. 61], д.-англ. *ātor* ‘отрута’, *ǣt-er* ‘т. с.; запалення’ [195: (1, с. 2); 204: с. 11], англ. *atter* ‘отрута’ [200: с. 124], н.-нім. *etter* ‘гній’, ‘отрута’, в.-нім. *eiter* ‘т. с.’ [34: с. 298]. Сюди ж д.-сканд. *eit-ormr* ‘отруйна змія’, с.-в.-н. *eiterslange* ‘т. с.’ [192: с. 11]. Однак упадає в око незвичайність такого співвідношення семантики. Річ у тім, що безпосередній розвиток ‘гнойовик, запалення’ → ‘отрута, трутизна’ видається сумнівним. Не підтверджують його й доступні сьогодні свідчення семантичної типології. У зв’язку з цим висловимо припущення про наявність у ланцюжку семантичних змін ще однієї ланки, не засвідченої доступними джерелами (тобто відсутні лексеми з відповідним значенням), проте відновлюваної з опорою на співвідношення значення в інших групах слів, які мають семантику ‘отрута’. Припустімо, що йдеться

про втрачене *‘жовч’, тобто загалом імовірно говорити про закономірний розвиток на основі ‘гнойовик, запалення, виразка’ (у народній медичній термінології) нового значення ‘жовч’, згодом фігурально вжитого для позначення отрути, трутизни, пор. аналогічне семантичне зрушення в лат. *fel, fellis* ‘жовчний міхур, жовч у ньому’ і ‘отрута’ [216: с. 683; 162: с. 420]. У принципі, можна говорити про дещо інший шлях значення ‘отрута’, а саме: розуміти його у контексті семантичного зсуву на зразок рос. ‘язва’ → ‘уязвлять (ядом)’ → ‘травить’, пор. ще близьке лат. *venenāre* ‘уражати (рос. *уязвлять*)’ і ‘труїти’ [162: с. 1062]. Проте для цього потрібні додаткові приклади.

5. ‘Зернина’ → ‘гнойовик’. Ще одне джерело для назви гнойовика у германських прикладах представлено метафоричним осмисленням набряка з гнойовим «стрижнем» як зернини, пор. д.-англ. *āte* ‘зернина’ і ‘гнойовик’ [218: с. 774; 67: с. 99, 168: с. 61]. Прозору аналогію знаходимо в рос. *ячмень* ‘назва злакової рослини і її зерен’ і (фігурально) ‘мішечок із гнойовим вмістом, який утворюється на запалених віях’.

6. ‘Опуклість’, ‘гуля’ → ‘голова’. Модель репрезентована єдиним прикладом, пор. д.-ісл. *eista* ‘голова’ < *oǰd-s-to(n)- [228: с. 16] поряд з іншим значенням ‘сім’ячко’, ‘ячко’, представленим у цього ж слова (див. наст.). Важко впевнено сказати, чи маємо справу з питомою (етимологічною) полісемією, успадкованою з прагерманської доби, чи перед нами продукт порівняно пізньої семантичної філіації слова на позначення ідеї округлості, опуклості в давньоісландських діалектах. В усякому разі, імовірність генетичного зв’язку ‘гуля’, ‘опуклість’ і ‘голова’ підтверджується вагомими типологічними аналогіями, пор., напр., етимологічний зв’язок псл. *golva ‘голова’ з *žely ‘гуля’, ‘пухлина’ [165: (6, с. 221–222)].

7. ‘Опуклість, куля’ → ‘ячко’. Це семантичне зрушення відзначене в парадигмі реліктових суфіксальних (-*st-*, -*sk-*) похідних від основи, що репрезентує *d*-розширення досліджуваного етимона, а саме – в

репрезентантах і.-є. *oid-sto- (< *oid- ‘роздуватися, набрякати’), *id-s-to-. Пор. д.-ісл. *eista* ‘яєчко’ [218: с. 774; 165: (8, с. 242)]. Слов’янські етимологічні відповідники з аналогічним значенням див. нижче.

8. ‘Рости, ставати більшим’ → ‘кісточка’, ‘зернина, сім’ячко’. Ця модель формулюється з урахуванням таких германських рефлексів і.-є. етимона: д.-ісл. *eista* ‘сім’ячко’, ‘яєчко’, англ. *oat* ‘овес’, д.-англ. *āte* ‘зернина’, ‘гнойовик’, англ.-сакс. *āte* ‘овес’, ндрл. *oot* ‘дикий овес’ [218: с. 774; 67: с. 99, 168: с. 61].

У споріднених утвореннях інших мов подібне «рослинне» значення реєструється лише в гр. οἷδαξ ‘незрілий інжир’ [196: (1, с. 357–358: із зіставленням з вірм. *ayt-ni-m* ‘набрякати’ і под.; загалом – до і.-є. *oid-)].

9. ‘Більшати’, ‘рости’ → [‘наповнювати’ → ‘сердити, злити’] → ‘гнівний’. Щодо такого напрямку зрушення семантики пор. д.-фриз. *eitel* ‘гнівний, буйний’ [168: с. 61]. Проміжне ‘сердити’ чи ‘злити(ся)’ вірогідно припускати з урахуванням д.-лит. *aidinti* ‘сердити, дратувати’ (зіставляється з гр. οἶδος ‘пухлина’, д.-гр. οἶδα ‘хвиля’, д.-в.-н. *eiter* ‘гній’, лтс. *idra* ‘наріст на дереві’ і под.) [195: (1, с. 2)]. Інноваційні семи ‘гнівний (розгніваний?)’, а також ‘сердити’ (у д.-лит.) співвідносяться із базовими ‘більшати’, ‘рости’ (= ‘надуватися’) як рос. *надуться* ‘надутися’ і вторинне ‘сердитися на когось’. Тобто йдеться про залежність афективної семантики від значення наповненості, повноти почуття, пор. рос. *исполненный гнева*, укр. *сповнений гніву* (~ *полный, повний*), англ. *to swell with indignation* = *ледь стримувати гнів*, *to swell with pride* = *дуже пишатися* (рос. *преисполниться гордости*), де *swell* ‘надуватися’, ‘роздуватися’ набувало значення ‘бути сповненим’ у контекстах із назвами емоцій.

10. ‘Роздуватися’ [→ ‘прибувати’] → ‘приплив, наплив води’. Відомі нам джерела не містять слов’янської, балтійської та германської апелювальної лексики з названим етимомом, що вказувала б на подібний семантичний розвиток. Однак наявність у германському й балтійському

гідроніміконах назв на зразок нім. *Eiter-bach* та (з носовим інфіксом) лит. *Indus, Indurà* – найменування річок, *Indissie* – лімнонім, лтс. *Īndiņas-suōkliņš, Induža* – озеро ~ д.-інд. *indu-* ‘крапля’ [196: (1, с. 358); 190: с. 3, с. 392 (із зауваженням про імовірність значної архаїки лтс. топонімів із основою *ind-*)] свідчить про те, що герм. і балт. рефлексі і.-є. **oid-* могли мати «водну» семантику, і це зумовило їхній вжиток як назв гідрооб’єктів.

Інші приклади, які потенційно могли пройти названий ланцюжок семантичних змін, представлені д.-гр. οἶδμα ‘приплив, наплив води’, ‘хвиля на воді’ (в епосі, поезії) [196: (1, с. 357–358: до і.-є. **oid-*); 204: с. 11]. Як типологічну аналогію розвитку значення цих слів наведемо рос. *быть, прибывать* (до і.-є. **bhu-* ‘зростати, ставати більшим’) → ‘розливатися (про річки, ручаї)’, пор. *вода прибывает*.

2.1.3. Семантичні зрушення у слов’янських прикладах

1. ‘Набрякати’ → ‘пухлина, набряк, гнойовик’ → ‘гній’;
 ‘набрякати’ → [‘пухлина, гнойовик’] → ‘рубець (після рани)’.
 Слов’янський реліктовий словник має лише кілька рефлексів зазначеного лексичного гнізда, які демонструють аналогічний зсув у семантиці: псл. *ědro (: рос. діал. *ядрó* ‘пухлина від бджолиного укусу’ [докладніше про його семантичну архаїку див.: 37: с. 215] – новгородський діалектизм, який, на відміну від інших рефлексів [див.: 165: (6, с. 43–44)], належить до народної медичної термінології), *ědmo, в.-луж. *jědmo* ‘гнойовик’ [165: (6, с. 42); 202: с. 662].

Сюди ж, на нашу думку, д.-рус. *ѣдно* ‘виразка’ («*Аже бѣдетъ, рече, чловѣкъ жеглься и гнои идеть изъ ѣдна ...*», в іншому документі – «*... и гнои (идеть) изъ ядына*») [173: (3, с. 1620, 1642)], а також *ядно* ‘пухлина’, яке М. Р. Фасмер у своєму етимологічному словнику розглядав серед похідних від рос. *яд* [180: (4, с. 546)], однак пор. у зв’язку з цим слушне зауваження авторів етимологічного словника української мови про

непереконливість давньої спорідненості значень ‘отрута’ і ‘пухлина’ [165: (6, с. 46)], хоча в етимологічній літературі давно укорінилася традиція генетично пов’язувати формально подібні слова з такою семантикою, пор., напр.: [195: (1, с. 2: стаття д.-лит. *aidinti*)].

Результат семантичної еволюції ‘пухлина, набряк, гній, гнойовик’ → ‘рубець (що лишається після рани)’ демонструє укр. діал. *япа* ‘рубець, смуга на шкірі тварини від сильного удару палицею’ [166: (6, с. 548)], що має інше (лабіальне) консонантне розширення і.-є. кореневого етимона. Пор. ще серб., хорв. *jápati* ‘бути відкритим, зняти (про рану)’ < *ěpa [165: (6, с. 49: до і.-є. *oipa)].

2. ‘Рости, пухнути’ → ‘наріст на дереві’. Пор.: словц. *jára* ‘наріст на стовбурі дерева’, укр. діал. *япа, япина* ‘наріст на дереві’, блр. діал. *япа* ‘наріст на березі, вільсі, клені та ясені’ < *ěpa [165: (6, с. 49); 166: (6, с. 548)].

3. ‘Пухнути’ → ‘пазуха’, (вторинно) ‘надра’, ‘груди’, ‘шкіряна емкість’. Схема семантичного зрушення відбита, наскільки це дозволяє стверджувати доступний сьогодні матеріал, тільки у слов’янських формах: ст.-сл. *адра* мн. ‘піхви’ [171: с. 939], *ѣдро, адро* ‘груди, пазуха’, серб., хорв. *hēdra* ‘груди’, а також ‘надра, нутрощі’, словн. *jádro* ‘відвисла частина тіла’, чес. *ňadra* ‘груди, пазуха’, словц. *ňadrá* ‘груди, пазуха’, пол. *nadry* ‘пазуха’, кашуб. *jadro* ‘сальник’, рос. книж. *недра* ‘нутро, нутрощі’ < *ědro [224: (1, с. 354); 165: (6, с. 43–44); 218: с. 774], (похідне) рос.-ц.-сл. *адрина* ‘шкіра для збирання дощової води’, укр. (похідна семантика) *нідра* (піти по нідрах) ‘нишпорити’ [165: (6, с. 43)]. Нині можна говорити лише про перший і останній етапи зазначеного семантичного розвитку, його деталі, зокрема, проміжні сходинки еволюції (можливо, *‘відвисла частина тіла’) поки що, до введення в обіг нових споріднених форм, лишаються неясними.

Існують певні проблеми етимологічного ототожнення слів, які мають значення ‘надра, нутрощі’, зі словами на позначення грудей, пазухи (пор. вище, з одного боку, серб., хорв. *hēdra* ‘груди’, чес. *ňadra* ‘груди, пазуха’, і з

другого – серб., хорв. *nedra* ‘надра, нутрощі’), оскільки не виключена контамінація у слов’янському мовленні рефлексів двох генетично різних лексем **ědro* та **ędro* (див. про них етимологічні словники слов’янських мов, а також етимологічний словник української мови), зумовлена як їхнім звуковим збігом, спричиненим дією місцевих фонетичних процесів, так і асоціативним зв’язком ‘пазуха’ ~ ‘надра’, який був підтриманий лексико-семантичною системою окремих ідіомів. У зв’язку з цим значення ‘надра’ в заявленому вище ланцюжку семантичних змін лишається необов’язковим, гаданим.

4. ‘Опуклість, куля’ → ‘череву’, ‘нутрощі, нирки’, ‘яєчко’. Модель відзначена у реліктових суфіксальних (-*st-*, -*sk-*) похідних від основи, що репрезентує *d*-розширення кореня, а саме – в рефлексах і.-є. **oǵd-sto-* (< **oǵd-* ‘роздуватися, набрякати’), **id-s-to-*. Пор.: псл. **jьsto*, ст.-сл. *исто, истеса* ‘череву, нутрощі’, серб., хорв. діал. *jīsto* ‘нирка’, полаб. *jaista* ‘нирки’, рос.-ц.-сл. *исто* ‘нирка; шулята’, слвн. *obīst* ‘нирка’ [224: (1, с. 729); 165: (8, с. 242)]. Балтійські приклади в доступних джерелах не фіксуються, проте семантично близькі форми наявні в інших одиницях аналізованого гнізда, пор., зокрема, алб. **eshke* ‘нирка’ ~ псл. **jьsto* ‘яєчко’ (алб. до і.-є. **oǵd-skā-* < **oǵd-* ‘пухнути’) [145: с. 90]. Типологічні аналогії подібному розвитку значення див. нижче.

5. ‘Зростати’ → ‘сильний’, ‘міцний’ і ‘зростати’ → ‘швидкий’. Сформульована схема значеннєвого розвитку, з огляду на доступний сьогодні матеріал, більшою мірою представлена слов’янськими мовами, в яких знаходимо дві паралельні лінії розвитку: ‘зростати’ → ‘сильний’, ‘міцний’, та ‘зростати’ → ‘швидкий’, пор.:

болг. *édьp* ‘міцний, сильний, кремезний, дебелий’, серб. *jédap* ‘повний, сильний, свіжий’, [180: (4, с. 548); 182: (2, с. 466)], хорв. *jédar* ‘сильний, свіжий, міцний, повний’ [218: с. 774: і.-є. **oǵd-* ‘рости, пухнути’], пол. *jédryny* ‘міцний, сильний’ [180: (4, с. 548); 182: (2, с. 466)];

ст.-сл. **ѡдрѡ** ‘швидкий’ [171: с. 944], слвн. *jādrn* ‘швидкий’, рос. *ядрый* ‘швидкий’ [180: (4, с. 548); 224: (1, с. 354); 182: (2, с. 466); 218: с. 774].

Звісно, такий розподіл семантики рефлексів значною мірою умовний, оскільки в мовленнєвій практиці, у різноманітних ситуаціях значення ‘сильний, міцний’ і ‘швидкий’ здатні переходити одне в одне. Проте для зручності опису ми все-таки подаємо дві лінії зрушення в семантиці окремо в межах однієї «моделі».

Балтійські та германські приклади в доступних джерелах відсутні.

6. ‘Роздуватися’ → ‘вітрило, стяг, сітка’, ‘опуклість в ситі’. Пор.: серб., хорв. *jèdro* ‘вітрило’, слвн. *jádro* ‘вітрило’, ‘стяг’, ‘матня тенет для полювання’, ‘черевко, опуклість в ситі’, пол. *jadro* ‘мережа (риболовна, мисливська), невід, матня, випуклість сітки, рідка тканина’, словин. *jādre* ‘сітка’, рос.-ц.-сл. **ѡдро** ‘мішечок’, ‘вітрило’, ‘глибина’ поряд із ‘лоно’, ‘печінка’, ‘плід’ (< і.-є. *oǰd-ro-) [224: (1, с. 354); 165: (6, с. 43)].

Лише слов’янські мови розвинули судноплавну й риболовецьку термінологічну семантику в репрезентантах основи і.-є. *oǰd-ro-. Відсутність аналогічного значення у германських та балтійських рефлексів пояснюється, імовірно, тим, що носії відповідних індоєвропейських діалектів використовували промислову лексику на позначення вітрила, неводу, похідну від основ з іншими коренями, тому не було потреби дублювати цю вузькопрофесійну семантику в дериватах від *oǰd-ro-, тим більше, що балт. та герм. репрезентанти і.-є. *oǰd-, з огляду на специфіку наведеного фактажу, вживалися взагалі поза межами будь-якої термінологічної сфери, окрім народної медицини.

7. ‘Роздуватися’ → ‘вітрило, матня, випуклість сітки’, ‘мішечок’ → ‘лоно’ → ‘печінка’, ‘плід’. Приклади, наведені у попередньому випадку, дають підстави для постулювання ще однієї моделі еволюції значення цієї групи слів. Пор., зокрема, фігуральне використання термінів риболовецького промислу й судноплавної лексики на позначення лона, черева як надутого

вітрила, матні неводу, мішечка: слвн. *jádro* ‘вітрило’, ‘стяг’, ‘матня тенет для полювання’, ‘опуклість у ситі’ і ‘череву’, рос.-ц.-сл. **гадро** ‘мішечок’, ‘вітрило’ і ‘лоно’ [224: (1, с. 354); 165: (6, с. 43)]. Семема ‘печінка’, ‘плід’ при цьому становлять результат подальшого розвитку *вторинної* соматичної семантики за суміжністю ‘череву’ → ‘нутрощі, які воно містить’, ‘плід як вміст лона’. Щодо значення ‘глибина’ у рос.-ц.-сл. **гадро**, то воно виникло через вплив асоціативно й фонетично близького *недра* ‘глибини і їхній вміст’.

2.1.4. Семантичні зрушення у балтійських прикладах

1. ‘Набрякати’ → ‘пухлина, набряк, гнойовик’ → ‘гній’.

Балтійський реліктовий лексикон має лише одну лексему із розглядуваним етимомом, яка має «хворобне» значення, проте вона, як і перелічені вище слов’янські форми, відрізняється від германських словотвірною структурою (герм. **aitra-*, **aita-z* : псл. **ědmo*), пор. лтс. *iêpā* ‘пухир на шкірі’ [165: (6, с. 49: з і.-є. **oįra*)].

2. ‘Рости, пухнути’ → ‘наріст на дереві’. Окремо стоять нечисленні балтійські рефлекси розглядуваного гнізда, семантика яких, хоч і засвідчує загальний напрямок розвиток еволюції ‘набрякати’, ‘пухнути’ → ‘опуклість’ (пор. *нарости* → *наріст*), проте, на відміну від інших індоєвропейських форм, не має чітко вираженої «хворобної» (стосовно живих істот) специфіки. Вони використовуються для позначення особливостей якості деревини, пор. у зв’язку з цим лтс. *idra* ‘гнила серцевина дерева’ [226: с. 3: під **aida-* ‘отрута’; 215: (1, с. 702); 229: (1, с. 16); 218: с. 774; 180: (4, с. 546: до і.-є. **oįd-* ‘напухати’)], ‘наріст на дереві’, ‘спорохнявіла серцевина дерева’, *idrs* ‘порохнявий, спорохнілий, дірчастий, ламкий’ [226: с. 3: під **aida-*; 195: (1, с. 2: *aidinti*)]. У значенні ‘наріст на дереві’ лтс. *idra* має відповідник лише в **германському словнику**, про що свідчить д.-ісл. *eitill* ‘наріст на дереві’ (див. вище), а також (з іншим розширенням основи) у **слов’янському лексиконі**,

пор. словц. *jára* ‘нарiст на стовбурi дерева’ та iн. (див. вище), i ця семантична особливiсть вирiзняє три (балт., герм. i слов’ян.) форми з-помiж iнших спорiднених.

3. ‘Рости, пухнути’ → ‘болiсний нарiст на деревi’ → ‘гнила серцевина дерева’. Матерiал див. у попер. (2) пунктi. Спiввiдношення семем ‘нарiст на деревi’ i ‘гнила, спорохнявила серцевина дерева’ у балт. лексемах пояснюється через промiжне значення ‘болiсний нарiст на деревi’, напр., цим значенням аналогiчним чином об’єднанi семеми рос. дiал. *болонá* ‘гуля, пухлина, нарiст чи рана на корi дерева’, ‘болiсний нарiст на деревi’ i ‘поганий, непридатний лiс’ [165: (2: с. 176: *bolna)] = ‘спорохнявiлий’.

4. ‘?’ → ‘iз гнилою серцевиною’ → ‘веселий, розбещений’. Ця модель представлена одиничним прикладом – сх.-лит. *áida* ‘весела, розбещена дiвчина’ [195: (1, с. 2: *aidinti*)]. З огляду на спiльнокореневi лтс. *idra* ‘гнила серцевина дерева’, *idrs* ‘порохнявий, спорохнiлий’ можна припускати образне використання назви дерева iз гнилою, спорохнявiлою серцевиною для характеристики нiкчемної людини (пор. рос. *гнилой человек* ‘нiкчемна, ненадiйна, розбещена людина’), звiдки подальше – ‘розбещена’ → ‘весела дiвчина’. Пор. аналогiчно в англ. *punk* ‘гнилля’, ‘гнилушка’ i вторинне ‘нiкчемна людина’.

У принципi, можна припустити етимологiчний зв’язок сх.-лит. *áida* з *aideti* ‘звучати, лунати’ [205: с. 3], звiдки значення ‘весела дiвчина’ = *‘яка громко говорить’?

5. ‘Бiльшати’, ‘рости’ → [‘наповнювати’] → ‘сердити, злити’. Пор. д.-лит. *aidinti* ‘сердити, драгувати’ ~ гр. οἶδος ‘пухлина’, д.-в.-н. *eiter* ‘гнiй’, лтс. *idra* ‘нарiст на деревi’ [195: (1, с. 2)]. Iнновацiйне значення ‘сердити’ спiввiдноситься з ‘бiльшати’, ‘рости’ (= ‘надуватися’) як рос. *надуться* ‘надутися’ i вторинне ‘сердитися на когось’. Докладнiше про залежнiсть афективної семантики вiд значення наповненостi, повноти почуття (пор. рос. *исполненный гнева*, англ. *to swell with indignation* = *ледь стримувати гнiв*)

див. вище у германських відповідників. Можна припустити, що д.-лит. *aidinti* ‘сердити, дратувати’ набуло такої семантики, вживаючись з іменниками *gniv*, *lyut*, тобто *‘наповнювати(ся) люттю, гнівом’ → ‘сердити’, ‘дратувати’. Аналогічно вище д.-фриз. *eitel* ‘гнівний, буйний’ = ‘сповнений гніву’.

6. ‘Роздуватися’ → [‘прибувати’ →] ‘приплив, наплив води’. Пор. лит. *Indus*, *Indurà* – найменування річок, *Indissie* – лімнонім, лтс. *Indiņas-suðkliņš*, *Induža* – озеро ~ д.-інд. *indu-* ‘крапля’ [196: (1, с. 358)] (із зауваженням про імовірність значної архаїки лтс. топонімів із основою *ind-*). Докладніше про цю модель зрушення семантики див. вище з-поміж германських відповідників.

7. ‘Більшати’, ‘товстішати’ → ‘товстий’ → ‘великий палець’ (= «товстун»). Пор. лтс. *īkstis* ‘великий палець руки’ ([215: (1, с. 835)]: до лит. *inkst-* < *inkšt-*), *īkšķis* ‘великий палець’, *īkstis* ‘товстий’ < і.-с. **eid-*, **id-* ‘товстішати’ [170: с. 333; 199: (1, с. 341)].

8. ‘Опуклість’, ‘куля’ → ‘нирка’. Пор. лтс. *īksts*, *īkste* ‘нирка’ ~ *īkstis* ‘великий палець руки’ [215: (1, с. 835)].

2.1.5. Типологічна верифікація

Деякі з розглянутих семантичних переходів дістають типологічного обґрунтування як у межах спорідненої лексики зі словника інших мов, так і в межах лексики з іншими коренями, похідні з якими засвідчують близьке протікання семантичних процесів.

1. Близьку семантичну історію щодо ‘набрякати’, ‘пухнути’ → ‘пухлина’ засвідчує решта індоєвропейських мов, у яких зберігається не лише похідне (або просто етимологічно співвідносне) ім’я, але й твірне дієслово, що свідчить про збереження етимологічно-словотвірних зв’язків у їхніх вокабуляріях, пор.: гр. οἰδάω, οἰδέω ‘набрякаю, пухну’, οἶδος ‘пухлина’ [196: (1, с. 357–358)], лат. *aemidus* ‘надутий, роздутий’ < **aidmo-* чи **aidsmo-* [229: (1, с. 16: *oīd-); 216: с. 64; 165: (6, с. 42)], вірм. *aytnut* ‘набрякаю’,

вірм. *aytumn* ‘пухлина’. Семемі на зразок вірм. *ayt* ‘щока’, д.-інд. *induḥ* ‘крапля’, ‘місяць’ (початок ‘набрякання, куля, сфера’) [218: с. 774; 196: (1, с. 358); 213: (1, с. 88)] маніфестують подальший метафоричний розвиток етимологічного значення в конкретних мовленнєвих ситуаціях. Щодо семемі ‘місяць’ у вірм. слові можна припустити еволюцію ‘набрякати’ → ‘місяць’, оскільки цей об’єкт здатний з часом збільшуватися, і в плані обґрунтування саме такого «сценарію» мотивації наведемо аналогію, що містить російська мова, де знаходимо метеорологічну формулу «*месяц прибывает*» (збільшується, «пухне») із дієсловом *быть*, етимологічним значенням якого було саме ‘рости’, ‘пухнути’ (див. етимологічні словники і.-є. мов).

Загалом, регулярна відтворюваність моделі ‘набрякати’, ‘пухнути’ → ‘пухлина’ у рефлексах і.-є. *oǵd-/*ajd- у різних мовах різного часу свідчить про збереження ними семантичної архаїки, відповідно – названий тип семантичної еволюції належить до реліктових.

2. Виведення моделі ‘роздуватися, ставати більшим’ → ‘нутрощі, нирки’, ‘яєчко’ має підтримку в етимології д.-інд. *vṛkkāu*, авест. *vərədka* ‘нирки’ < і.-є. *uǵt-ko- ‘круглий’ [228: с. 648] (фактично теж мається на увазі опуклість, опуклий, кулястий внутрішній орган) та гр. νεφρός ‘нирка’, ‘шулята’, етимон якого *neg^hro- [196: (1, с. 310)], судячи з його структури, типової для ідеофонів, які часто позначають опуклі, кулеподібні об’єкти, також міг виражати ідею здуття. Пор. також уже зазначене вище алб. *eshke ‘нирка’, утворене в тому самому гнізді, що й аналізована лексика (і.-є. *oǵd-skā- < *oǵd- ‘пухнути’) [217: с. 90].

3. ‘Рости, ставати більшим’ → ‘кісточка’, ‘зернина, сім’ячко’. Близьку семантичну історію засвідчує інша лексична сім’я, сформована в рамках етимологічного гнізда з базовою основою *ger(ē)- ‘зріти, рости’. Зокрема, її представники також мають значення ‘зерно’, ‘плід’, ‘кісточка’, пор.: англ. *corn* ‘зерно’, нім. *Korn* ‘зернятко’, д.-ірл. *grān* ‘т.с.’, д.-прус. *syrne*

‘зерно, злак’, лтс. *zīrnis* ‘горох’, ст.-сл. **зрьно** ‘зерно’ та ін. [149: с. 529; 200; 353; 190: с. 1821].

4. ‘Зростати’ → ‘сильний’, ‘міцний’ і ‘зростати’ → ‘швидкий’.

Решта споріднених індоєвропейських лексем гнізда *oǵd- засвідчує однотипний розвиток у напрямку ‘рости, ставати більшим’ → ‘сильний’, ‘сила’ (із подальшим варіюванням ‘сильний’): д.-інд. *indriyá* ‘сильний’, *indriyám* ‘сила, здатність’ [213: (1, с. 192: зіставлене з гр. οἰδέω ‘набрякаю, пухну’ та рос. *ядрый*)].

2.1.6. Семантичні особливості одиниць гнізда

Індивідуальні риси й паралельний хід семантичного розвитку лексики цього гнізда в різних мовах представлено у порівняльній таблиці (див.). Існує ряд особливостей, на які вважаємо доцільним звернути увагу.

1. Привертає увагу співіснування в одній лексемі абсолютно різних значень, які дозволяють віднести її одразу до кількох ЛСГ: д.-ісл. *eista* ‘яєчко’, ‘сім’ячко’ і ‘голова’, тоді як буквальный структурний відповідник у слов’янському словнику демонструє лише соматичну семантику, пор. рос.-ц.-сл. **исто** ‘нирка; шулята’. Далі щодо подібних випадків пор.: д.-англ. *āte* ‘зернина’ і ‘гнойовик’; слвн. *jádro* ‘вітрило’, ‘матня тенет для полювання’, ‘опуклість в ситі’ і ‘череві’, рос.-ц.-сл. **ядро** ‘мішечок’, ‘вітрило’ і ‘лоно’, ‘печінка’, ‘плід’ (соматичні значення, очевидно, зі спільного ‘череві’ і далі за суміжністю позначуваних реалій – назви нутрощів). Усе це свідчить про метафоричний і метонімічний розвиток на базі одного спільного значення групи лексем, які належали до різних термінологічних систем, що мусили перетинатися через етимологічну тотожність частини спільних для цих систем слів, що розвивались за близькою семантичною «програмою».

2. У зв’язку зі сказаним у першому пункті видається можливим поділити всі моделі розвитку значення на два типи. **До першого**, представленого більшістю слів, належать моделі, в основі яких відсутній

образний компонент як чинник утворення нової семантики. Ці моделі або буквально відбивають залежність семантики похідного імені від семантики твірного дієслова на зразок ‘пухнути’ → ‘набряк’, ‘пухлина’ (= ‘те, що набрякло, напухло’), або показують подальшу семантичну модифікацію субстантивів, пор. ‘болісний наріст на дереві’ → ‘гнила серцевина дерева’. **До другого** належать моделі, де такий компонент яскраво виражений, про що свідчать сформовані в умовах образного використання переносні значення. Перелічимо їх: 1) ‘опуклість’, ‘гуля’ → ‘голова’; ‘опуклість, куля’ → ‘яєчко’; ‘більшати’, ‘рости’ → [‘наповнювати’ → ‘сердити, злити’] → ‘гнівний’ (для герм. слів); 2) ‘пухнути’ → ‘пазуха’, (вторинно) ‘надра’, ‘груди’, ‘шкіряна ємкість’; ‘опуклість, куля’ → ‘череві’, ‘нутрощі, нирки’, ‘яєчко’; ‘роздуватися’ → ‘вітрило, матня, випуклість сітки’, ‘мішечок’ → ‘лоно’ → ‘печінка’, ‘плід’ (для слов’ян. слів); 3) ‘?’ → ‘із гнилою серцевиною’ → ‘веселий, розбещений’; ‘більшати’, ‘рости’ → [‘наповнювати’] → ‘сердити, злити’ (для балт. слів).

3. Нереалізовані семантичні потенції. Узагальнення семантики слів із коренем *oid- засвідчує одну цікаву річ. Попри різний ступінь реалізації спільних семантичних потенцій існують невикористані семантичною системою цього гнізда вектори розвитку значення, хоча всі умови для їхнього використання, здається, існують. Ідеться про відсутність у слов’янських прикладах значення ‘сердитися, гніватися’, що могло би виникнути зі ‘зростати’, ‘більшати’ (= «роздуватися» від люті), як це було у германських і балтійських відповідників. З іншого боку, попри очікування, балтійські та германські форми не розвинули семем ‘сильний’, ‘міцний’ і ‘швидкий’. Отже, доводиться констатувати наявність лакун в організації семантичної системи гнізда.

4. Імпліцитні значення. Вся сукупність семем у лексичному гнізді існує у складній системі зв’язків, і значна кількість значень пов’язана відношеннями примарне/секундарне (твірне/похідне). Однак спроба

моделювання семантичного розвитку одниць описаного гнізда показує, що кластери значень груп і окремих пар спільнокореневих слів неможливо поєднати через відсутність між ними мотивованого зв'язку. Отже, з'являються труднощі в побудуванні схем розвитку їхньої семантики як знаряддя для вивчення її в динаміці. Ця проблема долається, коли припустити, що між кількома кластерами семем існує незафіксована *проміжна* семема, констатація якої забезпечує завершеність логіко-семантичного підґрунтя запропонованих моделей. Річ не в тому, що подібні семемі не зафіксовані в доступних джерелах чи були втрачені словом з плином часу, хоча такі приклади, певно, також існують. Річ у тім, що маємо справу з переманентно прихованими, неявними елементами значення (чи смислової структури гнізда слів), які, не виходячи в явний семантичний діапазон (парадигму усвідомлюваних значень), продукують нові семемі. Досить імовірно, що за інших умов, при більш детальній семантизації лексики, відбитої у лексикографічних джерелах, ці неявні значення можна було би експлікувати. Ось перелік тих моделей еволюції семантики, які сформульовані з урахуванням наявності у смисловій структурі слів подібних експліцитних значень: 1) 'набрякати' → ['пухлина, гнойовик'] → 'рубець (після рани)'; 'набрякати' → 'гнойовик, запалення' → ['жовч'] → 'отрута, трутизна'; 'більшати', 'рости' → ['наповнювати' → 'сердити, злити'] → 'гнівний'; 'роздуватися' [→ 'прибувати'] → 'приплив, наплив води' (для герм. слів); 2) 'набрякати' → ['пухлина, гнойовик'] → 'рубець (після рани)' (для слов'ян. слів); 3) 'більшати', 'рости' → ['наповнювати'] → 'сердити, злити'; 'роздуватися' → ['прибувати' →] 'приплив, наплив води' (для балт. слів).

2.2. Гніздо і.-є. *b(e)u-, *b(h)ei- ‘напухати, набрякати, надиматися’

2.2.1. Етимологічна довідка

Індоєвропейське генетичне гніздо з чільними архетипами **bhe-/*be-*, **bho-/*bhu-/*bhū-* (і варіанти з різноманітними розширеннями етимона **bhoul-*, **bhu-l-*, **bhous-*, **bheu-st-* та ін. дентальними й гутуральними суфіксами чи детермінативами) ‘пухнути, дути, надувати’ загалом досить докладно описане у фаховій літературі. Матеріал проаналізованих у нашому дослідженні мов найбільшою мірою репрезентований германською та слов'янською лексикою (прагерм. **bu-/*bū-/*beu-* ‘надуватися, напухати, роздуватися’ : псл. **bula* та ін.), балтійські відповідники представлені лише кількома прикладами. Сьогодні вже можна впевнено говорити про те, які з його дериватів виникли у прагерманську, праслов'янську добу на основі відповідних індоєвропейських етимонів (див. реконструкцію цього прошарку лексем у: [168: с. 126–127]), і які були утворені у період існування окремих германських чи слов'янських мов. Відомі нині й словотвірні ресурси, використані для творення слів із коренем **beu-*, зрозумілі процеси структурної аналогії, що вплинули на розвиток окремих лексем, і багато інших моментів історії цієї лексичної сім'ї. Нашим же завданням буде аналіз системи семантичних тенденцій (вона лишилася поза увагою дослідників), що протікали/протікають у надрах заявленої парадигми, і доведення їхньої достовірності. Пор. попередній досвід студіювання в: [52].

2.2.2. Семантичні зрушення у германських прикладах

1. ‘Надувати’, ‘надиматися’ → ‘гуля, жовно’, ‘пухлина’, ‘наріст’, ‘нарив’ → ‘віспинка’ (= ‘шрам на тілі після наривів’). Семантичне зрушення фіксується у репрезентантів прагерм. **beul-/*baul-/*būl-* ‘напухати; пухлина’ (пор. нижче слов'янські відповідники, похідні від псл. **bula*): гот. *uf-blesan* ‘надувати, роздувати’ (~ д.-інд. *bhas* ‘дути’, рос. *набухáть*, псл. **buxь* (< **bhous-*) [23: с. 276]) поряд із англ. *bile, boil* ‘пухлина, нарив’ [187:

с. 39; 136: с. 18; 200: с. 172], д.-англ. *bȳle* ‘нарив, пухлина’ [184: с. 101; 188: с. 61; 158: с. 85], нім. *Beule* ‘гуля’, ‘жовно’ [202: с. 117; 158: с. 85], д.-в.-н. *būila* ‘віспинка’ [198: (3, с. 41); 203: с. 266], ндрл. *buil*, д.-фриз. *bēle*, д.-ісл. *beyla* ‘наріст’, ‘горб’, *Beyla* – ім’я служниці Фреї [227: с. 34, 48; 189: с. 62, 74; 158: с. 85].

Пор. з іншим різновидом кореня: нім. *Pocke* ‘віспа’, англ. *rock* ‘віспинка’ ~ англ. *roke* ‘пухир’, н.-н. *puske* ‘пухир’ (< і.-є. **bhū-*, **bū-* ‘надувати(ся), дуги’) [200: с. 1208].

Германська лексика в літературі зіставляється з етимологічно спорідненими лат. *bussa* ‘розпухла щока’, д.-ірл. *bolach* ‘віспинка’, лит. *bulis* ‘сідниця’ [216: с. 244; 168: с. 126], з яких нас цікавлять передусім литовська та давньоірландська форми, що, окрім аналогічного (до герм. слів) *l*-розширення зазначеного етимона, демонструють близький семантичний розвиток, пор., напр., д.-в.-н. *būila* ‘віспинка’ та ін. : д.-ірл. *bolach* ‘віспинка’ (= ‘шрам, що лишається після нариву’) і д.-ісл. *beyla* ‘наріст’ : лит. *bulis* ‘сідниця’ (як опукла частина тіла).

2. ‘Пухир’ → ‘печатка’. Пор.: д.-ісл. *beyla* ‘наріст’, ‘горб’, *bōla* ‘опуклість, гуля’, ‘опуклість на щиті’ і ‘печатка, булла (пошання)’ [227: с. 34, 48; 189: с. 62, 74]. Русій семантичної еволюції – метафора, в основі якої подібність основи печатки до подушечки, пор. аналогічне переносне значення в лат. *bullā* – ‘печатка’ і ‘булька, пухир’. Однак не варто виключати, що в д.-ісл. *bōla* збіглися рефлекс прагерм. **beul-/ *baul-/ *būl-* і латинське запозичення.

3. [‘Опуклість’ →] ‘груди’, ‘пазуха’ (=‘частина тіла, що видається над животом’). Семантичний зсув засвідчується у рефлексах прагерм. **bōsma(n)-*, пор.: д.-англ. *bosum* ‘груди’, англ. *bos(s)om* ‘груди, пазуха’, д.-фриз. *bōssem*, д.-в.-н. *buosum*, нім. *Busen* ‘т. с’, ндрл. *boezem* [докладніше див.: 168: с. 127], [184: с. 117; 188: с. 54; 212: с. 32; 211: с. 81: **bruson* ‘живіт, матка’, 187: с. 45; 140: с. 24; 200: с. 188; 230: с. 209; 198: (3, с. 218); 203:

с. 271; 222: с. 64]. Формування семантики цієї групи слів ішло шляхом, аналогічним до слов'янської назви грудей **grǫdъ*, що являє лексико-семантичну (й морфологічну) інновацію стосовно **grǫda/*grǫdъ* 'брила', 'грудка', 'купа', пор. до того ж синкретизм значень 'грудка', 'брила' і 'груди' у їхніх рефлексів [165: (7, с. 146–149)], тобто фігурально 'груди (як опукла частина тулуба)' ← 'опуклість (грудка, брила тощо)'.

4. 'Пухнути' → ['густіти' →] 'молозиво'. Модель утворення семантики представлена континуантами прагерм. **beust-*: англ. *beestings* 'молозиво', д.-англ. *beost* 'т. с.', д.-в.-н. *biost* 'молоко новотільної корови' (< **beusta* 'молоко після отелення') [198: (3, с. 209)], норв. *budda* 'т. с.' [200: с. 159: до і.-є. **bhōu-*, **bhū-* 'збільшуватися, пухнути']. Автори етимологічних досліджень не пояснюють природи значення 'молозиво', обмежуючись лише зведенням герм. слів до відповідного генетичного гнізда. Між іншим, пам'ятаючи про перехід 'збільшуватись' → 'густіти' у синонімічних гніздах (пор. лит. *tumėti* 'згущатися' ~ і.-є. **tūem-* 'набрякати'; див. нижче), можна припустити, що безпосереднім джерелом для 'молозиво' була семантика загустіння, згущення (молозиво – жовтувата, в'язка, густа рідина), що, власне, підтвержує етимологія цього терміна в інших мовах, пор.: лит. *krėkenos* 'молозиво' < *krėkti* 'згортатися (густіти)' [225: с. 311–312], а також у тюркських мовах – тур. *aiz* 'т. с.', узб. діал. *u:z* 'т. с.', семантика яких включає 'бути/ставати густим (про молоко)' [172: (1, с. 405–406)].

5. 'Пухнути', 'наростати' → 'пухлина', 'опуклість', 'дрючок' (= 'палиця із наростами, сучкувата палиця'). Модель розвитку значення репрезентована лексикою, що сягає прагерм. **baus-(ja-)/*būs*, пор. нім. *Bausch* 'опуклість', с.-в.-н. *būsich* 'дрючок', 'пухлина', с.-в.-н. *būs* 'здутість, роздутість' [168: с. 127], нім. діал. *Vaust* 'пухлина' [198: (3, с. 352)].

6. 'Надутий' → [*'набурмосений' →] 'сердитий', 'злий' (→ 'сильний'). Так само, як і в попередньому випадку, семантична зміна засвідчена у рефлексів прагерманських форм **baus-(ja-)/*būs*, пор.: нім. *böse*

‘злий’, д.-в.-н. *bōsi* [198: (3, с. 216)], д.-сакс. *bōsi* ‘слабкий, упертий, поганий’, ндрл. *boos*, д.-фриз. *bās* ‘аморальний’, д.-ісл. *bōsi* ‘бабій’ [168: с. 127], пор. далі норв. *baus* ‘гордий’ [154: (1, с. 80)], а також *baus* ‘гордий, сміливий, ризикований’ (Harper int: до прагерм. **bausia* ‘зростати’ ~ і.-є. **bhōu-* ‘рости, збільшуватися’), норв. діал. *baus* ‘гарячий, лютий’, ‘сильний’, д.-в.-н. *bōsi* ‘дурний, злий’, с.-в.-н. *būs* ‘надутість, вздуття’, які зіставляються з рос. *бухнуть* ‘набухати’ [180: (1, с. 255); 226: с. 28: **bauṣā-* ‘пиха’, ‘гордовитість’].

Зробимо кілька зауважень. Семема ‘слабкий’ виникла через розвиток енантіосемії з ‘упертий’ чи ‘поганий’, пор. аналогічний процес у рефлексів псл. **l’utъ(jь)* ‘лютий’, пор. чes. *lity* ‘дикий’, ‘жорстокий’, ‘нелюдський’, ‘лютий’ і ‘жалісливий’, ‘співчутливий’ [165: (15, с. 232)]. Про відношення семем ‘слабкий’, ‘аморальний’ і ‘бабій’ скажемо, що логіка їхнього зв’язку теоретично може бути представлена як ‘надутий’ → ‘слабкий’ → ‘аморальний’, ‘бабій’. Еволюція ‘надутий’ → ‘слабкий’, напевно, мала в основі асоціативний зв’язок понять *надутості* та *м’якості*, тобто іншими словами – *м’який* → *слабкий*, пор. нім. *sanft* ‘м’який’ і adv. ‘ніжно’.

7. ‘Надутый’ → ‘гордий’ → ‘самовпевнений’, ‘сміливий’ → ‘упертий’ (→ ‘дурний’). Дещо проблематична констатація, здавалося би, прозорого еволюційного ланцюжка ‘надутый’ → ‘злий’, ‘поганий’ → ‘упертий’ (→ ‘дурний’), на який ніби вказує семантика герм. прикладів (пор. вище). Річ у тім, що ланка ‘злий’/‘поганий’ в ньому не обов’язкова, оскільки не виключено, що значення ‘впертий’ виникло внаслідок зміни забарвлення ‘гордий’ (позитивне) на ‘пихатий, самовпевнений’ (негативне), тому досить імовірно моделювання історії семантики як ‘надутый’ → ‘гордий’ → ‘самовпевнений’, ‘сміливий’ → ‘упертий’ (→ ‘дурний’). Близький приклад значеннєвого зрушення (‘дути’ → ‘гордість’, ‘гордий’ (+) → ‘пиха’, ‘пихатий’ (-)) знаходимо в: укр. *пиха* ‘гордість, зарозумілість, бундючність’ (пор. *пихатий*) ~ псл. **puxati* ‘дути, дихати, надиматися’ [166: (4, с. 381)]; у

рос. *надмѣнье* ‘пиха, гордість, чванливість’ *надмѣнный* < псл. **na-dъtenъ* – дієпр. мин. пас. від **na-doti* ‘надути’ [165: (22, с. 17)]; у псл. **щъvanъ* ‘пиха, бундючність’ (: рос. *чван(ный)* ‘бундючний’) < **щъvati* ‘набухати, надуватися’ [165: (4, с. 178)]. Докладніше див. нижче.

Приклад **без** вторинної негативної конотації знаходимо в кельтському та германському реліктових лексиконах, пор., зокрема, вал. *balch* ‘гордий, сильний, хоробрий’, д.-ірл. *bale[o]* ‘міцний, сильний’, д.-англ. *beald* ‘гордий, хоробрий’ < і.-є. **bhel-* ‘надувати(ся), напухати’ [211: с. 53].

8. ‘Надуватися’ → [‘наїдатися, жерти’ →] ‘насолоджуватися’. Можливо, до цієї ж мікропарадигми дериватів від прагерм. **baus-(ja-)/*būs* належить і норв. *būsen* ‘насолоджуватися чимось’ як споріднене (?) з норв. *baus* ‘гордий, сміливий, ризикований’ (Harper int: до прагерм. **bausia* ‘зростати’ ~ і.-є. **bhōu-* ‘рости, збільшуватися’). Якщо прийняти ототожнення дієслова з іншими формами аналізованого гнізда, то постає питання про причини появи значення ‘насолоджуватися’ у деяких його одиниць. Думаємо, що воно розвинулось із первісного ‘їсти, набивати живіт, жерти’ шляхом нейтралізації негативного забарвлення (плюс → мінус), тобто послідовність розвитку можна представити як: ‘надуватися’ → ‘наїдатися, жерти (-)’ → ‘насолоджуватися (+)’. Обґрунтування зміни семантики див. нижче.

9. ‘Рости’, ‘ставати більшим’ → ‘товста, м’язиста частина тіла’. Модель представлена у рефлексі прагерм. **baust-*, пор. д.-ісл. *beysti* (< **baustja-*) ‘окіст’ [168: с. 127].

10. ‘Надуватися’ → ‘вихвалитися’. Згадане вище (див. попер.) прагерм. **baust-* мотивувало дієслово англ. *boast* ‘вихвалитися’ [231; 168: с. 127], семантику якого можна розглядати як метафоричний розвиток ‘надуватися’, пор. міркування, подані раніше під архетипами **baus-(ja-)/*būs*, а також псл. **щъvaniti(sę)* ‘зарозумітися, пишатися, величатися’ < **щъvanъ* ‘пиха, бундючність’ < **щъvati* ‘набухати, надуватися’.

11. ‘Надувати’, ‘пухнути’ → ‘мішок’, ‘гаманець’ (= ‘мішечок’), ‘сумка’. Ця семантична модель виділяється у рефлексах прагерм. **būdila*, **būdilaz* ‘мішок’, відбитих у: нім. *Beutel* ‘гаманець, сумка’, д.-в.-н. *būtil* ‘мішок’ [198: (3, с. 86)], ісл. *budda* ‘гаманець’, швед. діал. *bodd*. Пор. семантичну аналогію в історії розвитку іншої германської (і не лише) лексеми на позначення сумки: англ. *bulge* ‘шкіряна сумка, гаманець’ < герм. **balg-/ *bulg-/ *belg-* ‘бути надутим’ і д.-ірл. *bolg* ‘сумка, мішок’, вал. *balleg* ‘мішок, гаманець’, лат. *follis* ‘сумка, мішок’ < і.-є. **bhel-ǵh* ‘набрякати, пухнути, набухати’ [168: с. 87; 216: с. 719; 200: с. 162; 211: с. 53].

Розгляд вторинної семантики ‘гаманець’, ‘сумка’ як ‘хутрянний чи шкіряний мішок/мішечок’ можна застосувати й до слів іншої лексичної сім’ї. Пор., напр., рос. *мешок*, *мех* ‘бурдюк, мішок; вичинена шкіра звіра’, укр. *міх* ‘мішок, вичинена шкура, бурдюк’, чес. *měch* ‘мішок’ та ін. (< псл. **měxъ*), герм. *maijō* ‘кошик’, які, зрештою, сягають і.-є. **moisos* ‘вівця, хутро’ [165: (18, с. 156); 204: с. 236]. Коли взяти до уваги цупкість вичиненої шкіри тварин (особливо овець), завдяки чому її використовувати для пошиття сумок, мішків, кошиків, шкіряних фляг (бурдюків і под.), в яких переносили (чи тримали) рідини та сипучі речовини, стає можливим виділення одного важливого для нас етапу семантичної еволюції форм цього гнізда, а саме – позначення ними опуклих сумок, шкіряного посуду, перевагою яких була саме їхня здатність наповнюватися, вміщуючи в себе багато рідини/предметів, і тим самим збільшувати свій обсяг. Тобто загалом семантичний ланцюжок у подібних прикладах можна змодельовати як ‘вівця’ → ‘шкіра вівці’ → ‘шкіряний гаманець/сумка’, ‘шкіряна фляга’. Сюди ж приклади на зразок англ. *burse* ‘сумка, гаманець’ ~ *purse* ‘т. с.’, д.-англ. *purs* ‘зроблений зі шкіри’ < гр. βύρσα ‘шкіра’ [200: с. 212].

12. ‘Рости’ → ‘плід дерева, брунька’, ‘новонароджена тварина’. Подібна семантична еволюція засвідчена у рефлексів прагерм. **bud(d)-*, пор.: с.-в.-н. *butzen* ‘набухати’, с.-н.-н. *buddich* ‘розпухлий’ і норв. *budda*

‘новонароджена домашня тварина’, англ. *bud* ‘брунька, пуп’янок’, с.-англ. *bodde* ‘т. с.’, ндрл. *bot* ‘брунька’, с.-н.-н. *botte* ‘т. с.’, нім. *Hage-butte* ‘плід шипшини’, дат. *Bot* ‘брунька’ [200: с. 207].

13. ‘Надиматися’ → ‘(страшна) міфічна істота’, ‘опудало’. Модель також ілюструється рефлексами прагерм. **bud(d)-*, пор.: нім. *Butz, Butzen* ‘брила, грудка’ і ‘нечистий, домовий’ [168: с. 127]. Далі пор. ще з іншим формантом ндрл. *būsemann* ‘привид’, швед. *buse* ‘опудало’ [215: (1, с. 360: стаття *būzis*)]. Пор. загалом подібний семантичний зв’язок у рефлексів прагерм. **būk-/*buk-* (див. нижче).

14. ‘Рости’ → ‘брила, грудка’. Пор. нім. репрезентант прагерм. **bud(d)-*, а саме – *Butz, Butzen* ‘брила, грудка’ [168: с. 127].

15. ‘Дути, пихтіти’ → ‘сопіти’, ‘чхати’. Семантика засвідчена у рефлексів прагерм. **pus-*, **put-*: нім. *pusten* ‘дути, пихтіти’, дат. *puste* ‘дути’, англ. *pout* ‘надувати губи’ поряд зі с.-в.-н. *pfūsen* ‘сопіти, чхати’ [168: с. 127: і.-є. **bu-/*bhū-* ‘роздувати, надувати’].

16. ‘Надуватися’ → ‘огрядна людина’. Щодо прикладів такого розвитку пор. репрезентант прагерм. **put-*: норв. *pūta* ‘опецьок’ ~ дат. *puste* ‘дути’, англ. *pout* ‘надувати губи’ [168: с. 127: і.-є. **bu-/*bhū-* ‘роздувати, надувати’]. Близьку аналогію розвитку значення демонструють слов’янські та балтійські репрезентанти і.-є. **tul-ġ(h)t-* ‘набряклий’ ~ **tū-k-* ‘надувати’), пор.: укр. *товстий*, болг. *тлъст* ‘огрядна людина’, лит. *tulžti* ‘товстий’ ~ лтс. *tūlzt* ‘набухати’ [166: (5, с. 589); 195: (2, с. 1138)].

17. ‘?’ → ‘плескатися, каламутити воду’ → ‘калюжа, болото (= каламутна, брудна вода)’ → ‘яма’. Семантичний зсув засвідчений в: д.-англ. *pudd* ‘яма’, ‘калюжа’, англ. *puddle* ‘калюжа’, сх.-фриз. *pōt* ‘болото’, нім. діал. *Pfudel* ‘калюжа, болото, брудна вода’ < *pudeln* ‘плескатися у воді’ [200: с. 1268]. Значення д.-англ. *pudd* ‘яма’ виникло вторинно із ‘заглибина, яка лишилася після висихання болота’.

18. ‘Надуватися, пухнути’ → ‘опуклобока посудина’. Модель семантичного розвитку представлена у германських та слов’янських рефлексах із *-k-* (для псл.) і *-g-* (> *-k-* для прагерм.) детермінативацією і.-є. етимона. У слов’янських мовах значення репрезентантів різновиду основи з розширенням на задньоязиковий частково збігаються зі значенням споріднених із ними германських лексем, пор. семантику ‘тип ємності для речовини’ (див. нижче): нім. (швейц.) *Bücki* ‘бочка’, англ. *buck* ‘бак для білизни’ [165: (3, с. 73)].

19. ‘Збільшуватися’, ‘рости’ → [‘лякати’ →] ‘(страшна) міфічна істота’. Семантична еволюція етимологічного ‘рости’ → ‘міфічна істота’ у германських слів (пор. значення ‘чорт’, ‘домовик’ у д.-ісл. *rūki* й д.-англ. *rūsa* ‘чорт’, англ. *ruck* [187: с. 407]), очевидно, йшла через стадію ‘ставати страшним’, ‘лякати’. Певною мірою, хоч і не в деталях, а лише на початковій і завершальній стадіях історії, таке тлумачення значеннєвого розвитку германських форм підтверджується етимологічно (що особливо важливо для нас) спорідненим арійським матеріалом, пор., напр., д.-інд. *bhūta* ‘злий дух, демон’, авест. *būtaγ-* : *būiti* – ім’я одного з демонів, яке співвідносять із д.-інд. *bhūti* і в кінцевому рахунку виводять із і.-є. **bheu-* : **bhū-* ‘рости, збільшуватися’ [164: (2, с. 191)].

Однак мусимо відзначити, що історія арійських прикладів потенційно могла йти й іншим шляхом, а саме – шляхом зміни «полярності», плюса на мінус, тобто етимологічно первинне (?) ‘добрий/е бог, божество’, ‘добробут’ (пор. д.-інд. *bhūti-h* ‘буття, добробут, успіх; сила, міць’, *but* ‘Будда’) на периферії індо-іранського ареалу в діалектах під впливом різних культурних чинників змінилося на ‘демон’, ‘лихо’, як це було, напр., із авест. *būtaγ-* : *būiti-* ‘ім’я одного із демонів’ < д.-інд. *bhūti* ‘буття, добробут, успіх; сила, міць’ [164: (2, с. 191)]. Пор. ще шугн. *vīud* (жін. р. *vōud*) ‘злий дух, нечиста сила в образі чоловіка чи жінки’ та ін., що сягають сх.-іран. **vaγda-* чи **vaγdar-* ~ **baga-* ‘доля’, ‘Бог’ [26: с. 160].

20. ‘Роздуватися’ → ‘череву, живіт’. Пор. такі форми: д.-ісл. *būkr* ‘живіт, череву, тіло’, д.-фриз. *būk*, ндрл. *buik*, ндрл. *buuc*, д.-в.-н. *būh* ‘живіт’ [198: (3, с. 42)], нім. *Vauch* ‘живіт’ [168: с. 127].

21. ‘Надуватися, пухнути’ → ‘товстий’. Пор.: норв. *røysa* ‘набухати’ ~ ісл. *beysinn* ‘товстий’, д.-швед. *pusin* ‘розпухлий’ [200: с. 1208].

22. ‘Надуватися’ → ‘мішок’, ‘сумка’, ‘гаманець’. Такий розвиток значення демонструють: д.-англ. *rossa* ‘сумка’, *pusa*, *puso* ‘т. с.’, англ. *poke* ‘мішок’, ‘пухир’, с.-н.-н. *puyl* ‘мішок’, д.-ісл. *pūss* ‘гаманець’, н.-н. *pūse* ‘гаманець’, *puske* ‘пухир’, нім. діал. *Pfoch* ‘сумка’ < і.-є. **bhu-*, **bu-* ‘надувати(ся), дути’ [200: с. 1208], д.-в.-н. *pfoso* ‘кошель’ [198: (3, с. 352)]. Щоправда, співвідношення значень ‘пухлина’, ‘пухир’ : ‘мішок’ можна пояснити також і як результат метафоризації в людській свідомості спостережень за ознаками вугревих висипань на шкірі: деякі з них супроводжуються виникненням «мішечків», наповнених рідиною.

2.2.3. Семантичні зрушення у слов’янських прикладах

1. ‘Надувати’, ‘надиматися’ → ‘гуля, жовно’, ‘пухир’, ‘купа’. Пор.: псл. **bихъ* (< **bhous-*) > рос. *набухать* ~ серб., хорв. *буљити* ‘витріщати очі’, псл. **bula/*bul’a* ‘гуля, маківка’, представлене в слвн. *búla* ‘гуля, жовно’, пол. *bula* ‘купа’, *bula* ‘пухир’ (в літературі ця лексика, за звичай, зіставляється з гот. *uf-bauljan*, нім. *Veule* < і.-є. **beul-/*baul-/*būl-* ‘напухати’ [224: (1, с. 71); 180: (1, с. 237), 165: (3, с. 92), 166: (1, с. 289)]).

2. ‘Гуля, жовно’ → ‘картоплина’. Пор. метафоричний розвиток, представлений в укр. діал. рефлексі псл. **bul’a* (парадигматичний варіант до **bula*) – *буля* ‘гуля, жовно’ і ‘картоплина’ [158: с. 85].

3. ‘Гуля’ → ‘холодна ударна зброя із набалдашником на кінці (палиця, жезло)’. Приклади представлені похідним на *-av-* від псл. **bula*, пор.: рос. *булава*, укр. *булава́* ‘палиця, жезло’, пол. *bula* ‘купа’ і *buława* ‘палиця, гетьманське жезло’ [180: (1, с. 237), 165: (3, с. 92), 166: (1, с. 289)].

4. ‘Надувати’, ‘надиматися’ → ‘витріщати очі’ або ‘опуклість’ → ‘робити «круглі» очі, витріщатися’. Пор. серб., хорв. *буљити, избуљити* ‘витріщати очі’ ~ словн. *búla* ‘гуля, жовно’ (~ гот. *uf-bauljan*, нім. *Beule* < і.-є. **beul-/*baul-/*būl-* ‘напухати’ [180: (1, с. 237), 165: (3, с. 92), 166: (1, с. 289)]). Друга модель розвитку значення можлива з огляду на потенційність десубстантивного характеру дієслова.

5. ‘Набухати, здуватися’ → [‘набурмосений’ →] ‘злий’, ‘сердитий’. Розвиток засвідчений у слов’янських рефлексів (маємо підстави думати про етимологічну тотожність слов’ян. і герм. форм; див. вище) досліджуваного гнізда слів, а саме – у рос. діал. *бухалец* ‘прізвисько злої людини’, *бухан* ‘прізвисько буйної людини’. *бухач* ‘прізвисько сердитої людини’ ~ *бухариться* ‘буянити’ [174: (3, с. 318, 321)], *бухнуть* ‘пухнути, набрякати’ (< **bheus-*). І це спонукає до думки про паралельний хід семантичної еволюції форм нашої лексичної сім’ї в германських і слов’янських мовах.

6. ‘Надуватися’ → [‘чванитися’ →] ‘гордовитість’, ‘пиха’, ‘гордий’, ‘пихатий’. Пор.: кашуб. *bucha* ‘пиха, гордовитість’, словін. *būšnī* ‘гордий’, ‘пихатий’ [226: с. 28: **bauṣā-* ‘пиха’, ‘гордовитість’].

7. ‘Рости’ → ‘гриб’. На відміну від рефлексів прагерм. **bud(d)-* їхні структурно близькі слов’янські відповідники мають стабільно одноманітне значення ‘гриб, різновид гриба’, відсутнє у герм. лексиці. Пор. рефлексі псл. **bъdla/*bъdlo* < і.-є. **bud-* (із суф. *-l-*, хоча деякі дослідники виділяють у ньому форматив *-dl-*, приєднаний до **bheu-* ‘рости’; Р. Й. Якобсон і В. Махек): чес. *bedla* ‘гриб *Agaricus*’, в.-луж. *bjedlo* ‘гриб’, ‘(деревна) губка’, пол. *bedla, bdla* ‘гриб’, рос. діал. *бліцы* ‘гриби’ [226: с. 39: **bъdъla*; 165: (3, с. 110)].

8. ‘Роздуватися’ → ‘гордість, пиха’, ‘розкіш’. Такий розвиток можна вбачати у слов’янських прикладах, які також мають дентальний поширювач кореня, пор. укр. діал. *бутá* ‘годість, пиха; розбещеність, розкіш’, *бутній* ‘гордий, пихатий, зухвалий, розбещений’ ~ *ботіти* ‘робитись товстим,

жирним' < псл. **but-/*bot-* < і.-є. **bheu-t-*, **bhū-t-* 'рости' [166: (1, с. 307)]. Близького зсуву семантики ('надуватися' → 'вихвалитися') зазнала перелічена вище герм. лексика (див. вище), пор. також уже згаданий англ. вислів *to swell with pride*, який є ключем до пояснення причин подібного семантичного зрушення, показуючи умови (контекст), де воно стало можливим.

9. 'Надуватися, пухнути' → 'опуклобока посудина', 'діжка'. Пор.: серб., хорв. *būča* 'різновид посудини', слвн. *būča* 'овальна посудина', які Г. А. Ільїнський зводив до і.-є. **bheu-* 'надуватися' + *k-*розширення [165: (3, с. 73)]. Пор. ще слов'янські терміни бондарської справи *бочка* 'кадка, чан', болг. *бъчва* 'діжка', чес. *bečva* 'чан' < і.-є. **bhōu-*, **bhū-* 'надуватися, набрякати', що відрізняються кореневим вокалізмом (і.-є. *ў) і граматичним оформленням [165: (3, с. 107); 180: (1, с. 202)]. У наступних трьох моделях на прикладі одного багатозначного слова показано реалізацію кількох напрямків семантичної деривації, в основі яких первісна семантична «база» 'опуклість'.

10. 'Гарбуз' → 'пляшка, зроблена з гарбуза'. Пор. слвн. *būča* 'гарбуз' і 'пляшка, зроблена з гарбуза' [224: (1, с. 69); 165: (3, с. 73)]. Метафоричний розвиток семантики 'гарбуз' → 'пляшка' відсилає до поширеної у різних народів практики виготовлення посудів із певних гатунків висушених гарбузів.

11. 'Череп' → 'посудина'. Пор. слвн. *būča* 'овальна посудина' і 'череп' [224: (1, с. 69); 165: (3, с. 73)]. Давній різновид переносного значення, що укладається в рамки типології зв'язку семем 'череп' і 'посудина', 'чаша', пор. псл. **čerpъ* 'глиняний горщик' і 'череп', нар.-лат. *testa* 'череп' і 'посудина' тощо (докладно див.: [165: (6, с. 227); 216: с. 1931]).

12. 'Надуватися, пухнути' → 'пухлина'. Пор. слвн. *būča* 'пухлина' [224: (1, с. 69); 165: (3, с. 73)].

13. 'Надуватися, пухнути' → 'повновидий, огрядний'. Пор.: слвн. *būhnet*, *būhniti* 'надуватися, пухнути', рос. *бухнуть* 'т. с.' ~ чес. *na-bouchaný*

‘повновидий, огрядний’ [224: (1, с. 70); 226: с. 28: **bauṣā-* ‘пиха’, ‘гордовитість’].

2.2.4. Семантичні зрушення у балтійських прикладах

1. **‘Надиматися’ → ‘опукла, округла частина тіла’**. Зрушення репрезентоване, зокрема, лит. *bulis* ‘зад’, ‘сідниця’, *bulià* ‘сідниця’, ‘зад’, *bùlė* ‘зад’, ‘сідниця’ (наведені за: [226: с. 39: **buli-*; 158: с. 85; 205: с. 60]). Ад’єктиви на зразок лит. *ãt-bulas* ‘протилежний, зворотний’ [226: с. 39: **buli-*; 158: с. 85; 205: с. 30] деталізують механізм породження семем ‘сідниця’, ‘зад’, тобто ‘опукла, товста частина тіла, протилежна часто пласкому, нетовстому животу’. Загалом, подібна ономасіологічна риса властива багатьом соматонімам.

2. **‘Надиматися’ → ‘товстий кінець палиці’, ‘вушко голки’, ‘«шляпка» цвяха’**. Пор.: лит. *bulis* ‘товстий кінець голки; вушко голки’, ‘головка цвяха’, ‘товстий кінець кілка’, *bùlė* ‘вушко голки’ [158: с. 85; 205: с. 60].

3. **‘Товстий’ (?) → ‘протилежний, зворотний’ → ‘не схильний до чогось’**. Пор. вище лит. *ãt-bulas* ‘протилежний, зворотний’, яке, окрім цих семем, демонструє ще значення ‘не схильний, не здатний до чогось’ [205: с. 30], лтс. *at-bulu* ‘назад’, ‘позаду’ [226: с. 39: **buli-*].

4. **‘Надиматися’ [→ ‘набурмосений’] → ‘сердитий’, ‘злий’**. Пор. лтс. *būzis* ‘злий’, ‘сердитий’, ‘роздратований’, *būzīgs* ‘сердитий’, ‘розлючений’ [215: (1, с. 360)].

5. **‘Сердитий, злий’ → ‘страшна (міфічна) істота’, ‘той, хто лякає’, ‘той, ким лякають’, ‘опудало’**. Семантична інновація засвідчена в лит. *baũžas* ‘опудало’, ‘той, хто лякає’, *bužys* ‘опудало’, лтс. *baũzis*, *būzis* ‘т. с.’, лит. *babaũzis* ‘бука, вова’, ‘жупел’, *babužys* ‘лахмітник (яким лякають дітей)’ [215: (1, с. 360); 108 (1, с. 202); 209: с. 102] поряд зі згаданим вище лтс. *būzis* ‘злий’, ‘сердитий’, ‘роздратований’ із первісним значенням. Однак у

словнику К. Мюлленбаха відзначено, що семема ‘те, що лякає, опудало’ виникла під впливом германської лексики на зразок ндрл. *būsemann* ‘привид’ [215: (1, с. 360)]. Щодо спорідненості з прагерм. **bud(d)-*: нім. *Butz, Butzen* ‘нечистий, домовий’ див. вище (у [168: с. 127] герм. форми зіставлені з балтійською лексикою)¹⁵.

6. ‘Рости’ → ‘гриб’. Пор.: сх.-лит. *budē, budis* ‘гриб, що росте на дереві, трутовик’, ‘особливий вид грибів’, *budėlė* ‘гатунок грибів’ < **budīā-* ‘губка (гриб-трутовик)’ ~ чес. *bedla* ‘гриб’ і под. [226: с. 39: **budīā-, *budulā-*].

7. ‘?’ → ‘водний об’єкт’. Пор. прус. *Bawsiske* – назва болота, *Bause*, лит. *Baižas, Baiža*, лтс. *Bauzas* та ін. – назви гідрооб’єктів ~ лит. *baižas* ‘опудало’ [108: (1, с. 202)].

2.2.5. Спирні германські етимології й ономаціологічна типологія

1. Семантично дещо відокремленим від германських основ **beul-/*baul-/*būl-* ‘напухати; пухлина’ видаються ті репрезентанти **bul-* (пор. н. *Bolle* ‘гуля’), які демонструють значення ‘посуд’, як, напр., д.-англ. *bolla*, англ. *bowl* ‘кубок, келих, чаша’, д.-в.-н. *bolla* ‘чаша’ [198: (3, с. 96)], д.-ісл. *bolli* ‘чаша, міра рідинних речовин’, що їх також зараховують до похідних зазначеного словотвірної-етимологічного гнізда [168: с. 126]. Попри значну формальну переконливість розгляду перелічених слів у рамках проаналізованої лексичної мікросистеми, їхня відокремленість, як нам видається, може свідчити про генетичну омонімію, з одного боку, герм. прикладів зі значенням ‘опуклість’, з іншого – форм на зразок англ. *bowl* ‘кубок, чаша’. Звісно, семантико-асоціативний зв’язок понять *опуклий, круглий предмет* й *опуклобока, кругла посудина*, тут лежить на поверхні,

¹⁵ Цікавий приклад пояснення внутрішньої форми слов’янської назви міфічної істоти **čьrtь* ‘чорт’ див. у: [133: с. 280–289], де висвітлено іншу основу номінації. Ще один, також відмінний, комплекс рис мотивації у іншого литовського міфоніма див. у: [19: с. 350–363]. Про важливу балто-слов’янську міфологічну паралель див.: [13: с. 27–35].

тому сприймається як цілком природний і очевидний, тим більше що існує досить прикладів формування назв посуду (у різних мовах) в етимологічних гніздах із базовим значенням ‘пухнути’, ‘роздуватися’. Однак етимології та історичній семасіології індоєвропейських мов знайомі також інші джерела значень ‘кубок’, ‘келих’, ‘чаша’, ‘кругла (опуклобока) посудина’, а саме – дієслівні гнізда зі значеннями ‘різати, вирізати; рубати’, ‘бити, розколювати, розділяти’, пор. у зв’язку з цим псл. **čaša* ‘чаша, кубок’, ‘міра для борошна’, що (найпереконливіша з-поміж інших версія) розглядається як власне слов’янське похідне від **česati* ‘відділяти, розділяти’, тобто вирізана, видовбана (з дерева, каменя, кістки) посудина [165: (4, с. 30–31)]. Для нас важливо, що аналогічне тлумачення семантичної історії (як альтернативне до вже існуючого) можна запропонувати й для зазначених вище герм. лексем, розцінивши їх як деривати індоєвропейського рівня від гіпотетичної дієслівної основи **b(h)ul-* (через брак прикладів з інших і.-є. мов мусимо відновлювати її суто гіпотетично, ad hoc), імовірно, пов’язаної з і.-є. **bhaut-/*bhūt-* ‘бити, вдарити’; їхнє етимологічне ототожнення стає можливим лише за умови передбачення (й відповідно – доведення) варіювання тут *-l-* : *-t-* як давніх суфіксів/детермінативів.

2. Міркування семантичного плану дозволяють, як нам видається, запропонувати (не заперечуючи вже наявного в «Етимологічному словнику германських мов») ще одне пояснення для герм. форм на зразок нім. *Bohle* ‘товста дошка’, с.-в.-н. *bole* ‘дошка’, с.-н.-н. *bol* ‘стовбур дерева’, швед. *bál* ‘тіло, корпус’, нім. *Bollwerk* ‘бастіон’, с.-в.-н. *bolwere*, які у фаховій літературі також розглядаються серед похідних зазначеного гнізда [168: с. 127]. Річ у тім, що у багатьох випадках давні лексеми, які мають значення ‘стовбур’, ‘тіло, корпус’, виникали у гніздах зі значеннями:

1) ‘вирізати’ (→ ‘надавати форму’) → ‘образ’, ‘вигляд’, ‘форма’, ‘зображення’, і далі – (вторинні) ‘матерія (конкретний матеріал)’, пор.:

лат. *corpus* ‘тіло, плоть’, генетично співвідносне з д.-інд. *kṛp-* f. ‘форма, вигляд, образ’, ‘краса’, авест. *kərəfš-*, *kəhrpō* ‘т. с.’, а також ‘тіло, тулуб’, с.-перс. *karp* ‘тіло, корпус, кістяк’ ~ і.-є. **(s)qer-p-* ‘різати, колоти’ [229: (1, с. 277–278); 216: с. 448];

псл. **obrazъ* ‘вид, образ’: болг. *образ* ‘образ, зображення’, д.-чес. *obraz* ‘скульптура, різьба, гравюра, образ’, д.-пол. *obraz* ‘скульптура, чеканка, форма, вигляд’, пор. Особливо ст.-блр. *образ*: онъ же чинить *образы* резаные зъ древа’ (початково означало «вирізьблену в дереві...або витесану в камені фігуру») < **obraziti*: серб., хорв. *obraziti* ‘створити, змалювати’, д.-чес. *obraziti* ‘викарбувати; вдарити, пошкодити [165: (29, с. 60–61)], основа яких споріднена з **rězati* ‘різати’ [180: (3, с. 106); 166: (4, с. 142: тут див. ранішу літературу)]. Можна було би ще пригадати псл. **tělo, -ese* ‘тіло’, глибша (індоєвропейська) етимологія якого ще не з’ясована (див. відповідні статті етимологічних словників слов’янських мов), проте у найдавніших пам’ятках (д.-рус., ст.-сл.) воно вже має значення ‘вигляд’, ‘зображення’, ‘зовнішність’, ‘форма’, ‘образ’, ‘статуя’, ‘стовп’, ‘речовина’ [173: (3, с. 1091–1093); 177: (2, с. 550–552)], тобто семантичний набір, який, потенційно міг виникнути в тих самих умовах, що й у лат. *corpus*, псл. **obrazъ*;

2) ‘покривати’, ‘обтягувати’ → ‘оболонка, покриття, покрив’ → ‘тіло’, пор.:

осет. *bwar, bawæer* ‘тіло’ < іран. **upa-vara-* ~ **var-* ‘покривати’, ‘приховувати’, ‘ховати’, букв. – ‘покрив’, ‘оболонка’, ‘тіло’ [156: с. 275: із посиланням на Вс. Ф. Міллера];

д.-інд. *tanūh* ‘тіло’, ‘живіт’, ‘особа’, яке співвідносять із *tanóti* ‘обтягнуте, натягнуте’ = ‘обтягнуте оболонкою’ [213: (2, с. 475)].

Типологічно близькими до цих прикладів видаються й рос. *туловище*, д.-рус. *түлово*, блр. *тулава*, які свого часу вдало були зіставлені з *туля* ‘колчан’ і *туліть* ‘покривати, закривати’ ([182: (2, с. 270: із висновком про

і.-є. витоки слов'ян. слів)], про зв'язок *туля* з *туліть* див. уже [180: (4, с. 119)], однак *туловище* в цьому зіставленні не фігурує).

Слова зі значеннями 'дошка', 'стовбур дерева' розвивалися у похідних від дієслів 'різати', 'рубати', 'колотити', 'тесати (вирівнювати)', 'дерти':

псл. **kolda* 'колода, чурбак, пень' (= 'розсічене, розщеплене, відтяти') ~ **kolti* 'рубати, колотити' [166: (2, с. 516–517)];

чес. діал. *draň* 'тонка дощечка', рос. *дрань* 'дерев'яні тонкі дощечки' < **dъranь* < **dъranь* – part. perf. pass. від **dъrati* 'дерти, бити' [165: (5, с. 217–218)];

лит. *žiolis* 'стовбур дерева, шматок дерева' ~ і.-є. **ǵhel-* 'різати, стригти' [218: с. 434];

пашто *dāra* 'дошка, стулка дверей; щілина, скибка' < **han-dʒ-ta-*, де **dʒ-ta-* – лексикалізований дієприкм. 'розламаний', 'відірваний' [164: (2, с. 342)]. Пор так само у багатьох **неіндоєвропейських** мовах: евенк. *кантакā* 'дошка', 'зріз, площина' ~ *канта-* 'зрівняти, зробити рівним (про поверхню)' [157: с. 278], д.-тюрк. *јонџа* 'дошка' ~ *јон-* 'тесати' [10: с. 162]. Звісно, ці приклади **не заперечують іншого** напрямку розвитку 'дерево' → 'частина дерева', 'дошка', 'гілка', 'стовбур', 'пень', 'чурбак', як у випадку: ягн. *dork* 'дерево (матеріал)' і 'колода', 'поперечна дахова балка', 'палиця' [152: с. 248] ~ іран. **dāru-* 'дерево' > авест. *dārav-* : *dāru-* 'дерево' і 'стовбур', 'колода' [164: (2, с. 358)], д.-тюрк. *јџбач* 'дерево' і 'колода', 'стовп' [10: с. 156] і под.

З урахуванням цього можна спрямувати пошуки генези згаданих вище герм. форм у коло давньої і.-є. лексики, яка демонструє аналогічні типи співвідношення у семантиці. Зокрема, у морфології індоєвропейського слова проглядаються сліди елементарної основи **bhur-* 'різати, вирізати' (пор. псл. **bъrti* 'робити засічки, вирізати', лит. *būrti* 'різати, надрізувати', пізніше – 'чаклувати' [165: (3, с. 132): **bъrtva*]), для якої, зважаючи на відоме варіювання давніх суфіксів/детермінативів-сонантів *-r-/-l-* (та ін., пор., напр.: [87: с. 163–187]) у межах однієї основи, можна припустити корелят **bhul-*,

рефлекси якого через реліктовість усього гнізда важко (а інколи – неможливо) відділити від формально близьких або тотожних рефлексів **bhul-* ‘напухати; пухлина’. Пор. ще приклади такого роду, які презентує відомий нині матеріал реконструкції праіндоєвропейської мови: **gher-* ‘короткий, маленький’ : **ghel-* ‘різати, стригти’, **der-* ‘колоти, відколювати’, ‘здирати’ : **del-* ‘колоти, вирізати, обрубати’, *(*s*)*kel-* ‘різати’ : *(*s*)*ker-* ‘різати’ [218: с. 194, 206, 434, 443, 923].

Підсумовучи сказане, спробуємо зробити припущення, за яким швед. *bál* ‘тіло, корпус’ та ін. споріднені утворення, близькі семантично, утворені в гнізді **bhul-* ‘різати’ за моделлю № 1 (див. вище витоки значення ‘тіло, корпус’), тобто ‘вирізати’ (→ ‘надавати форму’) → ‘образ’, ‘вигляд’, ‘форма’ → ‘тіло, корпус’, а нім. *Bohle* ‘товста дошка’, с.-в.-н. *bole* ‘дошка’ – за моделлю ‘різати’, ‘рубати’, ‘колоти’ → ‘дошка’.

2.2.6. Типологічна верифікація

Частина моделей, запропонованих у попередніх параграфах, виявляє тенденцію до регулярної дії, що підтверджується типологічними аналогіями, представленими лексикою з іншими коренями.

1. [‘Опуклість’ →] ‘груди’, ‘пазуха’. Імовірність відзначеної моделі зміни семантики підтверджується значенневою еволюцією одиниць іншого лексичного гнізда, пор. і.-є. **bhreus-* ‘надуватися, пухнути’, яке відновлюється з урахуванням англ. *breast* ‘груди’ (< д.-англ. *brēost*), нім. *brust* ‘груди’ [200: с. 197; 202: с. 155], норв. *bryst* ‘груди’ [154: (1, с. 143)], дат. *bryst*, ісл. *brjósti*, швед. *bröst*, ндрл. *borst* ‘т. с.’ [186: с. 247], а також псл. **br'uxo*/**br'uxъ* (щоправда, у суміжному значенні ‘живіт’, ‘череву’) [165: (3, с. 33–34)].

Близький шлях семантичного розвитку демонструють східнобалтійські соматоніми, пор.: лтс. *krūts* ‘опуклість, груди, живіт’ ~ і.-є. **kreu-* ‘округлятися, згинатися’ [199: (1, с. 431)], лит. *krūtis* ‘груди’ ~ *krauti*

‘складати, збирати’ поряд із *krūtis* ‘купа, купа каміння’ [195: (1, с. 291)] ~ псл. **grōda/*grōdъ* ‘брила’, ‘грудка’, ‘купа’ (букв. – ‘те, що складене, зібране до купи’) і **grōdъ* ‘груди’.

2. ‘Надутий’ → ‘гордий’ → ‘самовпевнений’, ‘сміливий’ → ‘упертий’ (→ ‘дурний’). Подібний приклад значеннєвого зрушення (‘дути’ → ‘гордість’, ‘гордий’ (+) → ‘пиха’, ‘пихатий’ (-)) знаходимо в:

1) укр. *níxá* ‘гордість, зарозумілість, бундючність’ (пор. *nixátuij*), етимологічно співвідносному з *пишиний*, псл. **рухати* ‘дути, дихати, надиматися’ ([166: (4, с. 381)]; співвідношення стосується також структури й первісної семантики, оскільки ці приклади походять від і.-є. основи **p(h)u-/*p(h)ou-/*p(h)ou-s* ‘дути, надувати’, парної до **b(h)ou-s*), а також у рос. *надмѣньє* ‘пиха, гордість, чванливість’ *надмѣнный* < псл. **na-dъtenъ* – дієпр. мин. пас. від **na-dōti* ‘надути’ [165: (22, с. 17)];

2) псл. **čъvaniti(se)* ‘зарозумітися, пишатися, величатися’ – похідне від **čъvanъ* ‘пиха, бундючність’ (: рос. *чвѣн(ный)* ‘бундючний’) < **čъvati* ‘набухати, надуватися’ < і.-є. **kūceiō* ‘округлятися, згинатися’ [165: (4, с. 178)].

3. ‘Надуватися’ → [‘наїдатися, жерти’ →] ‘насолоджуватися’. На потенційну можливість зсуву ‘надуватися’ → ‘наїдатися, жерти’ вказує історія англ. *blasé* ‘перенасичений’, що походить від запозиченого дат. *blazen* ‘надувати(ся)’ < і.-є. **bhlā-, *bhlē-* ‘пухнути, надуватися, зростати’ [200: с. 178]. Підтверджується вона й типологічною аналогією рос. діал. *дутьик* ‘про людину, яка багато п’є; гордий, пихатий’ [174: (8, с. 274)] < *дуть(ся)* ‘надиматися, пухнути’.

4. ‘Рости’ → ‘плід дерева, брунька’, ‘новонароджена тварина’. Слов’янська семантична аналогія германським формам представлена в:

укр. *пуп’ях* ‘брунька’, серб., хорв. *пуп* ‘пуп; брунька’ ~ лит. *рап̃пт* ‘розбухати’, лтс. *ра̃пт* ‘пухнути’ ~ і.-є. **p(h)omr-/*remr-* ‘набухати’ [166: (4, с. 634)];

укр. *брунька* ‘пуп’янок на дереві’ ~ рос. *набрекнуть* ‘розпухнути’, лит. *branka* ‘набрякання’, *brinkti* ‘збільшувати(ся), розпухати’ [195: (1, с. 53)]¹⁶.

5. ‘Збільшуватися’, ‘рости’ → [‘лякати’ →] ‘(страшна) міфічна істота’. Подібний (із деякими відмінностями) напрямок розвитку семантики ‘надуватися, напухати, роздуватися’/‘згинати’ → ‘міфічна істота’ демонструють: словн. *kuka* ‘злий дух’, рос. діал. *ку́ка* ‘лісовик, що живе в лазні’, блр. *ку́ка* ‘щось страшне, що живе в темряві, чим лякають дітей’ < *kuka ~ лит. *kai̯kas* ‘гуля’ і, можливо, *kai̯kas* ‘домовик, дух, карлик, гном’; разом вони зводяться до одного і.-є. *keuk, *kou-k ‘згинати, викривляти; зігнути’ [224: (1, с. 485); 165: (13, с. 87)].

2.2.7. Семантичні особливості одиниць гнізда

1. Проведений опис семантичних процесів, що тривали/тривають усередині досліджуваної лексичної сім’ї, як нам видається, продемонстрував органічну єдність германських форм з етимологічно спорідненими формами інших індоєвропейських мов і насамперед – слов’янських. Вона виявляється не лише у збереженні певної суми спільних для слов’янського та германського словників реліктових кореневих основ, а й у тому, що семантична історія цих архаїзмів багато в чому збігається в обох групах мов. Частково цей феномен може бути пояснений дією спільних для багатьох індоєвропейських етносів закономірностей розвитку мовного мислення, і в цьому переконують залучені для доведення тих чи інших тенденцій широкі типологічні аналогії. Проте значною мірою він зумовлений ареальними культурними контактами слов’ян і германців на різних територіях у різні часи їхньої історії.

Спільні й диференційні риси у семантичному розвитку одиниць гнізда узагальнені у порівняльній таблиці (див).

¹⁶ Щоправда, укр. *брунька* і под. у літературі тлумачать також у зв’язку з рос. *бруне́ть* ‘наливатися, дозрівати’, д.-інд. *bhrūñám* ‘зародок’ ~ і.-є. **bher-* ‘нести, приносити, народжувати’ [165: (3, с. 47); 166: (1, с. 268)].

2. Моделі, наведені вище, поділяються на дві категорії. Перша репрезентована словами, семантика яких не була утворена внаслідок їх образного використання. Друга представлена лексикою, де нове значення – результат образного використання слів. Пор.: 1) ‘пухир’ → ‘печатка’; ‘надутий’ → [*‘набурмосений’ →] ‘сердитий’, ‘злий’ (→ ‘сильний’); ‘надутий’ → ‘гордий’ → ‘самовпевнений’, ‘сміливий’ → ‘упертий’ (→ ‘дурний’); ‘надуватися’ → ‘вихвалитися’ (для герм. слів); 2) ‘череп’ → ‘посудина’; ‘гарбуз’ → ‘пляшка, зроблена з гарбуза’; ‘роздуватися’ → ‘гордість, пиха’, ‘розкіш’; ‘надуватися’ → [‘чванитися’ →] ‘гордовитість’, ‘пиха’, ‘гордий’, ‘пихатий’; ‘набухати, здуватися’ → [‘набурмосений’ →] ‘злий’, ‘сердитий’; ‘гуля’ → ‘холодна ударна зброя із набалдашником на кінці (палиця, жезло)’; ‘гуля, жовно’ → ‘картоплина’ (для слов’ян. слів).

3. **Нереалізовані семантичні потенції.** В широкому діапазоні значень описаного гнізда всупереч очікуванню відсутні семми, які не розвинулись у його одиницях, хоча для цього існували всі умови. Ми не маємо на увазі слова культурної галузі, семантика яких формується залежно від культурних потреб суспільства. Йдеться про виразно «приземлену» лексику на позначення звичайних реалій людського життя, виразно асоційованих із поняттям набрякання, здування, напухання. Напр., модель ‘роздуватися’ → ‘череву, живіт’ наявна лише у герм. представників цього гнізда і натомість відсутня у слов’ян. і балт. одиниць, хоча зв’язок обох значень мав би бути над продуктивним у лексем усіх залучених мов. Так само розвиток ‘череп’ → ‘посудина’, який через його універсальність мав би відбитися у всіх залучених для аналізу слів цього гнізда, насправді представлений лише у слов’ян. До цих прикладів належать також: 1) ‘товстий’, ‘повновидий’, ‘огрядна людина’ (засвідчені у слов’ян. і герм., відсутні у балт.); 2) ‘гуля, жовно’, ‘пухир’, ‘купа’ (наявні у слов’ян., герм., відсутні у балт.); 3) ‘сердитий’, ‘злий’ (наявні у слов’ян. і балт., відсутні у герм.); 4) ‘страшна

істота', 'той, хто лякає', 'той, ким лякають', 'опудало' (наявні у балт. і герм., відсутні у слов'ян.).

4. Імплицитні значення. Деякі з описаних моделей розвитку значення засвідчують наявність прихованих семантичних ланок. Пор.: 1) ['опуклість' →] 'груди', 'пазуха' (= 'частина тіла, що видається над животом'); 'пухнути' → ['густіти' →] 'молозиво'; 'надутий' → [*'набурмосений' →] 'сердитий', 'злий' (→ 'сильний'); 'надуватися' → ['наїдатися, жерти' →] 'насолоджуватися'; 'збільшуватися', 'рости' → ['лякати' →] '(страшна) міфічна істота' (для герм. слів); 2) 'набухати, здуватися' → ['набурмосений' →] 'злий', 'сердитий'; 'надуватися' → ['чванитися' →] 'гордовитість', 'пиха', 'гордий', 'пихатий' (для слов'ян. слів); 3) 'надиматися' [→ 'набурмосений'] → 'сердитий', 'злий' (для балт. слів).

2.3. Гніздо і.-є. *bhel-, *bhlē- 'рости, набрякати, роздутися, пінитися, рясніти (чимось)'

2.3.1. Етимологічна довідка

Етимологічне макрогніздо з чільною і.-є. основою *bhel- із базовою семантикою 'пухнути, набрякати; рости' (пор.: д.-швед. *bulin, bolin* 'опухнути, роздутися' (< *bh_l-/*bhel-) [218: с. 120], ісл. *blása* 'дути, роздувати; набрякати', нім. *blasen* 'т. с.', швед. *blasa* 'дути', англ. *blow* 'дути' [189: с. 68; 200: с. 181] і д.-сакс. *blōjan* 'квітнути', англ.-сакс. *blōwan* 'т. с.' [198: (3, с. 241); 218: с. 122]) і комплексом похідних значень, що стабілізувалися в окремих його підпарадигмах, достатньо повно досліджене у профільній літературі. Можна стверджувати, що сьогодні: 1) етимологічно висвітлені практично всі його одиниці, збережені в доступній індоєвропейській лексиці; 2) реконструйована система словотвірних відношень, яка організовувала й упорядковувала його функціонування як матриці, що продукувала нові слова; 3) відновлено первісний вигляд найдавнішого прошарку слів, сформованих ще в індоєвропейську добу, і

виділено групу лексем, які були утворені вже у період існування окремих і.-є. мов від реліктових етимонів шляхом їхньої морфологічної перебудови, модифікації (йдеться про хронологічну стратифікацію одиниць цього гнізда і комплекс пов'язаних із нею проблем). Однак, наскільки нам відомо, не існує спроб опису семантики похідних цього гнізда, відсутні спостереження над історією її розвитку й типологічні зіставлення, що дозволили би обґрунтувати моделі, за якими він відбувався. Заповненню деяких із цих пробілів присвячено наведені нижче міркування.

Характеризуючи генетично спаяну групу слів, які сягають ряду варіантних і.-є. архетипів **bhel-/*bhol-*, **bhlē-*, **bhlō-*, **bhlə-* і їхніх суфіксальних або детермінативних розширень, ми вважаємо доцільним об'єднати в її межах лексеми, похідні від дієслівних коренів зі значеннями 'рости' і 'набрякати', що на нашу думку, виявляють питомий семантичний синкретизм, а не омонімію (так це інколи трапляється в дослідженнях з індоєвропеїстики). Первинність і вторинність значень 'рости' і 'набрякати' в межах однієї лексеми не завжди можна встановити через те, що обидва вони, по-перше, бувають діахронічно тісно переплетені, а по-друге, знову-таки, можуть бути питомо синкретичними елементами семантики, як, напр., у нім. *schwellen* 'рости' і 'набрякати, пухнути'. З огляду на це питання про їхню примарність/секундарність взагалі не повинно ставитись як окрема історико-семасіологічна проблема.

Отже, на нашу думку, всі рефлексі і.-є. **bhel-* (і варіантних етимонів) за напрямком еволюції семантики можна поділити на кілька класів; деякі з них мають свої підкласи.

2.3.2. Семантичні зрушення у германських прикладах

1. 'Рости' → ['сильна тварина' →] 'бик'. Модель відзначена у: д.-ісл. *boli* 'бик', д.-англ. *bula* 'т. с.', *bulluc* 'молодий бичок', англ. *bull* 'бик', нім. *Bulle* 'т. с.' [200: с. 208; 202: с. 160; 168: с. 88], пор. відмінну

(звуконаслідувальну) номінацію, напр., у псл. **bukъ* ‘бик’ (макед. *бик*, слвн. *bik*, рос. *бык* та ін.) ~ **bučati*, **biučati*, **bukati* ‘мука́ти’ [165: (2, с. 147)].

2. ‘Рости, рясніти’ → ‘велика кількість, жмуток, пака’. Пор.: нім. *Ballen* ‘пака’ [202: с. 86], д.-в.-н. *bolla* ‘в’язанка льону’ [198: (3, с. 96), 218: с. 120].

3. ‘Рости’ → ‘підвищення’, ‘височина’. Пор.: д.-ісл. *bali* ‘підвищення вздовж берегової лінії, невелика височина на землі’ [218: с. 121].

4. ‘Рости’ → ‘стовбур’ → ^{а)} ‘тулуб, корпус’; ^{б)} ‘планка, дошка’, ‘брус’. Пор.: д.-ісл. *bulr*, *bolr* ‘стовбур дерева’, ‘тулуб, корпус’, с.-н.-н. *bole* ‘планка, лиштва’ [198: (3, с. 248); 218: с. 120], с.-в.-н. *bole* ‘брус’ [168: с. 88], нім. *Bohle* ‘велика дошка, брус’ [140: с. 279]. Рефлекси цієї ж основи в інших мовах показують відмінність у семантичній еволюції, пор.: гр. φύλλον ‘листочок’, лат. *folium* ‘т. с.’, с.-ірл. *bileóc* ‘лист’ (< **bile* < **bheljo-*) поряд із д.-ірл. *bile* ‘дерево’ [218: с. 122].

5. ‘Пухнути, набрякати’ → ‘пухир’, ‘булька’ → ‘віспа’, ‘виразка’. Семантична зміна представлена лексикою, у структурі якої засвідчується переважно дентальне і лабіальне розширення. Пор.: д.-швед. *bulde*, *bolde*, *byld* ‘набрякання, виразка’, д.-в.-н. *bolla* ‘водяна булька’ [198: (3, с. 96)], норв. діал. *blæta* ‘пухир на поверхні шкіри’; д.-швед. *blætma* ‘т. с.’; д.-в.-н. *blāt(t)ara* ‘пухир, віспа’ [198: (3, с. 235)], англ.-сакс. *blædre* ‘т. с.’, д.-ісл. *blaðra* ‘фурункул, віспа’ [218: с. 120], ндрл. *bulge* ‘пухлина, пухир’ [168: с. 88].

6. ‘Дути, надувати’ → ‘пухир’, ‘булька’ → ‘сечовий міхур’. Розвиток спостерігається в актуальній словотвірній парі (парі слів із живими дериваційними зв’язками), представленій швед. дієсловом *blast* ‘дути’, ‘видувати’, ‘свистіти’ й іменником *blaster* ‘пухир’, ‘булька’, ‘сечовий міхур’ [197: с. 47].

7. ‘Роздуватися’ → ‘товстий’, ‘великий’ → ‘стійкий’ → ‘сміливий’. Пор. швед. *bål*, *bol* ‘товстий, великий, стійкий’ і ‘сміливий’ [218: с. 121].

8. ‘Роздуватися’ → [‘надутий’, ‘набундючений’ →] ^{а)} ‘впертий’;
^{б)} ‘гордий’ → ‘сміливий’, ‘сміливість’, ‘зухвалий’. Пор.: гот. *balþaba* ‘сміливо’, *balþei* ‘сміливість’ [218: с. 121], гот. *balþos* ‘хоробрий’ [168: с. 88], англ.-сакс. *beald* ‘сміливий’, *bald* ‘сміливий, зухвалий, відважний’ [218: с. 121], англ. *bold* ‘хоробрий’ [200: с. 184], д.-ісл. *baldinn* ‘впертий’ [218: с. 121], д.-ісл. *ballr* ‘зухвалий, сміливий’, *baldr* ‘хоробрий, впертий’, швед. *båld* ‘хоробрий, гордий’ [168: с. 88].

Маємо приклад філіації імпліцитного ‘набундючений’: а) (із позитивною конотацією) ‘гордий’ (потенційно могло розвинути у виразах на зразок рос. *раздулся от гордости, распирает от гордости*) із наступним ‘сміливий’ тощо; б) (із негативною) ‘впертий’.

9. ‘Сміливий’ → ‘насмілитися’, ‘підбадьорювати’, ‘зважитися’, ‘захищати’. Десубстантивні дієслова показують формування семантики в такому напрямку, пор.: англ.-сакс. *beald* ‘сміливий’ [218: с. 121] і англ. *biield* ‘бути впевненим, сміливим, захищати’, д.-в.-н. *belden* ‘підбадьорювати’, д.-ісл. *bella* ‘т. с.’, норв. *bella* ‘т. с.’, гот. *balþojan* ‘зважитися’ [168: с. 89], д.-ісл. *bella* ‘зважитися’ < *ballr* ‘сміливий’ [105: с. 224].

10. ‘Зухвалий’, ‘сміливий’ → ‘швидкий’. Модель показує подальший розвиток значення, представлений у пункті №8: д.-в.-н. *bald* ‘швидкий’, ‘хоробрий’ [198: (3, с. 108)], нім. *bald* ‘швидкий’ [202: с. 84].

11. ‘Рости’ → [‘високий’ →] ‘страшний’, ‘небезпечний’. Модель породження семантики вбачаємо в д.-ісл. *ballr* ‘страшний, небезпечний’ [218: с. 121].

12. ‘Рости’ → ‘пагін’, ‘гілка’, ‘листок’, ‘плід’, ‘квітка’. Пор.: д.-в.-н. *bolla* ‘фруктова шкірка’ [198: (3, с. 96)], д.-в.-н. *bluot* ‘квітка’, ‘розквіт’ [198: (3, с. 241); 218: с. 122], д.-в.-н. *blat* ‘т. с.’, нім. *Blatt* ‘т. с.’ [140: с. 267; 198: (3, с. 248); 218: с. 120], нім. *Bolle* ‘велика цибулина’ [140: с. 281], англ.-сакс. *blēd* ‘пагін, гілка, квітка, плід’ [218: с. 120; 168: с. 110], д.-англ. *blæd* ‘листок’ [140: с. 267; 198: (3, с. 248); 218: с. 120], д.-ісл. *blað* ‘розквіт’, ісл. *blad* ‘листок’,

швед. *blad* ‘т. с.’ [189: с. 66]. Семема ‘фруктова шкірка’ показує еволюцію значення на основі сприйняття (усередині своєї ЛСГ) слова як позначення частини від цілого плоду.

13. ‘Рости’ → ‘листок’ → ‘лезо клинця’. Пор.: д.-англ. *blæd* ‘листок’ [140: с. 267], англ. *blade* ‘листок’ і ‘лезо клинця’ [200: с. 177]. Значення ‘лезо’ в англ. *blade* виникло через називання цим словом меча із листоподібною формою леза.

14. ‘Роздуватися’, ‘рости’ → ‘гортань’. Пор. д.-фриз. *strotbolla* ‘гортань’ [218: с. 120]. В основу мотивації покладено здатність гортані збільшуватися при ковтанні.

15. ‘Роздуватися, пухнути’ → ‘сідниця’ (= опукла частина тіла). Пор.: д.-в.-н. *arsbelli* ‘сідниці’ [198: (1, с. 476)], нім. *Bille* ‘сідниця’ [140: с. 256]. Відзначимо, що німецькі соматичні терміни на позначення сідниці мотиваційно відрізняються як від сучасного складного нім. *Hinter-backe* ‘т. с.’ (перший компонент – прийм. зі знач. ‘за’ + *Backe* ‘щека’, пор. *Kinnbacke* ‘щелепа’) і псл. **agodica* (: рос. *ягодица* ‘сідниця’ поряд із діал. ‘скула’, ‘щека’, макед. *јагодица* ‘скула’, серб., хорв. мн. *јагодице* ‘щеки’ [165: (1, с. 59)]: від **agoda* із висновком про розвиток ‘ягода, круглий, м’ясистий плід’ → ‘округлість, опуклість’ → ‘щека, сідниця’), які засвідчують вторинність ‘сідниця’ від ‘щека’, ‘щелепа’, ‘скула’, так і від тих архаїчних назв цієї частини тіла, де ‘сідниця’ з первісних ‘стегно’, ‘ляжка’ (очевидно, через суміжність позначуваних реалій), пор. лат. *clūnis* ‘сідниця’, ‘зад’, ‘таз’, ‘круп’ ~ д.-інд. *śrōṇih* ‘сідниця’, ‘стегно’ та ін. приклади з аналогічним поєднанням значень < і.-є. **k’lou-nis* ([229: (1, с. 239); 216: с. 338]: подає як давню і.-є. назву ‘сідниці’, ‘стегна’; [195: (2, с. 1000)]), пор. ще гр. *μερί* ‘стегно, ляжка’ і ‘сідниця’.

16. ‘Роздутися’ → [‘мішечок’ →] ‘ясна’. Пор.: нім. *Biller* ‘ясна’ [140: с. 256]. Значення виникло через те, що ясна мислились як «мішечки для зубів», тому доцільно припустити метафоричну модель еволюції ‘ясно’ ←

*‘мішечок для зуба’, підтвердивши її зверненням до аналогії номінації д.-прус. *dantimax* ‘ясна’, що становить складне слово: *dantis* – назва зуба + *max* ~ лит. *takà*, *takštis* ‘футляр’, *takšnà* ‘мішечок’ [108: с. 298]. З іншого боку, пор. менш «ілюстративне» із боку семантики номінації нім. *Zahnfleisch*, букв. – ‘зубна плоть’.

17. ‘Пухнути’ → ‘яйце’ (= округлість, опуклість). Пор.: англ.-сакс. *bealluc* ‘яєчко’ (**bhol-n-*) [218: с. 120], англ. *ballock* ‘яєчко’, норв. *balle* ‘яєчко’ [168: с. 88].

18. ‘Роздуватися’ → ‘куля’, ‘м’яч’. Пор. континуанти і.-є. **bhol-n-* ‘куля, м’яч і под.’: д.-в.-н. *ballo*, *balla* [198: (3, с. 93); 165: (2, с. 176: із посиланням на Е. Бернекера)], нім. *Ball* ‘куля’, д.-ісл. *bolllr* ‘куля, м’яч’ [218: с. 121; 140: с. 194], англ. *ball* ‘т. с.’ [200: с. 143], швед. *boll* ‘т. с.’ [168: с. 88]. Історія їхніх значень ішла дещо іншим шляхом, ніж історія, наприклад, слов’янських рефлексів і.-є. **bhol-n-* (див. далі).

19. ‘Пухнути’ → ‘подушка’. Пор.: англ. *bolster* ‘валик під подушкою’ [200: с. 185], ндрл. *bolster* ‘т. с.’, нім. *Polster* ‘валик на дивані’ [140: с. 1262], д.-в.-н. *polstar*, д.-ісл. *bolstr* ‘подушка’ [108: (1, с. 188); 168: с. 88].

20. ‘Рости’, ‘рясніти’ → ‘квітнути’ → ‘квітка’, ‘цвітіння’ або ‘рости’, ‘дозрівати’ → ‘червоніти’, ‘квітнути’ → ‘квітка’. Саме таке одноманітне зрушення показує семантичний опис суми репрезентантів і.-є. **bhlē-*, **bhlō-*, **bhlə-*, пор.: англ.-сакс. *blōstma*, *blōsma*, *blōstm* ‘квітнути’, ндрл. *blōsen* ‘т. с.’ [218: с. 122], нім. *blühen* ‘т. с.’ (= с.-н.-н. *blōsen* ‘червоніти’) [140: с. 275] поряд із гот. *blōma* ‘квітка’, д.-в.-н. *bluoto* ‘т. с.’ [198: (3, с. 241)], д.-ісл. *blomi* ‘т. с.’ [198: (3, с. 241); 218: с. 122], д.-ісл. *blōm* ‘цвітіння’, д.-сакс. *blōto* ‘т. с.’, швед. *blomma* ‘т. с.’ [200: с. 177], англ. *bloom*, *blossom* ‘цвіт, цвітіння’ [200: с. 181], с.-англ. *blōme* ‘т. с.’, нім. *Blume* ‘квітка’ [201: с. 275], нім. *Blust* ‘цвітіння’ [140: с. 276], ндрл. *bloem* ‘т. с.’ [200: с. 177].

21. ‘Пухнути’ → ‘опуклість’, ‘брила’. Нейтральне значення, позбавлене культурних конотацій та слідів метафоричного розвитку, зареєстроване в швед., дат. *bulk* ‘купа, брила’ [218: с. 120].

22. ‘Рости, здійматися’ → ‘хвиля’. Пор.: англ. *billow* ‘хвиля’ [200: с. 173], нім. *Bulge* ‘хвиля’ [202: с. 159], с.-н.-н. *bulge* ‘хвиля’, д.-ісл. *bylgja* ‘хвиля’ [168: с. 88].

23. ‘Роздуватися’, ‘пухнути’ → ‘шкіряний мішок’ → ‘живіт, черево’; ‘роздувати’ → ‘ковальський міх’. Пор.: англ.-сакс. *bylg* ‘мішок, ворок’, д.-англ. *bel(i)g* ‘шкіряний мішок’, англ. *belly* ‘живіт, черево’, д.-в.-н. *balg* ‘шкіра тварини; піхви для меча’, ‘живіт’, гот. *balgs* ‘хутро, мішок’, д.-ісл. *belgr* ‘живіт’, ‘мішок’, швед. *bälg* ‘живіт’, ‘ковальський міх’ [215: (1, с. 260); 225: с. 43; 198: (3, с. 107); 168: с. 87], нім. *Balg* ‘шкіра’ [140: с. 193]. Сюди ж англ. *bellows* ‘ковальський міх’, с.-англ. *below* ‘мішок’ [168: с. 88]. Див. ще [108: (1, с. 197–188)].

Ми навмисне відділили семантику ‘живіт, черево’ від інших «анатомічних» значень (див. вище), оскільки, вочевидь, ідеться не про банальну констатацію ‘роздуватися, пухнути’ → ‘живіт’, а про переносний (метафоричний) вжиток назви шкіряного мішка для характеристики ненажерливого живота, черева, що може багато вмістити, звідки актуальна модель ‘шкіряний мішок’ → ‘живіт, черево’, пор., напр., нім. соматичний термін *Magen* ‘живіт, шлунок’, який генетично відповідає рос. *мошна́* ‘мішок, гаманець, кошіль’. Докладніше про витоки значень ‘живіт’, ‘черево’, ‘шлунок’ (у тому числі й живіт = мішок) див. [52: с. 192].

24. ‘Пухнути’ → ‘колода (опукла частина дерева)’ → ‘брус (обтесана колода)’. Морфологія рефлексів показує відбиття в них і.-є. **bhel-ĝh-/*bhol-ĝh-* ‘надуте’, ‘товсте’, **b^holg^h-no-* < **b^helg^h-* ‘набухати’ ~ **bhel-*. Пор.: д.-в.-н. *balko*, *bjalki* – назви бруса, колоди (і.-є. **bhel-ĝh-/*bhol-ĝh-*) [38: с. 116; 165: (2, с. 183: **bolzina*)].

25. ‘Надуватися’ → ‘перенасичений’. Пор. англ. *blasé* ‘перенасичений’, запозичене з дат. *blazen* ‘надувати(ся)’ < і.-є. **bhlā-*, **bhlē-* ‘пухнути, надуватися, зростати’ [200: с. 178]. Внутрішньоанглійський розвиток значення.

2.3.3. Семантичні зрушення у слов’янських прикладах

1. ‘Пухнути, набрякати’ → ‘пухир’, ‘гуля’, ‘гнійник’. Вважаємо за доцільне увести до ряду згаданих етимологічних відповідників рос. діал. *булдырь* ‘гнійник, гуля, прищ’, яке у профільній літературі зіставляється з лат. *bullā* ‘пухир’ та рос. *бу́лка, булава́* ([180: (1, с. 238)]; про деривати від псл. **bьld-* див. спеціально: [49: с. 215; 130: с. 52]: на ономастичному матеріалі без коментарів щодо семантики). На наш погляд, слов’янська форма сягає псл. **bьld-urь* – суфіксального похідного від детермінативно (*-d-*) ускладненої основи **bhel-* у ступені редукції, що цінна для нас не лише своїм структурним паралелізмом до германських лексем на зразок д.-швед. *bulde, bolde, byld*, д.-в.-н. *blāt(t)ara*, англ.-сакс. *blādre*, д.-ісл. *blaðra*, які походять від герм. **bul-t-*, **bla-t-* (див. вище), але й своєю семантикою, що практично дублює значення герм. форм. За межами словника досліджуваних мов близький морфологічний відповідник реєструється у лат. *bullā* < **buld-* (докладніше див. [228: с. 101; 216: с. 244]: із констатацією розвитку значення ‘бурлити, пінитися’ ← ‘пухнути’).

2. ‘Роздуватися’ → ‘хмара’ → ‘скирта сіна’. Це значення розвинулося в кількісно незначній парадигмі слов’янських рефлексів досліджуваного етимона з назальним нарощенням – і.-є. **bhol-n-*, пор. псл. **bolnь*: словин. *blöyn* ‘хмара’, *blón* ‘хмара’, ‘велика скирта сіна для просушування’ (< і.-є. **bhol-n-* < **bhel-* ‘надуватися, розбухати’) [165: (2, с. 177)]. Семантика ‘скирта’ тут явно вторинна – наслідок перенесення народного метеорологічного терміна на реалії сільськогосподарського побуту.

Германські континуанти і.-є. **bhol-n-* у смисловому відношенні протиставлені слов'янським: якщо перші засвідчують регулярне зрушення в напрямку від 'пухнути, набрякати' до назви округлої частини тіла (див. вище), другі маніфестують спеціалізацію **bhol-n-* в народній метеорологічній термінології: 'хмара (те, що набрякає, роздувається)'.

3. 'Пухнути, роздуватися' → 'грудка', 'опуклобокий хлібець, пиріжок'. Модель семантичної зміни засвідчується у рефлексах із лабіальним розширенням, пор.: рос. діал. *балабóшка* 'пампук, оладка', *балабка* 'хлібець, колобок, каравай', *бала́бушка, бала́бышка* 'булочка', укр. діал. *балабу́х* 'пиріг' < псл. **bolba/bolbъ* ~ і.-є. **b(h)el-* 'здуватися, товстіти; опуклобокий предмет' [35: с. 74]. Сюди ж укр. діал. *бала́бух* 'грудка; невелика булочка', *балабу́х* 'невелика хлібина', *бала́буха* 'грудка' та ін. ([166: (1, с. 122)]: «можливо, еспресивне утворення»).

4. 'Пухнути' → 'подушка', 'основа' → 'підпора', 'підставка', 'кроква, балка'. Структура залучених до аналізу слів показує відбиття в них і.-є. **bhel-gh-/*bhol-gh-* 'надуте', 'товсте', **b^holg^h-no-* < **b^helg^h-* 'набухати' ~ **bhel-*. Пор.: (похідні) макед. *блaзина* 'металева основа під віссю жорен млина', серб., хорв. *blàzina* 'подушка', слвн. *blazína* 'т. с., матрац', 'підставка', 'кроква', діал. 'опорна балка під підлогою' [224: (1, с. 32); 38: с. 116; 215: (1, с. 260); 165: (2, с. 183: **bolzina*)].

5. 'Пухнути' → 'товста дошка' → 'держак'. Пор. рос. діал. *бóлозно, бóлозна* 'товста дошка' і 'ручка у сохи' [226: с. 26; 108: (1, с. 188)]. Пор. пункт №2 у балт. прикладах.

6. 'Пухнути' → 'подушка', 'основа' → 'підпора' → 'поперечина'. Пор. слвн. *blazína* 'подушка, матрац', 'підставка', 'поперечина у санях' [224: (1, с. 32); 38: с. 116; 215: (1, с. 260); 165: (2, с. 183: **bolzina*)].

7. 'Дути, дмухати' → 'дурень, йолоп'. Значення представлені лише у слов'янських рефлексах і.-є. **bhel-gh-* 'надуте' (ступінь редукції апофонії), пор. укр. діал. *бевз* 'телепень, дурень', *бевзь, бевзень* 'бовдур, йолоп' (у

літературі семантика трактується як похідна від ‘опуклий, нерівний’) < псл. *bьlзь [130: с. 54: до і.-є. **b(h)el-*; по-іншому див.: 166: (1, с. 158, 204: до *блазень*)].

8. ‘Пухнути’, ‘набрякати’ → ‘мозоль’, ‘гуля’. Пор. рос. діал. *бóлозень* ‘мозоль’, ‘гуля’ ~ д.-прус. *balsinis* ‘подушка’ [108:(1, с. 187)].

10. ‘Пухнути’ → [‘колода’ →] ‘ідол’, ‘статуя язичницького бога’. Пор.: рос. діал. *болбáн* ‘дерев’яний божок, ідол, якому поклонялися й приносили жертву ненці’, пол. діал. *baldan* ‘добрий божок’, серб., хорв. *bàlvan* ‘ідол’, чес. *balvan*, слвц. *bolvan* ‘статуя язичницького божка’ ([126: с. 30–33]: до і.-є. **b(h)el-* ‘здуватися, набухати’). Проміжна між ‘пухнути’ та ‘ідол’ ланка *‘колода’ відсутня у відомих сьогодні слов’янських похідних з коренем **bьl-*, однак на її потенційність вказує герм. спільнокореневий відповідник д.-в.-н. *balko*, *bjalki* ‘брус’, ‘колода’ (див. вище). Отже, вірогідний паралельний шлях формування значення у слов’ян. і герм. слів.

2.3.4. Семантичні зрушення у балтійських прикладах

1. ‘Пухнути’ → ‘подушка’ → ‘«підшва» плугу’. Структура залучених до аналізу балтійських слів показує відбиття в них і.-є. **bhel-gh-* / **bhol-gh-* ‘надуте’, ‘товсте’, **b^holg^h-no-* < **b^helg^h-* ‘набухати’ ~ **bhel-*. Пор.: лтс. *bàlziēns* ‘«підшва» плугу’, *pabàlsts* ‘підпора; подушка’ [215: (1, с. 260); 225: с. 43, 45: **belž-* < **b^helg^h-* ‘набухати’].

2. ‘Пухнути’ → ‘подушка’ → ‘підпора’ → ‘поперечний брус у бороні, санях’, ‘держак’. Пор.: лит. *balžėnas* ‘довгий брус у бороні’ [215: (1, с. 260)], *balžiena* ‘поперечина у бороні, в яку вбиваються зубці’, *balžienas* ‘т. с.; поперечина у санях; держак коси’, лтс. *bàlziēns* ‘поперечний брус, який з’єднує полози саней’, *pabàlsts* ‘підпора; подушка’ [226: с. 26; 215: (1, с. 260); 225: с. 43, 45: **belž-* < **b^helg^h-* ‘набухати’].

3. **‘Поперечина для скріплення полозів саней’ → ‘зв’язка для скріплення колодок у санях’.** Філіація попередньої моделі. Пор. лтс. **balzdi*, (сх.-лтс.) *bolzdi* ‘кріплення колодок у санях’ [215: (1, с. 260)], *balzenis* ‘зв’язка для скріплення колодок у санях’ [207], і таким чином це приклад подальшої еволюції значення форми на зразок лтс. *bàlziēns* ‘поперечний брус, який з’єднує полози саней’ (див. вище) у зв’язку зі зміною самої технічної деталі. Підстава для цього – суміжність понять ‘з’єднання (планка, що сполучає)’ і ‘зв’язка’.

4. **‘Пухнути’ → ‘подушка’ → ‘сідло’.** Пор.: д.-прус. *balsinis* ‘подушка’ (**balžin-*), лит. *baĩnas* ‘сідло’ (< *balgnas*), д.-прус. *balgnan* ‘т. с.’ (**b^holg^h-no-* < **b^helg^h-* ‘набухати’), де ‘сідло’ ← ‘подушка’ [108: (1, с. 187); 225: с. 43, 45: **belž-* < **b^helg^h-* ‘набухати’]. Тобто спеціалізація ‘подушка’ → ‘сідло’.

5. **‘Пухнути’ → ‘?’ → ‘підпирати, підтримувати’.** Пор. лтс. *bełzt* ‘підпирати, підтримувати’ [215: (1, с. 260: у статті лтс. *bàlziēns*)].

2.3.5. Спирні германські етимології: можлива омонімія

До цього підрозділу відносимо с.-в.-н. *bolle* ‘брунька’ і ‘посудина округлої форми’ [218: с. 121]. У принципі, може йтися про збіг в одній лексемі омонімічних форм *bolle* ‘брунька’ і *bolle* ‘посудина, чаша’, утворених в різних етимологічних гніздах: перша – в межах і.-є. **bhel-* ‘пухнути’, ‘рости’, а друга – в надрах і.-є. **bhul-* ‘різати’, пор. приклади творення назв посуду (чар, кубків та ін.) від дієслів із такою семантикою, а також випадки формального зближення й ототожнення похідних із цими етимонами [52: 156)]. З огляду на це імовірно розмежовувати генетично с.-в.-н. *bolle* I ‘брунька’ й II ‘назва посудини кулястої форми’. Можливо, аналогічна ситуація представлена в групі таких лексем, як англ.-сакс. *bolla* ‘чара’, *hēafodbolla* ‘черепна кришка’, д.-в.-н. *hirnibolla* ‘череп’ [198: (3, с. 96)], д.-англ. *bolla* ‘чара’, д.-сканд. *bollo* ‘чара’ [218: с. 121], д.-ісл. *bolli* ‘келих, чара’

[105: с. 226], що також зводяться до основи зі значенням ‘набухати, роздуватися’.

2.3.6. Типологічна верифікація

Зрушення в семантиці одиниць проаналізованого гнізда можна верифікувати зверненням до аналогії в еволюції значення неспорідненої лексики інших мов. Наведемо тільки ті аналогії, які підтверджують імовірність моделей, чиє виведення без опори на ізосемантичні ряди лишається або лише гіпотезою, або просто сумнівним конструктом.

1. ‘Рости’ → [‘сильна тварина’ →] ‘бик’. Модель породження семантики ‘бик’ підтверджується з боку похідних синонімічного гнізда з коренем **teu-* (див. нижче), пор. тут *‘рости’ → ‘сильний’ (= ‘бик, тур’): д.-ісл. *þjórr*, ісл. *þjór* ‘бик’, дат. *tyr* ‘т. с.’ тощо ~ і.-є. **teue-*, **tu-* ‘рости’.

2. ‘Дути, надувати’ → ‘пухир’, ‘булька’. Пор. рос. *свищ* ‘прокол у шкірі’, ‘виразка у тілі’ < *свистать* [166: (5, с. 193)].

3. ‘Рости, рясніти’ → ‘велика кількість, жмуток, пака’. Подібна модель семантичного розвитку засвідчена ще у спільнокореневій іранській лексиці, де знаходимо авест. *barə-s-man-* ‘в’язанка гілок’ [218: с. 121].

4. ‘Роздуватися’ → ‘товстий’, ‘великий’ → ‘стійкий’ → ‘сміливий’. Семантична деривація ‘стійкий’ → ‘сміливий’ в принципі ймовірна з огляду на типологічно близьке співвідношення у парадигмі значень англ. *hardy* ‘стійкий’, ‘витривалий’ і ‘відважний’, ‘сміливий’.

5. ‘Зухвалий’, ‘сміливий’ → ‘швидкий’. Пор. аналогію в рос. діал. *дёрзкий* ‘сміливий’ і вторинно ‘швидкий’ [165: (5, с. 229)].

6. ‘Рости’ → ‘високий’ → ‘страшний’, ‘небезпечний’. Стосовно типології зрушення пор. рос. розм. *громіла* ‘висока, великих габаритів людина’ → ‘страшна людина’.

7. ‘Роздуватися’ → ‘гортань’. Реальність такої моделі обґрунтовується з боку матеріалу тюркських мов, пор. уйг. *öngäč* ‘дихальне горло’ < *ö-n-* –

медіальна форма зі значенням ‘підніматися’, ‘рости’ (за К. Менгесом) [172: (1, с. 536)].

8. ‘Роздуватися, пухнути’ → ‘сідниця’ (= опукла частина тіла). Д.-в.-н. *arsbelli* та нім. *Bille* як відлуння і.-є. **bhel-* ‘пухнути’, ‘опуклість, округлість’ мотиваційно збігаються з гр. γλουτός ‘сідниця’, ‘зад’ ~ слвн. *glûta*, *glûta* ‘гуля, жовно, пухлина’, англ.-сакс. *clūd* ‘кам’яна брила’, ‘пагорб’ [196: (1, с. 313); 165: (6, с. 155: *gluta)].

9. ‘Рости, здійматися’ → ‘хвиля’. Саме такий напрямок семантичного зрушення, на нашу думку, може бути обґрунтований із боку аналогії в розвитку лексики синонімічного гнізда, а саме – і.-є. *oïd-* ‘зростати’, ‘збільшуватися’, ‘здуватися, пухнути’, пор. д.-гр. οἶμα ‘хвиля’, буквально – ‘те, що зростає, піднімається’ [195: (1, с. 2)].

10. ‘Дути, дмухати’ → ‘дурень, йолоп’. Щодо моделі ‘дути’ → ‘дурень’ пор. псл. *durъ (: чес. *dur* ‘дурень’) ~ *duti ‘дути, дмухати’ [165: (5, с. 162: *durъ I)].

2.3.7. Семантичні особливості одиниць гнізда

Наведені вище міркування щодо типології розвитку одиниць лексичного гнізда і.-є. **bhel-* дозволяють зробити ряд попередніх висновків, зокрема, про:

1) кращу збереженість його одиниць у германському словнику порівняно зі слов’янським і балтійським, що зумовлює більшу кількість семем у германської лексики і, зрозуміло, відсутність для неї семантичних відповідників у балтійському й слов’янському матеріалі;

2) розмаїття їхньої семантики, спектр якої охоплює соматичну (‘шлунок’, ‘шкіра’, ‘сідниця’, ‘гортань’, ‘ясна’), медичну (‘набряк’, ‘виразка’, ‘пухир’, ‘віспа’), сільськогосподарську (‘скирта’, ‘частина борони’, ‘держак коси’ та ін.), ковальську (‘ковальський міх’), деревообробну (‘брус’, ‘колода’, ‘дошка’, ‘планка’, ‘лиштва’, ‘стовбур’), метеорологічну термінологію

(‘хмара’), назви частин будівлі (‘балка’, ‘кроква’), частин транспортних засобів, назви рослин, їхніх частин і станів (‘листок’, ‘плід’ і його ‘шкірка’, ‘брунька’, ‘квітка’ і ‘цвітіння’, ‘червоніти’), назви виробів зі шкіри (‘мішок’, ‘сідло’), назви кулінарних виробів із борошна (‘пампук’, ‘оладка’, ‘булочка’ та ін.), назви предметів домашнього вбрання (‘подушка’, ‘матрац’), характеристику навколишнього середовища і станів природних об’єктів (‘підвищення’, ‘брила’, ‘хвиля’), тваринного світу (‘бик’, ‘бичок’), позначення якостей людини (‘йолоп’, ‘дурень’, ‘страшний’, ‘небезпечний’, ‘хоробрий’, ‘швидкий’ та ін.), термінологію релігійного культу (‘божок’, ‘ідол’), народних ігор (‘м’яч’);

3) різні шляхи еволюції семантики германських, слов’янських і балтійських і слів, утворених від однієї основи, пор. ситуацію, при якій германські форми з і.-є. **bhol-n-* мають термінологічне соматичне значення, а також ‘куля’, ‘м’яч’, тоді як слов’янські – сільськогосподарське і метеорологічне;

4) однаковий вектор семантичної еволюції германських, слов’янських і балтійських рефлексів і.-є. **bhel-ĝh-/*bhol-ĝh-*, **bhelgh-* (спільний спектр семем, вторинних від ‘подушка’, ‘основа’, реалізація технічної семантики ‘опора’, ‘перетинка’);

5) оригінальну семантичну трансформацію слов’янського рефлекса **bhel-ĝh-* у напрямку ‘дурень’, так само й винятково германську семантичну інновацію і.-є. **bhelgh-* у напрямку ‘мішок’, ‘черевко, живіт’.

1. Запропоновані моделі неоднозначні в плані послідовності стадій семантичних зрушень. Деякі з них установлені шляхом узагальнення значень споріднених утворень, однак частина з них однозначно ілюструє морфологічну деривацію «дієслово → ім’я» (рідше – «ім’я → дієслово»), а частина – семантичну, в основі якої образне переосмислення значення відповідного імені. Щодо **першої категорії** пор.: ‘дути, надувати’ → ‘пухир’, ‘булька’; ‘сміливий’ → ‘насмілитися’, ‘підбадьорювати’, ‘зважитися’,

‘захищати’; ‘рости’, ‘рясніти’ → ‘квітнути’ → ‘квітка’, ‘цвітіння’ або ‘рости’, ‘дозрівати’ → ‘червоніти’, ‘квітнути’ → ‘квітка’. **Стосовно другої пор.:** ‘роздуватися’ → ‘товстий’, ‘великий’ → ‘стійкий’ → ‘сміливий’; ‘рости’ → ‘пагін’, ‘гілка’, ‘листок’, ‘плід’, ‘квітка’; ‘рости’ → ‘листок’ → ‘лезо клинця’; ‘роздуватися’, ‘пухнути’ → ‘шкіряний мішок’ → ‘живіт, черево’; ‘роздувати’ → ‘ковальський міх’; ‘пухнути’ → ‘колода (опукла частина дерева)’ → ‘брус (обтесана колода)’; ‘роздуватися’ → ‘хмара’ → ‘скирта сіна’; ‘пухнути’ → ‘подушка’, ‘основа’ → ‘підпора’, ‘підставка’, ‘кроква, балка’; ‘пухнути’ → ‘подушка’, ‘основа’ → ‘підпора’ → ‘поперечина’; ‘пухнути’ → ‘подушка’ → ‘«підошва» плугу’.

2. Нереалізовані семантичні потенції. Привертає увагу балтійська лексика, що має занадто вузький семантичний діапазон, представлений технічною термінологією (назви дерев’яної поперечини, колодки в санях, «підошви» плугу, бруса, держака). Впадає в око відсутність очікуваних у цьому гнізді балтійських слів зі значеннями ‘пухир’, ‘мозоль’, ‘булька’, ‘гноювик’, ‘пихата, набундючена людина’, ‘підвищення’, наявних у слов’янських і германських відповідників у цьому гнізді і представлених у балтійських похідних в інших синонімічних гніздах (пор. попереднє). Серед нереалізованих зрушень згадаємо: ‘рости’ → ‘підвищення’, ‘височина’; ‘пухнути, набрякати’ → ‘пухир’, ‘булька’; ‘роздуватися’ → [‘надутий’, ‘набундючений’ →] ^{а)} ‘впертий’; ^{б)} ‘гордий’ → ‘сміливий’, ‘сміливість’, ‘зухвалий’ (як у герм.), ‘пухнути, набрякати’ → ‘пухир’, ‘гуля’, ‘гнійник’; ‘пухнути’, ‘набрякати’ → ‘мозоль’, ‘гуля’ (як у слов’ян.).

3. Імпліцитні значення. Приховані семантичні ланки засвідчені у таких моделях: ‘рости’ → [‘сильна тварина’ →] ‘бик’; ‘роздуватися’ → [‘надутий’, ‘набундючений’ →] ^{а)} ‘впертий’; ^{б)} ‘гордий’ → ‘сміливий’, ‘сміливість’, ‘зухвалий’; ‘рости’ → [‘високий’ →] ‘страшний’, ‘небезпечний’;

‘роздути’ → [‘мішечок’ →] ‘ясна’; ‘пухнути’ → [‘колода’ →] ‘ідол’, ‘статуя язичницького бога’.

2.4. Гніздо і.-є. *tēu-, tēu- ‘надуватися, набрякати’

2.4.1. Етимологічна довідка

Гніздо з базовими *tēu-/*teu-, tēu-, teuə-, tūō-, tū- у різних і.-є. мовах має розгалужену систему похідних, утворених від вторинних основ, які у свою чергу були сформовані розширенням кореня різними типами суфіксів чи детермінативів. Отже, йдеться про деривати всередині мікрогнізд одного макрогнізда, очоленіх вторинними і.-є. *tou-ko-, *toū-l-, *tū-l-/*tūo-l-/*tūe-l-, *tu-m-/*tūem-, *tēu-n-/*tūo-n- (залучений до аналізу матеріал засвідчує як утворення від елементарної (кореневої) основи (кореневі імена та дієслова), так і від дієслів із суфіксами -s-/-st- і похідних від них).

Ця складна парадигма похідних загалом добре описана в етимологічному словнику Ю. Покорного на солідному фактичному матеріалі. Частина утворених у ній форм міститься у дефініціях етимологічних словників окремих мов індоєвропейської сім'ї. Однак сучасний рівень методики мовознавства, окрім глибокого опрацювання морфології лексем, установлення характеру співвідношення їхньої структури, потребує ґрунтовного пояснення шляху семантичної еволюції (хоча б її основних етапів) залучених до аналізу форм для всебічного висвітлення історії як окремих слів, так і цілих лексичних сімей. Саме цьому аспекту студій досі приділялася найменша увага, тому наведені нижче спостереження, як нам видається, можуть почасти заповнити лакуну в установленні найбільш загальних закономірностей розвитку значення у групах споріднених утворень. Про деякі кроки у цьому напрямку в останній час див.: [55; 57].

2.4.2. Семантичні зрушення у германських прикладах

1. **‘Збільшуватися’ → [‘могти’], ‘бути у силі’ → ‘сильний, міцний’, ‘сила, міць’.** Етимологічне значення ‘надуватися’ (= ‘збільшуватися’) в дієсловах змінилося, імовірно, через проміжну стадію ‘могти’: гот. *gaþwastjan* ‘сильний, твердий’, гот. *þwastipa* ‘охороняти’, ісл. *þusur* ‘сила, нестриманість’ (206: с. 369: до гр. *σάος* ‘здоровий’, санскр. *tavāṣā* ‘сила’). Щодо природи значення ‘охороняти’ у дієслова, спорідненого з лексикою на позначення сили, висловимо припущення про його можливу вторинність від *‘зміцнювати’, ‘посилювати (охорону, захист)’ (і далі – ‘охороняти’).

2. **‘Розростатися, набрякати’ → ‘гуля’.** Із доступного лексичного матеріалу наведемо с.-н.-н. *dülle* ‘гуля, опуклість’ (218: с. 1081) і н.-в.-н. бав. *dollfuss* ‘товста, розпухла нога’ [180: (4, с. 131)], де рефлекс досліджуваного етимона функціонує як атрибутивний компонент. Імовірно, загальна семантика цього складного слова еволюціонувала у напрямку ‘гуля, набряк на носі’ → ‘розпухла, товста нога’.

3. **‘Рости’ → ‘дерево (= ‘те, що виросло’) і його крона’ → ‘кілок’, ‘дерев’яний цвях’, ‘корок’.** Пор.: с.-н.-н. *dolle, dulle* ‘крона дерева’, нім. *Dolle* ‘дерев’яний цвях’, д.-фриз. *tholl* ‘крона’ (202: с. 208; 218: с. 1081), д.-англ. *ðoll* ‘товстий кілок’, с.-англ. *thol* ‘т. с.’ ~ д.-інд. *tul* ‘рости’ (188: с. 361; 184: с. 1063; 140: с. 210), д.-ісл. *þollr* ‘дерево’, ‘корок’, кілок’, ісл. *þollur* ‘т. с.’ (189: с. 741; 227: с. 615), швед. *tull* ‘верхівка дерева, крона’ (197: с. 1024).

Термінологічні семанти ‘кілок’, ‘дерев’яний цвях’ і ‘корок’ відбивають практику використання частин дерева у теслярській справі, винокурінні (‘корок’).

4. **‘Рости’ → ‘дерево і його крона’ → ‘букет квітів’, ‘китиця’.** Пор.: д.-ісл. *þollr* ‘дерево’ [189: с. 741; 227: с. 615] ~ н.-в.-н. *Dolle* ‘крона дерева’ і ‘букет квітів’, ‘китиця’ [202: с. 208; 218: с. 1081].

5. **‘Рости’ → [‘?’→] ‘кочет’.** Пор. англ. *thole* ‘кочет’, наведене як етимологічний відповідник с.-англ. *thol* ‘т. с.’ ~ д.-інд. *tul* ‘рости’ [188: с. 361;

140: с. 210]. Можливо, ‘крона’ → ‘гребінь’ → ‘півень (птаx із гребенем-«короною» на голові)?

6. ‘Рости’ → ‘дерево’ → ‘людина’ (?). Пор.: д.-ісл. *pollr* ‘дерево’ і (поетичне) ‘людина’ [189: с. 741; 227: с. 615].

7. ‘Зростати’ → ‘хвиля (= яка зростає)’. Пор.: д.-н.-н. *dūnen* ‘зростати’ і н.-в.-н. *tünne* ‘хвилі’, *dūning* ‘хвилі проти напряду вітру’ [191: с. 148; 186: с. 40, 218: с. 1082]. На нашу думку, рефлекс і.-є. **tēu-n-* могли розвинути подібне значення у межах давніх словосполучень «дієслово-рефлекс і.-є. **tēu-n-* + назва води/хвилі» на зразок рос. *волна растет*. Тобто йдеться про розуміння хвилі як водного валу, водної маси, що зростає на очах. Пор. д.-рус. «**Овы же пжчинами потоплкны ...**», де **пжчина**, **п҃чина**, похідне від **п҃читиса** ‘здійматися’, судячи з контексту (не *де* потоплені, а *чим*), вжито не у значенні ‘море’ [173: (3, с. 1741)], а у значенні ‘хвилі’.

8. ‘Жир’ → ‘насіння’/‘кров’ → ‘нащадок’. Семантика с.-в.-н. *diehter* ‘онук’ з огляду на зіставлення його з д.-перс. *taumā* ‘насіння, зародок’, авест. *taoxtan* ‘т. с.’ [168: с. 562] може бути пояснена апеляцією до відомого семасіології вжитку *кров*, *сім’я*, *плоть* у значенні ‘нащадок’ (пор. усталені вирази укр., рос. *рідна кров/родная кровь*, *своя плоть*, рос. *родное семя*). Якою саме була проміжна ланка (‘насіння’ чи ‘кров’), нині важко сказати, проте імовірність її походження від ‘жир’ як ‘життєва сила’ (‘насіння’ – ‘кров’ – ‘жир’), що об’єднує арійські форми цього гнізда на зразок осет. *tūg | tog* ‘кров’ (< арійськ. **tauka*), перс. *tuxm* ‘насіння’, д.-інд. *toka* ‘нащадки’, *tokman* ‘пагін’ [156: с. 309: і.-є. **teu-*; **tu-*], не викликає сумнівів.

9. ‘Нарощувати плоть’ → ‘стегно’, ‘сідниця’ (= ‘м’ясиста частина тіла’) або ‘розростатися’ → ‘стегно’ (= ‘товста кістка’). Пор.: д.-англ. *βēoh*, *βeh*, (похідне) *βēohscanca* ‘стегно, верхня частина ноги’, с.-англ. *thēh*, *thih*, *thigh*, англ. *thigh* ‘задня частина тіла, сідниця, стегно’ [200: с. 1606: з і.-є. **teuk-* ‘надуватися, набрякати’; 135: с. 213], д.-в.-н. *dioh* ‘стегно’, ‘ляжка’ [198: (4, с. 118)], с.-н.-н. *dēch* ‘т. с.’, ндрл. *dij* ‘т. с.’ [168: с. 561; 135: с. 213;

203: с. 75], д.-дат. *thio* ‘стегно’ [200: с. 1606], д.-норв. *þjo* ‘стегно’, ‘сідниця’, ісл. *þjó* ‘товста верхня частина стегна’, швед. діал. *tju* ‘стегно, ляжка’ [227: с. 612: із зіставленням з лат. *totus* ‘повний’, д.-інд. *tavas* ‘сильний’; 189: с. 740; 168: с. 561], д.-фриз. *thiāch* ‘стегно’, (похідне) *t(h)iāchskunk(a)* ‘стегно, верхня частина ноги’ [135: с. 213].

Можливість пояснення генези значення ‘стегно’ з ‘товста кістка’ зумовлена самою специфікою реалії, пор., напр., характеристику В. І. Даля (медика за освітою), яку він дав рос. соматоніму *бедрóвая* или *бéдреная кость* – ‘довша й товстіша за всі кістки; [...] інколи стегном називають лише його верхню частину, **окіст**’ (виділення наші – *І. К.*) [161: (1, с. 141)].

Внутрішня форма герм. назви стегна як товстої кістки чи м’ясистої частини тіла відрізняється, напр., від мотивації відповідних слов’ян. термінів, пор. псл. **bydro* ‘стегно’ < **bed-/bod-* ‘бити, колоти’ [165: (1, с. 179); 182: (1, с. 81); 223: (1, с. 131); 221: (1, с. 33); 166: (1, с. 160); по-іншому див. у Ю. Покорного, де слов’ян. назва зіставлена з д.-інд. *badva-m* ‘натовп, купа, велика кількість’ < і.-є. **bed-* ‘набрякати’; 218: с. 96, хоча дослідник не пояснює семантичного підґрунтя такого тлумачення], **stegno* < і.-є. **steg-* ‘вкривати, покривати’ (частина ноги, вкрита/покрита пов’язкою на стегнах чи будь-яким іншим типом одягу) [86: с. 166–167].

10. *‘Рости (= збільшуватися через насипання землі, каміння)’ → ‘пагорб’, ‘гора’. Пор.: д.-сканд. *þúfa* ‘пагорб’, д.-ісл. *ðúfa* ‘гора, пагорб’, швед. *tuva* ‘опуклість (на землі)’ [227: с. 626; 197: с. 1034; 168: с. 562]. Тобто семантика могла відбивати не метафоричне сприйняття гори, пагорба як опуклості, нерівності на земній поверхні, а розуміння цих позитивних форм рельєфу як рукотворних, насипаних, накиданих об’єктів.

А от назва гори у слов’янських мовах має іншу мотивацію: псл. **gora* ‘гора’ сягає і.-є. **gʷor-* ‘гора’ ~ **gʷer-* ‘поглинати’, ‘жерло’, оскільки гора сприймалася (у частині праіндоєвропейської глотофорної спільноти) як джерело, жерло, що вивергає воду (див.: [165: (7, с. 29)]).

11. *‘Рости’, ‘набрякати, надуватися’ → ‘гуля, пухлина’. Такий результат еволюції значення знаходимо лише в діалектному німецькому мовленні, пор., зокрема, *düppel* ‘пухлина, гуля’ [168: с. 562]. Про структурно-семантичну архаїку герм. форми свідчить аналогічний рефлекс у латинській мові, де засвідчено медичний термін *tūber* ‘наріст, гуля, пухлина, завилькуватий наріст’ [228: с. 796: до і.-с.**tubh-*], який, разом із *düppel*, репрезентує пару дериватів із формативами, опорний плавний сонант у яких (-*r-* : -*l-*) варіюється. Оскільки обидва сонанти брали участь у формуванні давніх експресивних суфіксів на позначення опуклості, пухиря, вузла (пор., з одного боку, лит. *buĩbalas* ‘пухир, міцний вузол’, *buĩbulas* ‘брунька, вузол’, псл. **bǫbol’ь* ‘пухир на шкірі’, діал. **bǫbьl’ь* ‘пухир на шкірі, на воді, набряк’ : *bǫba ‘пухир, наріст на тілі, рослині’, а з іншого – лит. *buĩburas* ‘жмуток, вузлоподібне потовщення, кулька’ : псл. *bǫbьrь ‘пухир на воді’, утворені від етимологічно тотожних лит. *buĩb-* : псл. **bǫb-* [147: (1, с. 109, 111); 147: (2, с. 16, 27)], можемо припустити, що *tūber* : *düppel* – відбиття досить архаїчної пари алодериватів від аналізованої основи, які зберігалися у реліктовому латинському й германському вокабулярію.

12. ‘Рости’ → ‘гущавина’, ‘купа’ (→ ‘оберемок’). Пор.: д.-англ. *ðūf* ‘оберемок’, *ðūft* ‘місце, повне листя’ і *ðūfel* ‘кущ, гущавина, місце з купою листя’, пор. аналогічний розвиток у вірм. *t’ur* (**tū-pho-*) ‘гущавина’ [188: с. 368; 184: с. 1074; 168: с. 562; 218: с. 1080]. Вторинність семени ‘оберемок’ щодо ‘купа’ може бути підтверджена зверненням до аналогії рос. діал. *куча* ‘мала скирта сіна’ поряд із ‘міра льону – 20 жмутків (пасом)’ [174: (16, с. 186, 187)], де жмуток – фактично маленький оберемок. У принципі, може йтися і про перетин розвитку двох окремих значень однієї лексеми всередині ЛСГ «Одиниці вимірювання» (підгрупа «Невизначена велика кількість»), тобто ‘рости’ → ‘охоплювати’, ‘обіймати’ → ‘оберемок’ і ‘рости’ → ‘гущавина’, ‘купа’.

13. *‘Рости’ → ‘сильний’ (= ‘бик, тур’). Пор.: д.-ісл. *þjórr*, ісл. *þjór* ‘бик’, дат. *tyr* ‘т. с.’, швед. *tjur* ‘бик, тур’, фар. *tarvur* ‘бик’ [186: с. 152; 226: с. 315; 227: с. 614: і.-є. **tece-*, **tu-* ‘рости’; 154: (2, с. 327)].

14. [‘Товстішати’, ‘надуватися’, ‘рости’ →] ‘товстий’, ‘товстун’ → ‘великий палець’ (→ ‘наперсток’, ‘дюйм’, ‘виделка’). Пор.: герм. *þūmalaz ~ *þūmilaz ‘великий палець’, *þūmōn [145: с. 431], ісл. *þumall* ‘великий палець’ [189: с. 749; 197: с. 1026], д.-англ. *þūma*, *thūmo* ‘великий палець руки’, с.-англ. *thoume*, *thoumbe*, *thombe* ‘т. с.’, англ. *thumb*, (похідне) *thimble* ‘т. с.’, д.-фриз. *thūma* ‘т. с.’, д.-в.-н. *thūmo*, *dūmo* ‘т. с.’, с.-в.-н. *dūme* ‘т. с.’, нім. *duim* ‘т. с.’, д.-швед. *þumi* ‘великий палець’, швед. *tumme* ‘великий палець’, ндрл. *duim* ‘т. с.’ ~ лат. *tumeō* ‘набрякати’ [200: с. 1607, 1613; 187: с. 521; 212: с. 229; 189: с. 749; 197: с. 1026; 204: с. 102; 168: с. 562]. Перелічені форми репрезентують семантичну інновацію, що виникла лише у германських мовах на основі архаїчнішої ‘товстун, товстий’, збереженої в рефлексах **tu-m-*, зафіксованих в інших мовах (пор. вище *tūmra-* ‘сильний, повний, товстий’, авест. *tuma ‘сильний’), тобто ‘великий палець’ як ‘товстун, товстий’. Пор. аналогію в рос. діал. *толстой* ‘большой палец руки’ [174: (44, с. 213)].

До пізніших семантичних похідних належать форми на зразок д.-швед. (метафор.) *þum* ‘дюйм’, але *þumi* ‘великий палець’, с.-в.-н. *doum* ‘виделка’ [218: с. 1082]. Щодо семи ‘дюйм’ пор. приклади використання назв кінцівок (у тому числі пальців та їхніх частин) людського тіла як еталонів вимірювання, як у випадку з *лікоть*, рос. *локоть* (при вимірюванні довжини тканини), рос. діал. *палец* ‘одиниця виміру по товщині пальців (переважно осередків мережі й розмірів риби)’ [174: (25, с. 168)].

Морфологічні (суфіксальні) похідні представлені такими лексемами: д.-англ. *þumel* ‘наперсток’ [184: с. 1084; 188: с. 368], англ. *thimble* (див. вище), ісл. *þumall* ‘великий палець’, д.-ісл. *þumal-fingr* ‘великий палець’, с.-н.-н.

dūmelinc ‘т. с.’ [189: с. 749; 197: с. 1026], нім. *Daumen* ‘великий палець руки’ [168: с. 562].

Інше джерело номінації спостерігаємо, напр., у лит. *nykštys* ‘перший, найкоротший, найгрубіший палець руки, великий палець’ < д.-лит. **inštis* ‘короткий, куций’ ~ лит. *nykti* ‘зменшуватися, зникати’, прус. *īnsan* ‘короткий’, лит. *įsas* ‘т. с.’ [156: с. 103; 225: с. 425; 195: (1, с. 503)].

15. *‘Рости’ → ‘сміти’ → ‘мужній, сміливий’, ‘сміливість’. Пор.: д.-ісл. *þora* ‘сміти’, норв. *tore* ‘т. с.’, дат. *turde* ‘т. с.’, швед. *tōras* ‘сміти’, фар. *tora* ‘сміти’ поряд із д.-ісл. *þorinn* ‘мужній’, д.-норв. *þrúðugr* ‘сміливий, мужній’, *þoran* ‘мужність’, *þrek* ‘мужність, сила духу’ [105: с. 277; 227: с. 616; 154: (2, с. 332); 189: с. 741; 206: с. 238; 218: с. 1082; 143: с. 213].

У слов’янських мовах значення ‘сміти’, ‘сміливість’ мають інше джерело, а саме – гніздо і.-є. **mē-*, **mo-*, **mǝ-* ‘мати сильний намір, наполягати на чомусь’, пор. псл. **sъměti* ‘сміти’, рос. *сметь*, укр. *сміти*, блр. *смець* ‘т. с.’ [180: (3, с. 687); 166: (5, с. 323); 223: (2, с. 293); 147: (2, с. 518); 219: с. 585; 221: (17, с. 1318)]. Так само іншу мотивацію демонструють балтійські лексеми *сміливість*, *сміливий*, *сміти*, що постали у гнізді основи і.-є. **dhereh-* ‘міцно тримати’, ‘міцний’, пор.: лит. *drįsti* ‘посміти’, *drąsūs* ‘сміливий, зухвалий’, *drąsà* ‘сміливість’, лтс. *dri(k)stet* ‘посміти’, *drùošs* ‘сміливий, відданий’ ~ д.-інд. *dhr̥ṣṇú* ‘сміливий, хоробрий’, ‘жирний’, авест. *daršyu* ‘сміливий’, ‘сильний’ [195: (1, с. 101); 199: (1, с. 230)].

16. *‘Рости’, ‘збільшуватися’ → ‘кількість, маса (натовп)’. Пор.: д.-ісл. *þori* ‘кількість, маса’, фар. *tyrpast* ‘натовп, маса’ [227: с. 617: із зіставленням з д.-інд. *turá* ‘сильний, міцний’; 189: с. 741], д.-англ. *thrum* ‘натовп’ ~ *thrimman* ‘збільшуватися’ [220: с. 669].

17. ‘Збільшуватися’ → ‘пишність’ → ‘китиця’, ‘торочки на полотні’. Пор.: д.-англ. *thrum* ‘китиця, торочки на кінці полотна’, ‘пишність’ ~ *thrimman* ‘збільшуватися’ [220: с. 669].

2.4.3. Семантичні зрушення у слов'янських прикладах

1. **‘Жиріти (= нарощувати плоть)’ → ‘жир’ → ‘товстий, огрядний (= жирний)’**. Пор.: серб. *toviti* ‘жиріти’, (похідні) *tova* ‘жир’ і утворене від нього *tovan* ‘гладкий’ [179: с. 944; 185: с. 587; 134: с. 207–209], хорв. *stovati se* ‘жиріти’ [60: с. 15]. Пор. з іншим вокалізмом (і.-є. аблаутний ряд -ou- : -ū-): чес. *týti* ‘товстішати’ [183: (2, с. 455); 219: с. 687; 210: с. 665], пол. *tyć* ‘жиріти’, *roztyć się* ‘жиріти’ [185: с. 587], рос. церк. *тѣти* ‘гладшати, товстіти, дебелишати’ [161: (4, с. 886)]. Пор. ще аналогічний розвиток семантики у спорідненому гр. ταῦς ‘товстий’ [196: (2, с. 861: до авест. *tavah* ‘сила, міць’)].

2. **‘Жиріти’ → ‘загоюватися’**. Розвиток ‘жиріти’ як ‘нарощувати плоть’ → ‘загоюватися’, на нашу думку, можна вбачати у чакавській приказці (чакавські говірки сербсько-хорватської мови) *kuda majka bije, tuda koža tije, a kad tuđin bije, tada koža gnije* [134: с. 207].

3. **‘Жиріти’ → ‘відгодувати’; ‘жиріти’ → ‘підживлюватися’, ‘наїстися’ (→ ‘відпочити’)**. Розвиток каузативного значення на базі реконструйованого для і.-є. етимона семантичного комплексу засвідчено в архаїчній лексиці південнослов'янських мов, пор.: болг. діал. *тѡвлѣм* ‘відгодувати’, серб., хорв. *toviti (se)* ‘т. с.’ ~ **tyti* ‘гладшати’ [60: с. 40]. Друга модель семантичного зрушення так само представлена у південнослов'янських рефлексах, зокрема, у болг. діал. *натѡва съ* ‘наїстися’, словн. *otáviti* ‘усолоджувати’, ‘підживлювати’ – фактитиви (із різними префіксами) від **tyti* [60: с. 40; 224: (1, с. 868)]. Значення ‘усолоджувати’, ‘підживлювати’ у словн. лексеми, якщо брати до уваги форму із *se*, дорівнюють ‘наїстися’, різниця має ідеографічну специфіку. Чес. *otaviti se* ‘відпочити, набратися сил’ [60: с. 40], імовірно, показує подальший розвиток ‘підживлюватися’.

4. **‘Набиратися сили’, ‘жиріти’ → ‘молода, соковита трава’**. Так само, як і попередня, ця схема розвитку значення представлена

слов'янськими репрезентантами (із подовженим кореневим вокалізмом у презентній основі $o > \bar{o}$: **tav-*). Пор.: псл. *obtava: болг. *omáva* 'отава, відрощена на місці покосу у тому ж році трава', серб., хорв. *òtava* 'отава, трава, що підростає після покосу (сіно)', чес. *otava* 'отава', словц. *otava* 'т. с.', в.-луж. *wotawa* 'отава', н.-луж. *wótawa* 'отава, памолодь', пол. *otawa* 'отава', рос. діал. *omáva* 'трава, що виросла у той самий рік на місці скошеної', рос. діал. *omáva* 'полин'яна трава, яка залишилася під снігом', 'незрілий хліб', укр. *omáva* 'трава, що знову виросла на скошеному місці', блр. *amáva* 'отава' [165: с. 30, с. 159; 223: (2, с. 577); 219: с. 436; 221: (22, с. 1672); 185: с. 386; 180: (3, с. 168); 174: (24, с. 109); 166: (4, с. 231); 163: (1, с. 191)].

Інше джерело семени 'отава' представляє балтійський матеріал: лит. *atólas* 'другий покіс трави з лука, сіно, отава' < *at-alti 'відрощувати, жити' ~ і.-є. **h₂el-* 'жити, відростати' [195: (1, с. 22); 225: с. 29], лтс. *atāls* 'отава' [199: (1, с. 82: разом із гот. *alan* 'рости' до і.-є. **al-* 'рости'); [207], прус. *attolis* 'отава' [108: с. 138: до гр. *άλμα* 'паросток'].

5. 'Розростатися, збільшуватися', 'нарощувати (про плоть)' → 'тулуб (як зовнішня оболонка, ємність)', 'потилиця', 'холка (потовщення на шиї)', 'спина'. Модель імовірно виводити з урахуванням основної ідеї «заповнення ємності й розростання плоті», вираженої в псл. дієслові *tyti (О. М. Трубачов) й споріднених із ним утвореннях інших мов. Пор.:

1) д.-рус. **т҃улово** 'тулуб', рос. *туловище*, укр. *ту́луб*, блр. *ту́луб*, *ту́лобішче*, пол. *tułow* 'т. с.' [180: (4, с. 118: із посиланням на версію про спорідненість із *тыл*)], пор. ще укр. діал. *тулубець* 'зовнішня оболонка' [166: (5, с. 673)] та ін.;

2) псл. *tyľ*: болг. *тил* 'потилиця', чес. *tyľ* 'т. с., задня частина голови', пол. *tyľ* 'задня частина, спина', д.-рус. **тыль** 'потлиця, тил' та ін. [180: (4, с. 131); 166: (5, с. 567: псл. *tyľ пов'язується із *tyti, розвиток семантики іменника відновлюється як 'потовщення, набухлість' – 'потовщення на шиї, холка' – 'потилиця' – 'задня частина чогось' – 'задня частина війська')].

Щодо структури і семантики пор. етимологічний відповідник в алб. *tul'* ‘частина м'яса на нозі без кістки, литка’ [217: с. 468]. Стосовно подальшої філіації значення ‘потовщення’ у спільнокореневої слов'янської лексики пор. д.-рус. **тылъснь, тьльснь** – про тупий кінець зброї [110: с. 10].

6. ‘Розростатися, збільшуватися’, ‘нарощувати (про плоть)’ → ‘товстий, огрядний’, ‘опасиста тварина’. У деяких утвореннях на *-l-* спостерігається відхилення від заявленої вище схеми. Зокрема, вони показують подальший розвиток семем ‘товстий’, ‘огрядний’, які простежується у похідних від **toviti* (див. вище). Пор. деривати від і.-є. **tōl-*/**tūe-l-*, варіантні (білатеральні чергування) до **toŭ-l-*, **tū-l-* (див. вище псл. **tulovo*, **tyľ*): рос.-ц.-сл. **тволага** ‘телка’ (**tvol-*) = ‘опасиста тварина’, **твелень* (пор. рос. прізвище *Твеленев*) як первісна форма до суч. *тюлень* (букв. – ‘товстун’) [110: с. 10].

7. ‘Розростатися’ → ‘рослина і її пагін’, ‘рослинні волокна’ → ‘пряжа з рослинних волокон’. У словенській мові виокремлюють особливу лексичну групу з кореневим *tul-* і загальним значенням ‘почеси, груба пряжа’. Ця група має співвідношення із болг. родоп. *тулица* ‘багаторічна трубкова рослина з сірими дрібними листками і жовтими квітами, що йде на виготовлення мітли’, серб., хорв. *ту́лај* ‘кукурудзяний пагін’, рос. діал. *тулейки* ‘луб'яні волокна для плетіння личаків’ < псл. **tulъ* (< і.-є. **toul-/tuōl-* ‘труба’ (що є складовою частиною і.-є. **tēu-*, **teuə-*, **tū-* ‘набрякати’) [61: с. 21].

8. ‘Збільшуватися’ → ‘велика кількість’. Можливо, через ланку ‘жирність’, ‘жир’, пор. рос. ірон. *не слишком ли жирно?* = *чи не занадто багато?*

9. ‘Жир’ → ‘сало’, ‘масло, сир’, ‘жирність, угодваність’ (→ ‘родючість’, ‘здоров'я’).

10. ‘Жир’ → ‘добриво для землі’

11. ‘Жир’ → ‘родючий’, ‘сильний’ (→ ‘могутній’), ‘жирний, годований, товстий, опасистий’ (→ ‘товстун’ при субстантивації прикметника) → ‘вгодованість’.

12. ‘Жир’ → ‘жиріти, товстішати’.

13. ‘Жир’ → ‘насичувати, задовольняти’, ‘відгодовувати’.

Моделі №8–13 виводяться з огляду на перелічену далі лексику. Отже, у слов’янських мовах на чолі словотвірного ланцюжка з основою **tuk-* (і.-є. **toϥ-ko-*) стоїть іменник **tukъ*, від якого морфологічним і лексико-семантичним шляхами творились нові слова, в яких архаїчна семантика зазнавала конкретизації, філіації. Лексико-семантичні інновації (‘жир’ → ‘сало’, ‘бекон’, ‘неповороткість’ та ін.) представлені, напр., у: ст.-сл. *тоуцькъ* ‘жир’, ‘тваринний жир’ і ‘огрядність’, ‘неповороткість’, ‘речовини, що насичують ґрунт’ [171: с. 862] ‘велика кількість’, ‘жирність’, ‘родючість’ [177: (4, с. 520, 521)], болг. *тук* ‘жир’ і ‘сало, навар’, чес. *tuk* ‘жир’, слвц. *tuk* ‘т. с.’, в.-луж. *tuk* ‘жир’ поряд із діал. *tuk* ‘бекон’, н.-луж. *tuk* ‘жир, сало’, д.-пол. *tuk* ‘тваринний жир, смалець, рослинне масло’, пол. *tuk* ‘жир’, д.-рус. *тѹкъ* ‘жир, сало’, рос. *тук* ‘сало, жир’, ‘перегній’, ‘мінеральне добриво’, ‘здоров’я’, укр. *тук* ‘жир, сало’, ‘перегній, мінеральні добрива’, ‘родючість’, ‘велика кількість’ [210: с. 665; 180: (4, с. 116); 221: (20, с. 1556); 173: (3, с. 260); 219: с. 682; 161: (4, с. 865); 176: (15, с. 1111); 178: (10, с. 314); 166: (5, с. 670): псл. **tukъ* ‘жир’ подане як похідне від **tyti* ‘гладшати, набухати’¹⁷; 225: с. 662]. Щодо розвитку ‘жир’ → ‘велика кількість’ пор. аналогічно рос. *жир* у прямому значенні і діал. ‘велика кількість чогось, багато чогось’ [174: (9, с. 181)].

Афіксальні іменні (на *-j-*, *-ьп-*, *-ov-it-*, *-ost-*, *-ot-*) похідні репрезентовані: (subst.) словін. *túča* ‘жир’, в.-луж. *tučne* ‘бекон’ (пор. вище діал. *tuk* ‘т. с.’)

¹⁷ Із цим важко погодитися як із огляду на неможливість слов’янського варіювання кореневого у : и в парі «твірне дієслово → похідне ім’я (у тому числі суфіксальне)», так із урахуванням буквальних відповідників за межами слов’янських мов, які свідчать про незалежне збереження у слов’ян, балтів, германців та ін. спільного і.-є. архаїзма.

[221: (20, с. 1556)], ст.-сл. **тоўкота** ‘жирність, вгодованість’, **тоўкость** ‘т. с.’ – десубстантивне похідне з більш архаїчною структурою порівняно з деад’єктивом **тоўчьность** ‘вгодованість’ [171: с. 863; 177: (4, с. 522)], (adj.) ст.-сл. **тоўчьнъ, тоўчьный** ‘жирний’, ‘родючий’, ‘вгодованийий’, ‘багатий’, ‘могутній’, болг. *тўчен* ‘родючий’ [171: с. 863; 177: (4, с. 522); 182: (2, с. 273)], чес. *tučný* ‘товстий’ [219: с. 682; 210: с. 665], в.-луж. *tučny* ‘жирний’, н.-луж. *tusny* ‘товстий’, пол. *tuczny* ‘відгодованийий, дебелий’ [221: (20, с. 1556)], д.-рус. **тўчьныи** ‘жирний’, ‘товстий’, ‘родючий’, ‘міцний’, ‘здоровий’, ‘сильний’, рос. *тучный* ‘жирний’, ‘угодованийий, жирний, товстий’, (про ґрунт, ниву) ‘плодючий, багатий на перегній’, (про траву) ‘соковита’, укр. *тўчний* ‘опасистий’, ‘гладкий, огрядний’ (про людину), ‘родючий’ [171: с. 863; 173: (3, с. 1041, 1042); 182: (2, с. 273)], укр. *туковітій* ‘жирний’ [166: (5, с. 670)].

Десубстантивні дієслова: ст.-сл. **тоўчнти** ‘насичувати, задовольняти’ [171: с. 863], укр. *тўчіти* ‘робити гладким, відгодовувати’, *тўчитися* ‘робитися гладким, жирним’ [166: (5, с. 670)]. Сюди ж деад’єктивні дієслова ст.-сл. **тоўчьнити** ‘відгодовувати’ [171: с. 863], чес. *tučnět* ‘жиріти’ [219: с. 682; 210: с. 665], рос. *тучнѣть* ‘гладшати’, ‘гладнути’ та ін. Значеннєвий зсув ‘жир’ → ‘жиріти’, ‘робити(ся) гладким’, ‘ставати огрядним’ не потребує спеціального коментаря. Звертає на себе увагу ідентичність словотвірних пар із початковими **žirь*, **tukь* і спільні принципи організації обох словотвірних ґнізд загалом:

*žirь > *žirьnъjь

*tukь > *tučьnъjь

*žirь > *žiriti(sę)

*tukь > *tučiti(sę)

(пор. рос. смол. *жўрится*

(див. вище ст.-сл. й укр.

‘відгодовуватися, нагулювати жир’; 174:

приклади)

(9, с. 182)

*žirь > *žirьnъjь > *žirьněti

*tukь > *tučьnъjь > *tučьněti

(пор. рос. *жирнѣть* ‘ставати жирним’)

(див. вище чес. і рос. форми)

*žirь > *žirьnъjь > *žirьnostь
 (рос. *жирность*, укр. *жирність* та
 ін.)

*tukь > *tučьnъjь > *tučьnostь
 (див. вище ст.-сл.
тоучьность, а також рос. *тучность*)

Це свідчить про тісний зв'язок обох слов'янських парадигм на різних етапах їхньої історії. Однак гніздо із базовим *žirь виявилось продуктивнішим (див. дефініції історичних і діалектних словників слов'ян. мов), оскільки в ньому формувалися слова, що належали/належать до різноманітних ЛСГ (у тому числі до технічної термінології), тоді як похідні від *tukь утворюють порівняно невелику, семантично вузько спеціалізовану групу.

14. 'Рости' → 'сильний' (= 'бик, тур'). Пор. псл. *turь: ст.-сл. *тоурь* 'т. с.', чес. *tur* 'бик', в.-луж., н.-луж. *tur* 'т. с.', полаб. *täur* 'т. с.', рос. *тур*, укр. *тур* 'вимерлий дикий бик', 'гірська коза' та ін. [226: с. 315; 171: с. 863; 183: (2, с. 451); 177: (4, с. 522); 185: с. 584; 180: (4, с. 122); 221: (20, с. 1560); 219: с. 683; 166: (5, с. 677)].

Виведення цієї семантичної моделі стає можливим з огляду на етимологічно споріднене з наведеними назвами бика, тура, зубра д.-інд. *turá-* *h* 'сильний, могутній' і под. [213: (1, с. 514)]. Реконструкція механізму семантичної деривації спирається на логіку формування мовного знаку, за якою «якісне означення, що, будучи прикладеним до свого об'єкта, стало його позначенням і виявилось відділеним від свого семантичного гнізда» [7: с. 343]. Інакше кажучи, позначення сильної, буйної рогатої тварини спочатку існувало як описовий вираз ('бик' =) 'сильний, дужий', який, власне, не називав її, а лише визначав її (тварини) основну якість (атрибут), а пізніше сприйнявся вже безпосередньо як назва (знак) реалії. Семантичне перетворення атрибута об'єкта на об'єкт дістало морфологічного вираження в історії окремих і.-є. мов. Пор. приклад подібного розвитку, представлений в

і.-є. назвах дерева, віри, вірності з етимоном **deru-*, де відповідна семантика постала на основі первісного ‘міцний, твердий’ [7: с. 342]¹⁸.

Цікавим видається фігуральне значення ‘чоловічий’, яке простежується в урарт. *duruḥḥi* ‘чоловічий’, що сягає індоєвропейського джерела, близького до гр. τυρος ‘цап, сатир’, лат. *taurus* ‘бик’ [24: с. 131: до і.-є. **teu-* ‘набрякати, рости’].

2.4.4. Семантичні зрушення у балтійських прикладах

1. ***‘Рости’, ‘збільшуватися’ → ‘численний’, ‘багато’.** Пор.: д.-прус. *tūlan* ‘багато’, ‘численно’, лит. *tūlas* ‘інший, численний’ [180: (4, с. 131); 225: с. 694: і.-є. **tu-lo-* ‘рости; жиріти’; 195: (2, с. 1136)]. Пор. аналогічне зрушення в семантиці слов’янських форм із основою на гутуральне розширення (див. вище **tukъ*).

2. **‘Набрякати’, ‘роздуватися’ → ‘гноїтися’.** Пор. лит. *tviñkti* ‘роздуватися, гноїтися’, а також у префіксальних формах на *nu-*, *pri-*: *nutviñkti* ‘(про болячку) набрякнути’, *pri-tviñkti* ‘наривати (про ранку)’, *pritiñkti* ‘набрякати, гноїтися (про палець)’ [195: (2, с. 1154)], *pritiñkti* ‘пухнути’, ‘надиматися’, ‘роздуватися’ [205: с. 290].

3. **‘Зростати, підійматися’ або ‘роздуватися’ → ‘прибувати’, ‘наливатися’ → ‘повінь’, ‘став’, ‘затока’.** Пор. лит. *tvinkti* ‘підійматися’, ‘роздуватися’, ‘пухнути’, *tvenkti* ‘переповнюватися’, ‘затоплятися’ [205: с. 394], *pritiñkti* ‘налитися (про вим’я, груди), розлитися (про річку)’, *ištviñkti* ‘підійматися, виливатися (про воду, річку)’, *tvinti* ‘розливатися’, *tvýsta ùpė* ‘річка вийшла з берегів’, *aprtiñkti* ‘залитий водою’ [225: с. 699: до і.-є. **teue-*, **tu-* ‘набрякати’; 195: (2, с. 1154)], *upė tvinsta* ‘річка роздувається’ = *the river*

¹⁸ У спеціальній літературі існує думка про спільність цього загальноєвропейського слова із загальносемітським **tawr-*, що, на думку Т. В. Гамкрелідзе й В’яч. Вс. Іванова, є свідченням відображення у цих словах мігруючого середньоазіатського терміна на позначення тура [6: (2, с. 519)]. Однак так само не виключено, що цей термін був запозичений з найдавніших індоєвропейських діалектів.

swells; лит. *tvanas* ‘повінь’, ‘паводок’, ‘розлив води’, *tvanka* ‘затока’, ‘став’, *tvenkinys* ‘став’ [205: с. 393, 394], *tvānas* ‘повінь’ [215: (4, с. 288)]. Пор. стосовно типології семантичного зсуву англ. *the river is swollen with melted snow* = річка «роздулася» від розталого снігу, рос. вислів *река раздулась* (от дождей), тобто ‘вийшла з берегів, спричинивши повінь’, а також термінологічне *вода в реке (озере) поднялась*.

4. ‘Прибувати хвилями’ → ‘битися, пульсувати’. Пор. лит. *tvinksėti* ‘битися (про серце), пульсувати’, *tvinkščioti* ‘пульсувати, битися, зробити різкий, переривчатий біль (про виразку, набряк)’ [225: с. 699]. Зазначений семантичний зсув фактично відбиває відчуття болю, тиску, пульсації саме як збільшення «хвильового» притоку крові, що супроводжує ці процеси.

5. ‘Гуснути’ → ‘пара, туман’, ‘гуща’, ‘осад’. Пор.: лит. *tunėti, tunù* ‘товстішати, твердіти, густішати’, *tunùs* ‘густа (про кашу), каламутна (рідина), туманний (день)’, мн. *tūnys* ‘осад’ [225: с. 699: до і.-є.**teu-* ‘набрякати’].

6. ‘(За)гуснути, (за)густіти, згущатися’ → ‘грудка’. Пор.: лит. *tumėti* ‘згущатися’, (за)гуснути, (за)густіти’ ~ *tūmulas* ‘шматок’, ‘грудка’ [208: с. 867; 199: (2, с. 440)], семема якого із погляду на їхню примарність/секундарність можна розглядати у послідовності *(товстий) шматок’ ← ‘грудка’. Щодо розвитку ‘грудка’ → ‘шматок’, пор. рос. *ком* ‘грудка’ й діал. *ком* ‘шматок тіста, зварений у воді’ [174: с. 224; 168: с. 179].

Генетично споріднена лексика інших мов засвідчує дещо відмінну значеннєву еволюцію дериватів і.-є. **tēu-m-*, а саме – *‘рости’, ‘набрякати, надуватися’ → ‘сильний, повний, товстий’ (ми вже описували такий семантичний зсув у групі утворень від кореневої основи [див. 54: с. 140]), пор.: д.-інд. *tū-tumá-* ‘ефективний’, *tūmra-* ‘сильний, повний, товстий’, авест. *tuma ‘сильний’ поряд із лат. *tumeo* ‘жиріти’ [213: (1, с. 654); 228: с. 797; 216: с. 1987]. Пор. ще урарт. *tupp* ‘бути сильним, численним, міцним, рівним’, *tubue* ‘сильний’, запозичені з і.-є. джерела, близького до д.-інд. *taviti*

‘сильний, міцний’, проте з лабіальним розширенням основи **tu-ph-*, **tu-bh-* [24: с. 131].

7. ‘Згущатися, гуснути’ → ‘натовп’ (→ ‘купа’), ‘клубок диму, пари’.

Пор.: лит. *tumėti* ‘згущатися’, (за)гуснути, (за)густіти’, лтс. **tumt* ‘ставати густим, гуснути’, *tumēt* ‘гуснути’, *tumēt* ‘згущатися’, а також іменні похідні лит. *tūmtas* ‘купа’, ‘натовп’, *tūmulas*, *tumulỹs* ‘клубок (пари, диму, пилю), купа (хмара) людей, рій бджіл’, лтс. *tumulis* ‘клубок диму, пари’ [226: с. 332; 199: (2, с. 440); 215: (4, с. 261); 225: с. 694]. Давність словотвірної пари балт. **tumti* > **tum-ul-*, як, власне, і самого похідного на *-ul-*, підтверджується лат. *tumulus* ‘пагорб’, ‘могила’ ~ *tumēō* ‘набрякати’ (див. нижче).

Решта рефлексів за межами словника досліджуваної групи мов демонструє еволюцію ‘рости’ → ‘пагорб (курган, могила), гірка, насип’, де значення ‘купа’ – так само лише окремий випадок реалізації загального ‘насип’ або ‘гірка’, пор.: кельт. **tumbo-* ‘наріст, пагорб’, с.-ірл. *tomt* ‘купка’, вал. *tom* ‘курган, купа гною, насип’, *ustum* ‘пагорбок’ < і.-е. **tu-m-* ‘насип, пагорб’ [218: с. 1082; 196: (2, с. 943)]; гр. τύμβη ‘могила’, τύμβος ‘могила, курган, пагорб’ [196: (2, с. 943)]; д.-інд. *tuṅgaḥ* ‘гірка, височина’ [196: (2, с. 943)]; лат. *tumulus* ‘пагорб’, ‘могила’ ~ *tumēō* ‘набрякати’ [228: с. 798; 216: с. 1988; 196: (2, с. 943)].

8. ‘Згущатися, гуснути’ → ‘хмаритися, вкриватися хмарами’. Пор.:

лит. *tumėti* ‘згущатися’, (за)гуснути, (за)густіти’, лтс. *tumēt* ‘згущатися’ і ‘хмаритися’, ‘ставати задушливим, тяжким (про запах, повітря)’, *tumuļoties* ‘хмаритися’, ‘вкриватися хмарами’ [199: (2, с. 440); 225: с. 694; 207].

9. ‘Згущатися, гуснути’ → ‘ставати задушливим’. Пор. лтс. *tumēt*

‘згущатися’ і ‘ставати задушливим, тяжким (про запах, повітря)’ (див. попер.).

10. ‘Надуватися’ → ‘задуха, спека’ → ‘спекотний, задушливий’.

Пор.: лит. *tviñkti* ‘роздутися’ (див. вище) і лит. *tvañkas* ‘спека, задуха’, *tvankùs*

‘спекотний, задушливий’ [225: с. 699]. Модель має аналогію в укр. діал. *дўхати* ‘дмухати; дути, віяти’ [166: (2, с. 149)] ~ *за-дўха*.

11. ‘Роздуватися’ → [‘гуснути’ →] ‘пара’, ‘чад’. Пор. лит. *tvinkti* ‘підійматися’, ‘роздуватися’, ‘пухнути’, *tvankas* ‘пара’, ‘чад’ (від вугілля, що горить) [205: с. 393, 394], лтс. *tvans*, *tvana* ‘пара, туман’ [215: (4, с. 288); 199: (2, с. 447)], *tvans* ‘угар’, ‘чад’ [207], *tvanaĩns* ‘спекотний’, ‘димний’ [215: (4, с. 288)]. Останній приклад показує перетин обох моделей (10 і 11): дим може сприйматися і як *густа* пара, і як *задушливе* повітря.

12. ‘Пара’, ‘чад’ → ‘вкриватися туманом’, ‘душити (про угар, чад)’, ‘випаровуватися’. Пор. лтс. *tvans*, *tvana* ‘пара, туман’, *tvans* ‘угар’, ‘чад’ і десубстантивні *tvanēt* ‘затуманюватися’, ‘душити’, *tvaniôt* ‘випаровуватися’ [215: (4, с. 288)].

13. ‘Згущатися, гуснути’ → ‘гуща’, ‘клей’, ‘каламуть’. Пор.: лит. *tumėti* ‘згущатися’, (за)гуснути, (за)густіти’, лтс. *tumēt* ‘гуснути’, *tumēt* ‘згущатися’ й лит. *tumà* ‘каламуть’, *tumė* ‘клей; щось густе’, *tùmės* f., pl. ‘каламуть, осад на дні’ [208: с. 867; 199: (2, с. 440); 225: с. 694: до і.-є. **t̥um-* ‘набрякати’]. Семема ‘каламуть’ вторинна щодо ‘густий осад (у воді)’.

14. ‘Жир’ → ‘сало’, ‘жирність’, ‘жирний’. Пор.: д.-прус. *taukis* ‘сало’, лит. *táukas* ‘сало, шматок сала; жир’, ‘живіт’, ‘нутрощі’, *taukai* ‘жир, сало’, лтс. *tàuki* ‘жир, сало’, *tàuks* ‘жирний, опасистий’, а також суф. дериват *taukums* ‘жирність’, ‘сало’ [228: с. 796; 195: (2, с. 1066); 225: с. 662; 180: (4, с. 116); 199: (2, с. 378, 437: до і.-є. **tēu-*); 207; 208: с. 867]. Із семантико-словотвірною боку балт. та слов’ян. рефлексів і.-є. **toṷk-* перетинаються у слов’ян. *tičьnъjъ і лит. *táukinas* ‘жирний’ [225: с. 662].

15. ‘Жир’ → ‘жирний, опасистий’ → ‘товстун’ або ‘живіт’ → ‘товстун’ (= ‘людина з великим животом’). Пор.: лит. *táukas* ‘сало, шматок сала; жир’, ‘живіт’, ‘нутрощі’ і прикметник *taukius* ‘той, хто любить багато їсти, товстун’ [195: (2, с. 1066); 225: с. 662]. Щодо можливості зсуву ‘живіт’ → ‘товстун’ пор. лит. *táukas* ‘живіт’, ‘нутрощі’ > adj. *taukius* ‘товстун’.

16. ‘Розпухати’, ‘набрякати’ → ‘живіт’, ‘нутроці’. Латиські дієслова зберігають архаїчну семантику ‘набрякати, надуватися’ при інноваційній ‘жиріти’, ‘гладшати’ у лит. формах (див. наст.). Пор.: лтс. *tūkt* ‘розпухати, набрякати’ [199: (2, с. 378, 437); 207], *tūkt* ‘пухнути’, ‘жиріти’ [215: (4, с. 280)] і лит. *táukas* ‘живіт’, ‘нутроці’ (див. вище).

17. ‘Розпухати’, ‘набрякати’ → ‘жиріти’, ‘гладшати’ → ‘опасистий’, ‘жирний’ або ‘відгодовувати’. Пор.: лтс. *tūkt* ‘розпухати, набрякати’ (див. попер.) і лит. *tūkti, tunkù* ‘жиріти’, ‘гладшати, гладнути’, ‘обростати жиром’ і похідні *tuklùs, tunkùs* ‘опасистий’, ‘жирний’ [228: с. 796; 195: (2, с. 1066); 225: с. 662; 180: (4, с. 116)], а також лит. *tukti* ‘відгодовувати’ [205: с. 392], лтс. *tūkuls* (?) ‘розпухлий’, ‘набряклий’ [215: (4, с. 280)] = ‘товстий’.

18. ‘Розпухати’, ‘набрякати’ → ‘набряк’, ‘пухлина’. Мабуть, єдиною особливістю семантики балтійських форм, яка відрізняє їх від слов’янських, є розвиток у них медичного значення ‘набряк’, ‘пухлина’, пор. лит. *tūks* ‘т. с.’ [225: с. 662], лтс. *tūkus, tūkums, tūksis, tūksna* ‘т. с.’ [215: (4, с. 278, 279, 280); 207], а також інші (здебільшого двоосновні) лтс. анатомічні терміни пізнього часу [207].

19. ‘Рости’ → ‘сильний’ (= ‘бик, тур’). Пор.: д.-прус. *tauris* ‘бізон’, лит. *taĩras* ‘т. с.’, лтс. *taurs* ‘бик, тілець’ [226: с. 315; 225: с. 662; 195: (2, с. 1067); 170: с. 529; 199: (2, с. 379)].

2.4.5. Типологічна верифікація

Ряд моделей семантичних зрушень може бути верифікований зверненням до близьких паралелей, репрезентованих іншим лексичним фактажем.

1. ‘Збільшуватися’ → [‘могти’], ‘бути у силі’ → ‘сильний, міцний’, ‘сила, міць’. Розвиток від етимологічного *‘надуватися’, ‘збільшуватися’ до ‘бути у силі’ → ‘сильний, міцний’, ‘сила, міць’ підтверджується матеріалом інших індоєвропейських мов (як це часто трапляється в етимологічній

процедурі, незасвідчені, втрачені значення лексеми однієї мови відновлюються завдяки збереженій архаїчній семантиці іншої): лат. *tumēre* ‘набрякати, надуватися’ [228: с. 797; 216: с. 1987] поряд із д.-інд. *tavīti* ‘бути сильним, мати міць’, *tavás-* ‘сильний, міцний’ (instr. *tavásā* ‘сила, міць’), *távasvant* ‘міцний’, *táviṣmant* ‘сильний, дієвий’, *táva* ‘сила’ [213: (2, с. 490); 218: с. 1080], авест. *tav-* ‘могти’, *tāvīšī* ‘фізична сила’ [218: с. 1080], гр. *σάος* (= *σως*) ‘здоровий, цілий’ [196: (2, с. 844)], кіпр. *twf* ‘сила, міць’, *tyfu* ‘надуватися, збільшуватися, прибувати’ [218: с. 1081], курд. *tiwānīm* ‘могти’, перс. *tavānistān* ‘могти’, с.-перс. *tuvān* ‘сила, міць’, тур. *tawān* ‘т. с.’, авест. *tavah* ‘могти’ < і.-є. **teu-* ‘надуватися’ [181: (2, с. 408)].

2. ‘Зростати’ → ‘хвиля (= яка зростає)’. Аналогічний результат еволюції значення цього етимона репрезентують кельтські мови, пор. д.-вал. *tonnon* ‘хвилі’, с.-вал. *ton* ‘хвилі’, ірл. *tonn* ‘хвилі’ [191: с. 148]. Щодо інших прикладів такого типу внутрішньої форми пор. д.-гр. *οἶμα* ‘хвиля’ ~ і.-є. *oid-* ‘зростати’, ‘збільшуватися’, ‘здуватися, пухнути’ [195: (1, с. 2)], а також одиниці синонімічних гнізд, матеріал яких було проаналізовано вище.

3. ‘Нарощувати плоть’ → ‘стегно’, ‘сідниця’ (= ‘м’ясиста частина тіла’) або ‘розростатися’ → ‘стегно’ (= ‘товста кістка’). Аналогічним шляхом ішла семантична еволюція досліджуваного етимона в кельтських мовах, пор.: д.-ірл. *tōn* ‘озадок’, с.-ірл. *ton* ‘задня частина, низ’, с.-вал. *tin* ‘задня частина, сідниця’, вал. *tīn* ‘стегно’ < кельт. *tukna [211: с. 393: до і.-є. **teu-k-* ‘товстішати’; 200: с. 1606].

4. *‘Рости (= збільшуватися через насипання землі, каміння)’ → ‘пагорб’, ‘гора’. Ця модель розвитку виокремлюється і в інших етимологічних гніздах зі значенням ‘рости, підійматися’, пор. лит. *kalnas* ‘пагорб’, лтс. *kalns* ‘гора’ < і.-є. **kel-* ‘рости, підійматися’ [225: с. 274; 195: (1, с. 209)].

5. ‘Рости’, ‘набрякати, надуватися’ → ‘гуля, пухлина’. Щодо типології номінації пор. укр. *пухнути* > *пухир* [166: (4, с. 644)], а також пол.

pęchu > *pęcherz*, (давніше) *pęchyrz* [185: с. 403]. Семантика ‘пухлина’, ‘гуля’ може бути пояснена також і як наслідок розвитку власне ‘рости’, пор. прозору аналогію в рос. *расти*, *рост* ~ *нарост* ‘гуля’, англ. *grow* ~ *growth* (*outgrowth*), ірл. *ās* ~ *āsaim* [186: с. 877].

6. [‘Товстішати’, ‘надуватися’, ‘рости’ →] ‘товстий’, ‘товстун’ → ‘великий палець’. Балтійська лексика представляє аналогічний шлях еволюції семантики, проте в іншому гнізді з ідентичним значенням ‘товстішати, жиріти’, пор. лтс. *īkšķis* ‘великий палець’, *īkstis* ‘товстий’ < і.-є. **eid-*, **id-* ‘товстішати’ [170: с. 333; 199: (1, с. 341)]. Так само й зі слов’янською назвою пальця: вона демонструє зсув ‘товстий, великий’ → ‘палець’, проте й цей соматонім утворено від іншого і.-є. кореня: псл. **palъ* ‘палець’ (: ц.-сл. *пальць*, болг. *палец* ‘великий палець’, слвн. *râlec* ‘великий палець’, чес. *palec* ‘т. с.’, слвц. *palec* ‘т. с.’, в.-луж., н.-луж. *palc* ‘т. с.’) < і.-є. **pǫl-* ‘товстий, великий’ [171: с. 564; 147: (2, с. 5); 210: с. 429; 223: (1, с. 589); 221: (14, с. 1037); 180: (3, с. 191); 182: (1, с. 617); 219: с. 441; 224: (2, с. 5); 166: (4, с. 263); 155: с. 198].

7. ‘Рости’, ‘збільшуватися’ → ‘кількість, масса (натовп)’. Реальність такого механізму значенневого зрушення підтверджується фактажем іншого лексичного гнізда із синонімічним етимомом, пор. лит. *pulkas* ‘народ, натовп’, лтс. *pūlis* ‘натовп’ < і.-є. **reu-* : **pǫ-* ‘(на)дути’ [170: с. 522; 199: (2, с. 86); 195: (1, с. 665)].

8. ‘Набиратися сили’, ‘жиріти’ → ‘молода, соковита трава’. Ідентичного значенневого зсуву зазнав осет. рефлекс і.-є. **teu-*, пор., зокрема, *taw|tawæ* ‘отава’, ‘трава, що виросла на місці скошеної того ж року’, ‘парость’, ‘паростки’ ([156: с. 237]: до і.-є. **tu-*, **teu-* ‘набиратися сил, жиріти’).

9. *‘Рости’, ‘збільшуватися’ → ‘численний’, ‘багато’. Пор. урарт. *teulae* ‘надзвичайно багато’, *teunae* ‘багато’, *atibi* ‘десять тисяч’ [24: с. 131] –

форма, споріднена з і.-є. **tēu-*, очевидно, запозичена з давніх індоєвропейських діалектів.

10. ‘Жир’ → ‘сало’. Близьку аналогію в розвитку значення слов’ян. і балт. слів знаходимо у лат. *tuccētum* ‘вид ковбаси’, *tucca* ‘солонина чи ковбаса зі свинини’ ~ і.-є. **tēu-* ‘товстішати’ [228: с. 796; 216: с. 1983].

11. ‘Рости’ → ‘сильний’ (= ‘бик, тур’). Семема ‘бик’ представлена також у спільнокореневих формах інших індоєвропейських мов, що свідчить про її достатньо глибоку хронологію: гр. ταύρος ‘бик’ [196: (1, с. 860); 158: с. 1229], авест. *staora* ‘велика рогата худоба’, лат. *taurus* ‘віл, бик’, ‘шкіра вола’, ‘сузір’я тільця’, умбр. *turuf, toru* ‘т. с.’ [228: с. 764; 216: с. 1969; 162: с. 999], ірл. *tarbh* ‘бик’, вал. *tarw* ‘т. с.’, брет. *taro* ‘т. с.’ [186: с. 152], алб. *tarok* ‘бичок’, *ter* ‘бик’ [217: с. 449, 452].

2.4.6. Семантичні особливості одиниць гнізда

1. Попередні спостереження за семантикою похідних від і.-є. **tēu-* (і його варіантів) у словнику трьох мовних груп засвідчують значну розбіжність у напрямках розвитку питомої семантики. Значення рефлексів кореневого **toϥ-* та його суфіксальних дериватів чітко диференціюються у трьох групах мов. Германські мови, де представлена *-st*-суфіксація кореневої основи (**toϥ-st-*), репрезентують тип семантичної еволюції, відсутній як у слов’янських, так і балтійських споріднених формах. Слов’янські континуанти кореневого **toū-*, **tū-*, як і похідних **toϥ-l-/*tue-l-*, **toϥ-l-/*tū-l-*, так само засвідчують оригінальну семантичну еволюцію, лише частково поділяючи її з поодинокими германськими (рефлекс **tū-l-*) лексемами. Аналогічну картину показують балтійські рефлекси **tū-l-*, чий семантичний розвиток не збігається зі слов’янськими та германськими. Отже, можна констатувати, що навіть усередині окремих субпарадигм зміна етимологічного значення йшла різними шляхами у всіх трьох гілках і.-є. сім’ї.

По-іншому розподіляються результати значеннєвого розвитку основи з *k*-розширенням. Серед її рефлексів простежується чітка опозиція слов'янських і балтійських форм з одного боку і германських з іншого. Доводиться констатувати одиничний випадок вироблення спільної для германських, слов'янських і балтійських лексем моделі значеннєвого зрушення *‘рости’ → ‘сильний’ (= ‘бик, тур’), яка, з огляду на широке індоєвропейське тло семантично й генетично тотожних відповідників, швидше за все, має спільноіндоєвропейський характер і належить до реліктових семантичних змін (фіксується у похідних від основи з розширенням на *-r-*).

Решта моделей була сформована в рамках лексико-семантичних систем окремих мов/мовних груп. Зокрема, це стосується семантичних переходів, засвідчених у системі похідних від основи з *b*-детермінативом (лише германська лексика), *m*-детермінативом (балтійська лексика + одна модель, проілюстрована германським матеріалом), *n*-детермінативом (ситуація, аналогічна до попередньої), *r*-детермінативом (германська лексика). Незважаючи на типовість окремих із цих зрушень, перевірених семасіологічними аналогіями, їхній вік все-таки навряд чи виходить за рамки історії окремих мов. Аналогії у подібних випадках лише верифікують результати моделювання семантичної історії, що також необхідно для широких лінгвістичних узагальнень.

2. Нереалізовані семантичні потенції. До таких належить зрушення ‘зростати’ → ‘хвиля’, представлене лише герм. лексикою, проте відсутнє у решти форм; натомість, семема ‘жир’, ‘жиріти’ розвинулися тільки у слов'ян., балт. лексиці. Окремо відзначимо оригінальне зрушення ‘(за)гуснути, (за)густіти, згущатися’ → ‘грудка’, неодноразово зафіксоване винятково у балт. відповідників, і це специфічно їхня визначальна риса.

3. Імпліцитні значення. Приховані семема можна постулювати у зрушеннях ‘збільшуватися’ → [‘могти’], ‘бути у силі’ → ‘сильний, міцний’,

‘сила, міць’; [‘товстішати’, ‘надуватися’, ‘рости’ →] ‘товстий’, ‘товстун’ → ‘великий палець’ (→ ‘наперсток’, ‘дюйм’, ‘виделка’), ‘роздуватися’ → [‘гуснути’ →] ‘пара’, ‘чад’.

Висновки до розділу 2

1. Лексика, утворена в описаній групі гнізд, демонструє семантичну строкатість. Використані у процедурі аналізу германські, слов'янські та балтійські слова належать до таких лексико-семантичних груп: «фізичні процеси і дії», «фізичний стан людини», «стан довкілля», «народна географічна термінологія», «явища природи», «тварина і її характеристики», «народна медична термінологія», «назви частин тіла», «кулінарна термінологія», «технічна термінологія і термінологія промислів», «кількісна характеристика й одиниці виміру», «ціннісні категорії», «органічні речовини», «рослини (частини рослин та їхнє використання)», «міфологічні персонажі». Більша чи менша кількість семем, які визначають належність слів до різних ЛСГ, зумовлена закономірностями, що діяли всередині гнізд як генетична програма, за якою відбувається *системна семантична еволюція* суми рефлексів. Тобто, якщо базовий набір дискретних смислів ‘надиматися’, ‘збільшуватися’, ‘роздуватися’ і под. індоєвропейських етимонів, навколо яких формувалися гнізда, передбачав рух у напрямку назв дій, процесів, об'єктів довкілля і назв, пов'язаних із життєдіяльністю людини, то, звісно, абсолютна більшість рефлексів матиме значення, в основу яких покладено відповідні семи. Саме так, оскільки психологічний аспект виникнення значень являє собою вибудовування складного асоціативного ряду (див.: [83]), що спирається на цей базовий комплекс сем.

2. Інше питання, чому в семантичному просторі лексичного гнізда поряд із частотними значеннями, побудованими на базовому наборі сем, існують семеми, усунуті на периферію цього простору. Думаємо, що ймовірні кілька причин: 1) семантична спеціалізація деяких гнізд навколо

певної, асоціативно тісно спаяної сукупності предметів, явищ і процесів, за межами якої «семантична програма» практично не діяла; 2) прагнення уникнути дублювання цілих семантичних комплексів, які вже існували в межах інших гнізд; 3) табування лексики (неможливість розвинути значення, пов'язане з характеристикою міфологічного персонажа); 4) ранній вихід із ужитку цілого ланцюжка значень; 5) чітка закріпленість похідних гнізда за різними функціональними різновидами мови (мова побутового спілкування чи «висока» мова поезії, права із властивою їй соціальною термінологією і позначеннями способів буття людини і природи, в якій не могли виникнути, напр., «кулінарні» значення) – це найважливіша, контрольна важлива ознака семантики одиниць гнізда і.-є. **bheu-* ‘рости’, ‘бути’, ‘існувати’ (докладніше про цю причину див. розділ 3).

3. Узагальнення розвитку значення в усіх п'яти гніздах (забігаючи наперед із урахуванням матеріалу наступного розділу) засвідчує паралелізм семантичної організації цих синонімічних мікросистем. Власне, тільки аналіз їхнього якісного складу дозволяє говорити про синонімічність як про факт: маємо спільність базової (питомої) семантики і спільність (однаковий вектор і послідовність стадій) шляхів її розвитку в одиницях цих гнізд незалежно одна від одної на різних стадіях розвитку гнізд. Власне, однакова організація гнізд проглядає у такій сумі зрушень:

- 1) ‘пухнути’, ‘рости’ → ‘пухлина’, ‘наріст’, ‘гуля’ (гнізда 1–5);
- 2) ‘рости’ → ‘пагін, плід чи його частина (кісточка, зернина, брунька)’ (1–5);
- 3) ‘рости’, ‘прибувати’, ‘здійматися’ → ‘хвиля’, ‘повінь’ (1, 3–5);
- 4) ‘більшати’, ‘товстішати’ → ‘товстий’ → ‘великий палець’ і [‘товстішати’, ‘надуватися’, ‘рости’ →] ‘товстий’, ‘товстун’ → ‘великий палець’ (1,2,4);
- 5) ‘рости’, ‘ставати більшим’ → ‘товста, м'язиста частина тіла’ (1–4);
- 6) ‘надутий’ → ‘гордий’ → ‘самовпевнений’, ‘сміливий’ (1–4);
- 7) ‘роздуватися’ → ‘товстий’ (1–5); 8) ‘рости’ → ‘дерево і його частина (і вироби з нього)’ (2–5). Ці моделі і значення, регулярно повторювані в 4–5

гніздах, можна вважати універсальним явищем не тільки у семантиці аналізованих гнізд, оскільки вони ілюструються як значенням генетично тотожних відповідників за межами досліджуваних мов, так і типологічними аналогіями з інших лексичних гнізд. Отже, подальший пошук у словнику мов інших сімей потенційно може довести їх статус як семантичних універсалій;

- 1) 'надутий' → 'гордий' → 'самовпевнений', 'сміливий' (1–4);
  - 2) 'зростати' → 'сильний', 'міцний' і 'зростати' → 'швидкий' (1,3,5);
  - 3) 'пухлина', 'гноювик' → 'рубець (після рани)' (1,2,3); 4) 'рости' → ['сильна тварина' →] 'бик' (3–4); 5) 'роздуватися' → 'яєчко' (1–3).
- Повторення у кількох гніздах зсувів такого типу також має аналогії за межами лексики описаних мов.

Однак у відомому фактажі існує категорія зрушень, які попри фіксацію їх лише в рамках одного гнізда можуть претендувати на статус власне семантичних універсалій, оскільки: а) мають підтримку в семантиці інших гнізд; б) мають близькі аналогії в семантиці мовних одиниць інших сімей, зокрема, в тюркській. Це стосується одиниць гнізда *bheu- 'бути', пор.:

- 1) 'рости' → 'природа', 'норов, характер, звичка'; 2) 'бути, існувати' → 'справжній', 'дійсний', 'істинний', 'істотний' (→ 'важливий'); 3) 'рости, бути, ставати, існувати, перебувати', 'жити' → 'існування, (не)буття', 'життя', 'природа, істота';

- 1) 'роздуватися' → 'гортань'; 2) 'життя, буття' → 'житло, дім';
- 3) 'бути, існувати' → 'набувати', 'добувати', 'здобувати'; 4) 'рости, бути, ставати, існувати', 'жити' → 'виготовляти', 'споряджати' (з тюрк. аналогами).

Типологічно близькі шляхи еволюції базового значення паралельно у кількох гніздах представлені порівняно невеликою кількістю збігів, тоді як абсолютна більшість запропонованих моделей семантичних зрушень є глибоко індивідуальною для окремих гнізд. Наявність *типологічних збігів* може бути витлумачена з огляду на: 1) однакову реалізацію семантичної

«програми», закладеної в синонімічних гніздах ще в індоєвропейський період (спільний «семантичний старт»); 2) спільну для споріднених мов семантичну архаїку, збережену дією цієї програми; 3) типологію мовного мислення, що рухалось однаковими чи близькими шляхами; 4) культурними контактами між носіями споріднених мов, коли вироблялися спільні елементи технічної, промислової, соціальної термінології і спеціалізованої в рамках певних ЛСТ семантики.

Контрастність еволюції зумовлена відсутністю спеціалізації семантики у більшості лексем (репрезентована 175 моделями!). Спеціалізація є необхідною (хоч і не завжди) передумовою для виходу слів зі статусу маркерів, які позначають абстрактні поняття, назви станів, дій, що часто розвиваються відокремлено, і переходу в розряд профільної, спеціалізованої лексики, яка зазнає значеннєвих змін під впливом одиниць інших гнізд, включається у складну систему лексико-семантичних відносин, і це позначається на виробленні спільних системних рис у форм різних гнізд. Нарешті, саме семантично спеціалізована лексика, яка обслуговує реалії культури, стає об'єктом мовної взаємодії, що призводить до вироблення у неї спільної для мов-актантів суми значень.

РОЗДІЛ 3. ГНІЗДО *bheu-, bheуә- ‘РОСТИ, РОЗВИВАТИСЯ’, ‘БУТИ, ІСНУВАТИ’, ‘ЖИТИ, НАСЕЛЯТИ’

3.1. Етимологічна довідка

Дієслова на позначення процесу/стану буття, існування та їхні похідні в індоєвропейських мовах в основному формувалися у лексичних гніздах двох основ, одна з яких (*es-) у дериваційному аспекті виявилася менш продуктивною, тоді як друга (*bheu-, bheуә-, bhōu-, bhū-) із ширшим смисловим діапазоном [див. ще 186: с. 635; 21: с. 467; 158: с. 101–103; 164: (2, с. 128); пор. ще 211: с. 85], що виходить за межі екзистенційної семантики, передбачаючи також значення ‘виникати, залишатися, стояти, сидіти’, стала потужним джерелом «генерування» слів у різні періоди історії окремих мов. Незважаючи на, здавалося б, очевидну семантичну багатоплановість форм гнізда *bheu-, які би мали привернути увагу семасіологів, його комплексний історико-семасіологічний опис так і не був здійснений в доступній літературі. Все, що на сьогодні існує, це зауваження до характеру розвитку значення окремих похідних від цієї основи в дефініціях етимологічних словників і класифікація значень дієслова *бути* залежно від його синтаксичного оточення на синхронному рівні окремих мов (пор., напр.: [59: с. 90–102; 125: (2, с. 6)], а також теоретичні граматики англійської, німецької та слов'янських мов). Попередній досвід узагальнення системи семантичних зрушень у похідних цього лексичного гнізда із акцентом на поясненні випадків збігів і розбіжностей у значенні спільнокореневих германських, слов'янських та балтійських форм див.: [53; 54; 56].

Виділення одиниць цього гнізда для спеціального розгляду зумовлене особливостями їхньої семантики, шляхи розвитку якої значно відрізняються від шляхів, якими йшла еволюція лексем в інших гніздах. Суттєво відрізняється і широта їхнього функціонального спектру.

3.2. Семантичні зрушення у германських прикладах

1. 'Рости, бути, ставати, існувати, перебувати', 'жити' → 'існування, буття', 'життя', 'природа, істота'¹⁹. Пор.: гот. *bauan* 'існувати' [206: с. 63], нім. *bin* 'бути', швед. *bo* 'існувати', д.-англ. *bēon* 'т. с.', *būan* 'жити', англ. *be* 'бути' ~ *being* 'буття, існування, життя', 'істота' [200: с. 156, 192: і.-є. **bheu-*, **bhū-* 'бути, існувати, рости'; 202: с. 124: **bhei-* < і.-є. **bhewə-* 'бути'], норв. *bo* 'бути', 'жити' [192: с. 88; 105: с. 227], д.-фриз. *būwa* 'жити' [168: с. 101], фриз. *bestean*, *bistean* 'існувати, жити' [168: с. 187].

На відміну від решти мов (див. нижче), германські континуанти відповідного дієслова практично (за винятком форм на зразок англ. *being*) не мають етимологічно співвідносних субстантивів зі значенням 'життя', 'буття', 'істота', 'сутність'. Це зумовлено, вірогідно, тим, що відповідна функція була закріплена за дериватом іншої словотвірної парадигми, пор., напр., нім. *Wesen*, *Wesenheit* 'істота' < і.-є. **hews-* 'бути, перебувати, жити' [202: с. 985], лат. *essential* 'сутність' ~ *esse* 'бути, існувати' [228: с. 755], а також нім. *Sein*, *Dasein* і под. Зрештою, не виключено, що подальші пошуки в реліктовому германському словнику потенційно можуть виявити іменні деривати від **bheu-* саме зі значенням 'буття', 'істота' і под.

2. 'Жити' → 'мешкати'. Спеціалізоване у «побутовому» вжитку значення 'жити' послідовно представлене в гот. *bauan* 'жити, проживати', *ald bauan* 'проводити життя' [206: с. 63]. Пор. ще норв. *būa* 'мешкати' [200: с. 208].

¹⁹ Пор. висновок про семантику *бути*, зокрема, про те, що «функція означення існування в різних його проявах поєднується в цьому дієслові з функцією означення окремо взятої ситуації чи події, діяльності, перебування у стані чи в якому-небудь випадковому положенні, відношення до кого-чого-небудь чи сприйняття відношення зназовні; крім того, в умовах суворих обмежень, *быть* демонструє свої втрачені, «реліктові» функції і тим самим трохи відкриває перед нами свій колишній, ще більш широкий смисловий потенціал, який до теперішнього часу обмежився», а також класифікацію основних значень *бути*: позначення реального чи ірреального часу; позначення існування; позначення перебування, присутності; позначення ситуації, події, пригоди; позначення стану [125: (2, с. 6)].

3. **‘Рости, бути, ставати, існувати’, ‘жити’ → ‘виготовляти’, ‘споряджати’, ‘мешкати’, ‘лишатися’.** Пор.: д.-ісл. *bīa* ‘жити’ і ‘виготовляти’, ‘споряджати’ [105: с. 227].

4. **‘Жити’, ‘населяти’ → ‘обробляти’.** Розвиток секундарного ‘обробляти (землю)’ представлений у д.-англ. *bīan* ‘жити, населяти’ і ‘обробляти’ [105: с. 227: зіставлення з лат. *fui* ‘бути’, норв. *bo* ‘жити’; співвідношення у значеннях спеціально не коментується], нім. *bauen* у старому значенні ‘обробляти землю’ при суч. ‘будувати будинок’ [202: с. 96: і.-є. **bhewə-* ‘ставати, бути’].

5. **‘Ставати (на певний час)’ → ‘заселяти’ → ‘хутір, селище’.** Пор.: гот. *bauan* ‘зупинятися’ [218: с. 149], д.-ісл. *bīa* ‘жити’, ‘споряджати’, *byggja* ‘жити на якомусь місці, забудовувати, заселяти’ ~ д.-ісл. *bór, býr* ‘хутір, двір’, швед. *bu* ‘селище’, норв. *bø* ‘хутір, луг’ [105: с. 228]. Семантично сюди ж і д.-ісл. *bú* ‘господарство’, співвідносне з *bīa* ‘жити, споряджати’ [105: с. 227; пор. ще 168: с. 101], коли розглядати ‘господарство’ як звуження ‘хутір’, ‘селище’. Порівняно пізнім і локально обмеженим вважаємо подальший розвиток ‘хутір, селище’ → ‘майно, маєток’, репрезентований такими лексемами, як с.-н.-н. *bōdel* ‘майно’, *bōl* ‘маєток’ < прагерм. **bōpla-* та **bupla-* [подані за: 168: с. 101]. Принагідно відзначимо, що приклад зміни ‘хутір, селище’ → ‘майно, маєток’ демонструє одну важливу для порівняльно-історичної семасіології слов’янських і германських мов рису, а саме – різницю в генезі значення ‘майно’ в генетично тотожних формах обох мовних груп. Якщо германські приклади, як це було продемонстровано раніше, набули такого змісту вторинно, лексико-семантичним шляхом, то слов’янські іменники з відповідним значенням утворені морфологічним способом – як похідні від дієслів із семантикою ‘набути, здобути’ (див. далі). Проте і на цьому різниця між германськими й слов’янськими лексемами з досліджуваним коренем не вичерпується, оскільки слов’янські мови мають більшу кількість джерел семантики ‘майно’: як інновація в *nomina abstracta* зі

значенням ‘буття, існування, життєвий устрій, лад’ і вторинність щодо ‘те, що нажито’ ← ‘жити, існувати’ (докладніше див. нижче).

б. ‘?’ → ‘будувати’ → ‘дім, житло, будинок’ (→ ‘притулок’). Знак питання на початку семантичного ланцюгу свідчить про те, що, попри чітку етимологічну визначеність слів-носіїв перелічених значень, неможливо впевнено встановити, яка із багатьох семем (а базове значення і.-є. лексеми існувало у вигляді сукупності стилістично й функціонально диференційованих контекстів, «смислів») передувала появі ‘будувати’. З огляду на семантичний синкретизм ‘жити, будувати’ у наведеному вище д.-ісл. *byggja* ‘жити на якомусь місці, забудовувати, заселяти’, а також гот. *gabauan* ‘ставити (будувати) житло’ (поряд із *bauan* ‘жити, проживати’ [206: с. 63]) й англ.-сакс. *būan* ‘жити’ і ‘збудовувати’ тощо (див. далі) ймовірно припускати базове *‘(певний час) жити на одному місці (не будуючи постійного житла)’ (як відлуння побуту кочових племен), що згодом у певному контексті змінило вектор на ‘збудовувати місце для тривалого проживання’. Проте для доведення цього припущення потрібні додаткові аргументи. Отже:

д.-норв. *būr* ‘камера’, ‘житло’, д.-ісл. *būr* ‘кімната, комірка’ [206: с. 63; 200: с. 215], швед. *bur* ‘клітка’, д.-англ. *būr* ‘халабуда, кімната’, англ. *bower* ‘котедж, альтанка, житло’ [200: с. 192], а також д.-англ. *būre* ‘корівник, сарай’, англ. *byre* ‘корівник’ [200: с. 215], нім. *Vau* ‘оселя’, *Bauer* ‘клітка’ < прагерм. **būra-* ‘маленький будинок’ [202: с. 97];

д.-ісл. *būa* ‘жити, споряджати’ ~ д.-ісл. *būð* ‘житло, намет, халабуда’, норв. *bod* ‘лавка’, с.-в.-н. *buode* ‘будка, комірка’ [105: с. 227];

д.-в.-н. *būan* (*būta*, *gibūan*) ‘жити, забудовувати’ [198: (3, с. 16)] ~ *bū* ‘доручення на поля, житло, будівлю’, д.-англ. *būan* ‘жити, забудовувати’ ~ *bū* ‘житло’, ‘будинок’, (похідні) *bold* (*botl*) ‘житло, будинок’ [168: с. 101; 202: с. 96: і.-є. **bhewə-* ‘ставати, бути’], с.-англ. *bulden* ‘будувати’, англ. *to build* ‘т. с.’ [200: с. 208]. Пор. аналогічно в інших частинах германського ареалу:

н.-в.-н. *bauen* ‘будувати’, ндрл. *bouwen* ‘будувати’ ~ д.-фриз. *bold* ‘будівля, будинок’ та *bōdel* ‘дім, хатне оточення’, д.-швед. *bōþ*, с.-н.-н. *bōde* ‘хатина’, с.-в.-н. *buode* ‘шатро, халабуда’, швед. *bo* ‘т. с.’ < прагерм. **bōþla-* та **buþla-* ~ лит. *būklà* та псл. **bydlo* з і.-є. **bhō[u]tlo-* [218: с. 146–150; 200: с. 208; 168: с. 101]. Пор. вище приклади вжитку деяких рефлексів прагерм. **bōþla-* та **buþla-* із дещо іншим значенням: с.-н.-н. *bōdel* ‘майно’, *bōl* ‘маєток’, і цей факт указує на функціональне розщеплення **bōþla-*, **buþla-*, зумовлене або діалектним варіюванням семантики, або подальшим зсувом ‘дім’ ↔ ‘майно’. Акцентуємо ще на важливій для нас рисі значення германських, слов’янських і балтійських дериватів на *-þla-* : *-dlo-* : *-klà* від однієї і.-є. основи: германські рефлекси відбивають безпосереднє співвідношення ‘будувати’ ~ ‘дім’, тоді як слов’янські та балтійські (див. далі чес. *bydlo* ‘буття’ і похідне *bydleni* ‘житло’, лит. *būklė* ‘буття, існування, стан’ поряд із *būklà* ‘місця проживання, колишня резиденція’) розвинули ‘дім, житло’ на базі ‘буття, життя’ ← ‘бути, жити’ (щоправда, згаданий і.-є. формант первісно вживався здебільшого для творення конкретних іменників – назв знарядь тощо). Констатація аналогічної історії семантики для германських форм вразлива з огляду на відсутність серед германських рефлексів цього гнізда давніх іменників зі значенням ‘буття’, про що було сказано вище.

7. ‘Рости’ → ‘дерево’ → ‘дерев’яні балка, брус’. Пор.: гот. *bagms* ‘дерево’, д.-англ. *bēam* ‘дерево’, англ. *beam* ‘балка, брус’ [168: с. 93; 21: с. 2, с. 467; 200: с. 156; 218: с. 146–150], д.-в.-н. *bōim* ‘дерево’ [198: (3, с. 115)], нім. *Vaum* ‘дерево’, д.-сакс. *bōm* ‘т. с.’, д.-фриз. *bām* ‘т. с.’ [202: с. 97: і.-є. **bhewə-* ‘рости, ставати’]. Семантика ‘балка, брус’ (= ‘частина дерева, придатна для обробки’) виникла у межах термінології теслярів.

8. ‘Рости, сходити’ → ‘хліба́, врожай’ → ‘ячмінь’, ‘зерно, насіння’. Пор.: д.-ісл. *bygg* ‘ячмінь’, д.-сакс. *bewō* ‘насіння; врожай’ (якщо розуміти ‘врожай’ як подальшу спеціалізацію первісного ‘хліба́’ – *I. K.*), д.-фриз. *bē* ‘т. с.’ [168: с. 93; 21: (2, с. 467)], д.-англ. *bēow* ‘зерно, ячмінь’, *beo* ‘ячмінь’,

діал. сканд. *bigg* ‘ячмінь’ [200: с. 156; 218: с. 146–150]. Щодо взаємозв’язку ‘зійти’ і ‘врожай’, ‘хліб’ пор. рос. термінологічне *хлебá* *взошли*.

9. ‘Рости, сходити’ → ‘рослина’, ‘біб’ → ‘дрібниця’. Пор.: **biusa* ‘ситник’ (: д.-в.-н. *biosa* ‘ситник, папірус’, с.-в.-н. *biese* ‘ситник’) і **baunō* ‘біб’ (: д.-фриз. **bá-n-e*, д.-в.-н. *bōna* ‘т. с.’ [198: (3, с. 127)], с.-в.-н. *bene* ‘біб; знецінена річ’ [140: с. 148]). Інноваційне значення с.-в.-н. лексеми ‘щось знецінене’ ← ‘біб’, якщо розуміти ‘знецінена/малоцінна річ’ як розвиток ‘дрібниця’, власне – *біб, дрібний плід*.

10. ‘Рости’ → ‘високий’, ‘дебелий, товстий’. Пор.: англ. *big* (< **bugja*) ‘здоровий, великий’, норв. *bugge* ‘дебелий, високий’ [196: с. 151]. Докладніше див. далі.

11. ‘Рости’ → ‘опуклість’ (будь-яка), ‘наріст’. Пор. нім. *Bausch* ‘опуклість’ [199: (1, с. 216: до і.-є. **bheue-* ‘рости, розвиватися’)] та ісл. *beugla* ‘опуклість’ [186: с. 62]. Щоправда, д.-ісл. форма *beyla* ‘наріст’ в літературі зводиться до прагерм. **beul-/*baul-/*būl-*, яке у свою чергу – до і.-є. **bheu-* ‘пухнути, дуги’ [63: с. 124], однак ця обставина зайвий раз свідчить про складність чи навіть неможливість розмежування рефлексів структурно й семантично близьких чи тотожних етимонів.

12. ‘Жити (також і як співіснувати)’ → ‘селянин’, ‘сусід’ (= ‘хто живе поруч’, ‘хто живе поруч у громаді’). Пор.:

д.-ісл. *búi* ‘сусід’ (< *būa* ‘жити’, ‘виготовляти’, ‘споряджати’), норв. *na-bo* ‘сусід’, д.-в.-н. *būwo* ‘хлібороб’ [198: (3, с. 17); 105: с. 455; 168: с. 101];

д.-англ. *bū-r* ‘сусід, мешканець, малий землевласник’, *gebūr* ‘селянин’, ‘той, хто проживає з іншими’ (*ge-* ‘з’ + *būa* ‘проживати, будувати’), англ. *boor* ‘селянин, фермер’, ндрл. *boer* ‘селянин’, с.-н.-н. *būre* ‘громада, селянство’ ~ с.-в.-н. *bauen* ‘будувати, жити’, гот. *bāu-an* ‘жити, будувати’ [199: (1, с. 186); 140: с. 147; 204: с. 63; 168: с. 101], нім. *Bauer* ‘селянин’, д.-в.-н. *gibūr* ‘т. с.’ [198: (3, с. 18)], зах.-нім. **ga-būra* ‘сусід’ < **būr* ‘місце проживання; жити’ [200: с. 97]. Похідні форми зі значенням ‘сусід’: д.-ісл.

nābūi, д.-англ. *nēahgebūr*, англ. *neighbour*, д.-сакс. *nābūr*, н. *Nachbar*, д.-в.-н. *nāhgibūro*, с.-н.-н. *nabur*, ндрл. *nabuur* [168: с. 101].

Цікаво відзначити дещо інший напрямок у розвитку первісного ‘жити (= співіснувати)’ → ‘чоловік’, ‘жінка’ (= ‘співмешканець у домі’) в мовах інших груп і.-є. сім’ї. Пор., зокрема, алб. *burr*, *burrë* (**buro-*) ‘чоловік’, кіпр. *bun* ‘жінка’ [213: (1, с. 146)].

З іншим формантом: д.-норв. *būandi* ‘домовласник’ (< *būa* ‘мешкати, будувати’) і *husbūandi* ‘проживання в будинку’ (‘будинок’ + ‘проживати’), д.-ісл. *bōndi* ‘вільний селянин’, (похідне) *hūs-bōndi* ‘хазяїн будинку’, д.-англ. *bōnda*, *būnda* ‘селянин’, (похідне) *hūs-bonda* ‘хазяїн, чоловік’, пор. ще англ. *bond* ‘кріпак’ і *husband* ‘чоловік’ [200: с. 185, 752; 168: с. 101]. Семми ‘власник’, ‘хазяїн будинку’, ‘кріпак’ (← ‘залежний селянин’) – результат спеціалізації базового ‘селянин’ у різних історичних умовах. Можливо, ‘грумада’ відбиває не розвиток ‘селянство’, а більш давню семантику (світ, людське оточення як грумада), яка характеризувала архаїчний суспільно-економічний уклад життя давніх германців. Щодо ‘хазяїн будинку’ пор. слов’янські спільнокореневі форми на зразок чес. *bytná* ‘(квартирна) господарка’, *bytný* ‘(квартирний) господар’ [183: (1, с. 77)] – субстантивованій прикметник на *-n-*, де ця семантика похідна від ‘помешкання’, пор., напр., чес. *byt* ‘житло’. Щоправда, з іншого боку пор. д.-норв. *būr* ‘камера’, ‘житло’, д.-ісл. *būr* ‘кімната, комірка’ [206: с. 63; 200: с. 215] і под. поряд із д.-англ. *bū-r* ‘сусід, мешканець, малий землевласник’ без морфологічних ознак похідності ‘житло’ → ‘сусід’.

3.3. Семантичні зрушення у слов’янських прикладах

1. ‘Рости, бути, ставати, існувати, перебувати’, ‘жити’ → ‘існування, (не)буття’, ‘життя’, ‘природа, істота’.

2. ‘Бути, існувати, перебувати’ → ‘приходити’.

3. ‘Бути, ставати, існувати’, ‘жити’ → ‘траплятися’, ‘відбуватися’.

4. ‘Бути, ставати, існувати, перебувати’, ‘жити’ → ‘дотримуватися чогось’. Усі чотири моделі реалізовані у таких прикладах: псл. **byti* ‘бути, ставати, траплятися’, **byvati*: ст.-сл. **БЫТИ** ‘бути, існувати, ставати, відбуватися, приходити, знаходитися, траплятися’, **прѣбывати** ‘бути, залишатися; постійно знаходитися; існувати; дотримуватися чогось’ [173: (1, с. 204; 2, с. 1618)], серб. *būti* ‘бути’, в.-луж. *być*, н.-луж. *byś* ‘бути, жити’ та ін. [165: (3, с. 155); 180: (1, с. 260); 182: (1, с. 129); 166: (1, с. 308)] ~ **bytyje* ‘існування, буття; походження, народження’: серб., хорв. *biće* ‘буття’, словн. *bitje* ‘буття, існування, сутність, стан’, а також ‘істота’ [224: (1, с. 29)], чес. *bytí* ‘існування, буття’, пол. *bycie* ‘існування, перебування’ тощо [165: (3, с. 156)]. Сюди ж з іншою словотвірною структурою укр. *бутність* ‘перебування’, укр. *пробуток* ‘життя, існування’ [166: (1, с. 308)]. Пор. ще словн. *bit* ‘буття’ і *nebit* ‘небуття’, д.-чес. *byt, -i* ‘сутність’, ‘існування’ < **byť* – буквальний відповідник лит. *buitis, būtis* [27: с. 213], а також ст.-сл. **БЫШЬСТВО** ‘сутність, істота’, **БЫТЬСТВО** ‘т. с.’ [171: с. 55], чес. *bytost* ‘істота, сутність’ [182 : (1, с. 131)]. Порівняно пізні деривати з суф. *nomina abstracta -ystv-, -ost-* від **byť* (пор. д.-чес. *bit* ‘буття, існування, сутність’) [165: (3, с. 155)]. Форма ст.-сл. **БЫШЬСТВО** могла розвинутися з **БЫТЬСТВО** під впливом структури основи ***ЫШЖ** [див. про похідні від неї форми: 108: (1, с. 260)], імовірно, внаслідок взаємовпливу спільнокореневих утворень усередині цього генетичного гнізда. Щодо семантико-словотвірної аналогії пор., напр., чес. *istota* ‘живий організм; сутність’ < *jist* ‘бути’ [183: (2, с. 193)].

Зібраний на сьогодні фактаж не дає багато прикладів творення назв істот у гнізді псл. **byti* (за винятком уже названого словн. *bitje* ‘істота’, де це значення секундарне до ‘буття, існування, сутність, стан’), проте збірна назва всього живого утворена в синонімічній генетичній мікросистемі з базовим **esti*, пор., зокрема, субстантивований дієприкметник (йотована форма) **sotjъjъ*, збережений, напр., в рос. *сущее* ‘все існуюче’ (старослов’янізм).

Принагідно відзначимо, що слов'янська та балтійська лексика, яка демонструє значення 'буття', семантично еволюціонувала в напрямку 'життя, буття' → 'житло, дім' (докладніше див. далі).

5. 'Життя, буття' → 'житло, дім'. Пор.: чес. *byt* 'житло' і 'життя, буття', словц. *byt* 'житло, квартира' і стар. 'буття, існування', ст.-укр. *быть* 'житло' і 'буття, існування', 'стан', а також у похідних формах на зразок в.-луж. *byće* 'існування, житло', н.-луж. *byće* 'буття, істота; господарство, житло' [165: (3, с. 156: *byть, *byтьje)]. З іншою словотвірною структурою, що чітко (і це важливий, контрольний момент) засвідчує розвиток значення 'житло' в суфіксальному дериваті від іменника із семантикою 'буття', пор. чес. *bydleni* 'житло' < *bydlo* 'буття' (похідне *bydliti* 'жити') < *býti* 'прибувати кудись' [183: (1, с. 75); 210: с. 78].

6. 'Рости, зростати' (→ 'бути зайвим, у надлишку') → 'рясно, щедро', 'розкіш', 'ряснота'.

7. 'Набувати', 'отримувати' → 'добробут, користь, зиск', 'надлишок', 'розкіш', 'ряснота'.

8. 'Набувати' → 'непотрібний, зайвий' → 'залишок', 'надлишок'. Сліди цих трьох типів семантичних співвідношень важко чітко розмежувати через їхню тісну переплетеність у діяхронії, проте ця обставина не завадить виокремленню кількох груп слів, у яких можна вбачати прояви запропонованих моделей. Матеріал представлений префіксальними формами відповідного дієслова та похідними іменниками: псл. *jъzbyti, *jъzbođo (< *byti 'бути, ставати, траплятися') 'залишатися', 'рясніти (бути в надлишку)': чес. *zbyti*, *zbidu* 'знаходитися, перебувати', 'залишатися, бути в надлишку', 'бути зайвим', 'звільнятися' [165: (9, с. 19)]. Сюди ж похідне *jъzbyтъкъ: ст.-сл. **ИЗБЫТЪКЪ** 'надлишок, залишок', 'ряснота', болг. діал. *избѣток* 'надлишок', чес. *zbytek* 'залишок', 'ряснота', в.-луж. *zbytk* 'залишок, надлишок', н.-луж. *zbytk* 'залишок, покидьки', 'надлишок', пол. *zbytek* 'залишок, надлишок', 'надмірність, розкіш', блр. *збыток* 'надлишок',

‘витрата’, рос. *избыток* ‘кількість, що перевищує потребу’, ‘надлишок’, ‘достаток’ [165: (9, с. 20); 219: с. 736: від *zbyti* ‘залишатися, бути в надлишку’]. Пор. ще пол. *zbyt* ‘занадто’ [166: (2, с. 247: псл. **byti* ‘бути’)], а також *figura etymologica*, засвідчену в рос. *быть в избытке*. рос. діал. *бава* ‘достаток, розкіш’ [174: (2, с. 31)].

Сюди ж форми з іншим префіксом: псл. **naby(va)ti*, пор. укр. *набувати* ‘отримувати’, чес. *nabývati* ‘набувати, отримувати; збільшуватися, розмножуватися’, в.-луж. *nabywać* ‘набувати, отримувати’, словц. стар. *nabývati* ‘отримувати’ [165: (21, с. 220, 221)].

Приклади, які можуть бути проявами як моделі №7, так і моделі №8: в.-луж. *zbótk* ‘рештки’, *zbótni* ‘залишки’ [221: (23, с. 1742)], пол. *zbywa* ‘залишки’, (у Біблії) *zbytki* ‘рештки’, *zbyteczny* ‘залишковий’ ~ *zbytność* ‘розкіш’ [185: с. 649]. Семантика пол. *zbytność* засвідчує подальший розвиток ‘надлишок’ → ‘розкіш’. Неможливість віднести перелічені лексеми до якоїсь однієї схеми семантичного розвитку зумовлена самим характером дефініцій: незрозуміло, чи йдеться про залишок як прояв надлишковості (тоді *залишок* = *надлишок*), чи про залишок як непотріб, те, що не має ціни.

Пор. подібну еволюцію семантики у рос. *оста-т-ок* і *оста-н-к-и*, що фактично відрізняються лише типом дієприкметникового суфікса, приєднаного до основи дієслова *остаться*, тобто ‘залишити(ся), перебувати певний час’ → ‘залишок’. Так само пор. англ. *remains* ‘рештки’, генетично споріднене з гр. μένειν ‘залишитися’, перс. *māndan* ‘т. с’, тох. *māsk* ‘бути’ < і.-є. **men-* ‘залишитися, чекати’ [200: с. 934].

9. ‘Надлишок’ → ‘глузування’, ‘зловживання’, ‘свавілля’. Спостерігається в укр. діал. *збиток* ‘насмішка’ [166: (2, с. 247)], (похідне) *збиткуватися* ‘глузувати’ та блр. діал. *збыткі* ‘глузування’ [165: (9, с. 20)]. Далі пор. пол. діал. *zbytek* ‘зловживання, свавілля’ [165: (9, с. 20)].

10. ‘Бути’ → ‘звільнитися, позбутися’, ‘згубити’ (в тому числі життя). Репрезентанти префіксального дієслова **jъzbyti*, окрім значення

надмірної наділеності субстанцією, мають ще протилежну семантику її втрати, демонструючи енантіосемію, пор.: серб., хорв. стар. *izbiti* ‘звільнитися’, ‘залишитися’ [223: (1, с. 159)], в.-луж. *zbyć* ‘т. с.’, н.-луж. *zbyś* ‘звільнятися, губити’, ‘залишатися’, пол. *zbyć* ‘загубити, позбутися’, діал. *zbyć* ‘погубити, втратити’, словин. *zbãc* ‘загубити’, ‘звільнитися’ [165: (9, с. 19)], рос. *избывáть, избыть* ‘звільнитися’, діал. *избыть* ‘віддати, витратити’, ‘віддаляти від себе, звільнятися’, ‘видавати заміж’, ‘збувати’, ‘витрачати, проживати’, ‘пережити, прожити’ і ‘померти’ [174: (12, с. 98); 165: (9, с. 19)], укр. *позбу́тися* ‘позбавитися’ і под.

11. ‘Позбутися життя’, ‘згубити’ → ‘бажати смерті’. Семемі типу ‘бажати смерті комусь’, що трапляються в рос. діал. *избывáть, избыть* [174: (12, с. 98); 165: (9, с. 19)], найімовірніше, являють місцевий розвиток ‘губити’ в напрямку від назви фактичної дії до побажання.

12. ‘Бути, існувати’ → ‘подія (= те, що відбулося), ‘бувальщина’. Пор.: рос. *быль*, блр. *быль* ‘розповідь, бувальщина’ [166: (1, с. 183: до д.-рос. **быти** ‘бути’)], а також із запереченням рос. *небыль*, яке часто трапляється в казкових зачинах на зразок «*быль иль небыль это ...*», (похідні) рос. *быліна* ‘епічна народна пісня’, діал. *быліна́* ‘бувальщина, те, що було’ [180: (1, с. 258)], *быліна* ‘дійсна подія, бувальщина’, рос. діал. *былі́нка* ‘колишне, минуле’, ‘дурне, ганебне минуле’, ‘билина, пісня, казка’ [174: (3, с. 344)]. З іншим суфіксом: рос. діал. *былі́ца* ‘дійсний випадок, правда’, ‘билина (народна епічна пісня)’ [174: (3, с. 345)], укр. *били́ця* ‘розповідь, бувальщина’ [166: (1, с. 183: до д.-рос. **быти** ‘бути’)] поряд із рос. *небылі́ца* із протилежним значенням. Цікавий приклад контамінації семантики (точніше – неможливості точно її встановити) ‘давно минуле’ і ‘трава’ (див. наступне) в дериваті від **byль* демонструє рос. приказка «*было и быльём поросло*» (про дуже давно забуту подію, давно минулу подію, факт), де при очевидному вжитку *быльё* (псл. **byльje*) як назви *рослини, трави* проглядає приховане значення ‘*подія, випадок* глибокої давнини’.

13. ‘Рости, сходити’ → ‘пагін’, ‘трава, рослина, дерево’ → ‘стовбур’, ‘стебло’ (→ ‘дудка із порожньої стеблини’). Пор. приклади з уже зазначеною вище основою **by-l-*: ст.-сл., ц.-сл. **выль** ‘трава, рослина’, серб., хорв. стар. рідк. *bīla* ‘lignum, дерево’, слвн. *bīl* ‘стебло, соломину’, д.-чес. *byl* ‘рослина, стовбур’, рос. діал. *быль* ‘стеблина трави, травинка’ і под., так само і в похідних формах на зразок (із суф. *-ьк-/-ьк-*) ст.-сл. **вылька** ‘рослина’, болг. *бѣлка* ‘трава’, серб., хорв. *бѣлка* ‘стебло’, ‘гілка, гілочка’, (із суф. *-ьj-*) чес. *bylí* ‘бур’ян’, пол. стар. *byle* ‘кущ’, ‘чагарник’, ‘трава’, ‘бур’ян’, ‘стовбур’, ‘стебло’, д.-рус. **вылик** ‘трава’, рос. збірн. *быльё* ‘трава, ботва’, ‘билинки’, діал. ‘суха трава’, укр. *білля* ‘стебло’, а також (зі складною словотвірною структурою) рос. діал. *быстыліна* ‘стебло рослини, стовбур, дудка’ [180: (1, с. 259: до рос. *быть* ‘рости, існувати’); 165: (3, с. 149–150); 224: (1, с. 26); 173: (1, с. 202); 171: с. 55; 174: (3, с. 351)] тощо. Див. ще: [219: с. 100].

Ще один варіант і.-с. **bheu-* ‘рости, розростатися’ розвинув у слов’янських мовах «рослинну» семантику. Йдеться про форму зі ступенем редукції вокалізму, розширену суф. *-t-*, пор. **bъtьva/*bъtьvo*: серб., хорв. *бѣтва* ‘стебло квітки, рослини, ботва’, *бѣтво* ‘гілка, пагін’, слвн. *bētva* ‘стебло, стовбур’, блр. *ботва́* ‘рослина *Beta sícla*’ та ін. [165: (3, с. 142); 166: (1, с. 238); 224: (1, с. 17)].

14. ‘Рости, сходити’ → ‘трава, рослина’ → ‘ліки з трав’. Пор.: псл. **byľje*: ст.-сл. **вылик** ‘злак, трава, ліки, зелень’, болг. *біле* ‘трава, лікувальні трави’, діал. *біли* ‘зілля, ліки з трав’, чес. діал. *bylina* ‘трава (особливо лікувальна)’ [165: (3, с. 150); 171: с. 55].

15. ‘Рости, сходити’ → ‘билинка’ → ‘крихта, частка’. Пор. дериват від **by-l-*: чес. *bylina* ‘трава’ і ‘крихта, мала кількість’ [165: (3, с. 149)]. Пор. зауваження Т. В. Гамкрелідзе й В’яч. Вс. Іванова про первісну співвіднесеність етимона **bheu-* із рослинним світом, що має вияв у дериватах цього кореня зі значеннями ‘рослина’, ‘рослинність’. На противагу

йому і.-є. **ues-* ‘бути’ співвіднесене із класом істот (людина і тварина), виражаючи значення ‘бути’, ‘перебувати’, ‘ночувати’ [21: с. 467]. Однак, як свідчить наведений вище матеріал, це співвідношення не є діахронічною константою з огляду на рефлекси **bheu-*, які позначають саме життя істот.

16. ‘Бути, існувати’ → ‘набувати’, ‘добувати’, ‘здобувати’ (= ‘зробити чуже буття своїм’) → ‘виграти, вигравати’/‘оволодіти, захопити’, ‘перемагати’ → ‘майно’, ‘господарство’, ‘здобич’, ‘прибуток’, ‘користь’. Модель засвідчена у префіксальних формах (*do-*, *na-*, *pri-*) відповідного дієслова, що, власне, свідчить про семантичну інновацію, пор.: болг. *добі́я*, *добі́вам* ‘здобути, здобувати’, макед. *добие* ‘отримати’, ‘виграти’, *добива* ‘отримувати’, ‘вигравати’, слвн. *dobívati* ‘отримувати’, ‘вигравати’, ‘перемагати’, чес. *dobýti* ‘здобути, придбати, заробити’, ‘заволодіти, оволодіти’, слвц. *dobyť* ‘захопити’, ‘оволодіти’, *dobyvat’* ‘оволодівати (силою)’, ‘здобувати’, в.-луж. *dobyć* ‘оволодіти, захопити’, ‘перемогти’, д.-рус. **ДОВЫТИ, ДОВЪДЪ** ‘придбати’, ‘здобути’, укр. *добу́ти*, *добу́ду* ‘взяти місто (під час війни)’ та ін. поряд із рефлексами похідних на *-tja* та *-tъk-* на зразок серб., хорв. *dobíća* ‘прибуток, зиск’, слвн. *dobíča* ‘здобич’, рос. *добыча*, діал. *дóбьча* ‘заробіток, прибуток від будь-чого’, *дóбьчь* ‘здобує торгівлею чи працею майно’, серб., хорв. *dobítak* ‘прибуток, зиск’, д.-чес. *dobytek* ‘рухоме майно’, н.-луж. *dobytk* ‘прибуток, перемога, те, що нажито’, ‘маєток або майно, власність, багатство’, д.-рус. **ДОВЫТЪКЪ** ‘майно, маєток’ і под. [165: (5, с. 47–49); 223: (1, с. 159); 22: (1, с. 143)]. Можна припускати, що подібний розвиток семантики почасти відбувся у межах фразеологічних виразів на зразок укр. *здобути (здобувати) перемогу*.

Відзначимо ще семантику ‘домашня худоба’ в *dobyтъkъ як інновацію в словах зі значенням ‘майно’ (звуження, конкретизація ‘майно’ → ‘рогата худоба як частина майна’): болг. *добі́тък* ‘домашня худоба’, д.-чес. *dobytek* ‘домашня худоба’, д.-слвц. *dobytok* ‘худоба’, XV–XVII ст., слвц. *dobytok* ‘домашня худоба (корови, свині)’, пол. *dobytek* ‘майно (рухоме і нерухоме)’ і

‘домашня худоба (звичайно велика рогата)’, д.-укр. *добытокъ* ‘тварина’, укр. діал. *добиток* ‘велика рогата худоба’ [165: (5, с. 49): із припущенням імовірності розвитку ‘майно’ → ‘худоба’].

До інноваційних семем у рефлексах псл. **dobyti*, **dobyvati* ми відносимо ‘дістатися’, ‘діставатися’ (у чес. *dobyti se*, *dobyvati se*, слвц. *dobyť sa*, *dobyvat’ sa*), ‘проникати’ (у слвц. *dobyvat’ sa*), а також ‘вникнути’ (у н.-луж. *dobyś se*), що трапляються в західнослов’янських формах [165: (5, с. 47–48)]. Генеза перших двох (‘дістатися’/‘діставатися’ і ‘проникати’) пояснюється за схемою ‘бути’, ‘стати’ → ‘дістатися’ аналогічно до генези значення укр. *ді-статися*, *ді-ставатися* < *стати*, *ставати*. Третє (‘вникнути’) – фактично модифіковане ‘оволодіти’ чи ‘опанувати’ (стосовно до інтелектуальної сфери).

Далі пор.: д.-чес. *nabyti* ‘придбати, здобути’, чес. *nabyti* ‘придбати, оволодіти, здобути’, д.-укр. *набыти* ‘здобути, придбати, купити’ тощо поряд із утвореннями на *-t-*, *-ъk-* типу д.-чес. *nabyt* ‘надбаня, майно’, *nabytek* ‘рохоме майно’, блр. *набытак* ‘придбаня; надбаня; пожиток’ і т. ін. (165: (21, с. 220–221);

рос. розм. *прибыток* ‘користь, зиск’ (пор. приказку «жизнь висит на нитке, а думает о *прибытке*»), діал. *прибыть* ‘прибуток’ [174: (31, с. 126)], *прибыль* < *при-быть* плюс укр. *прибуток* (кореневе у тут вторинне і виникло під впливом у в основі теперішнього часу *буду*).

Констатуючи розвиток ‘майно’, ‘господарство’, ‘здобич’, ‘прибуток’ ← ‘набути, здобути’, згадаємо, що значення ‘майно’ ще виникало як інновація у *nomina abstracta* (похідні від безпрефіксного дієслова) із семантикою ‘буття, існування, життєвий устрій, лад’, пор. рос. *быт* ‘загальний уклад життя’ і стар. ‘майно’, *бытьѣ* ‘побут’ і (інколи) ‘майно’, укр. стар. *быть* ‘майно, господарство’ і ‘життя, спосіб життя’ [165: (3, с. 156–157)]. рос. *бытьѣ* ‘майно, багатство, добробут’ [174: (3, с. 356)], д.-рус. **БЫТЬ**, **БЫТО** ‘майно’ [173: (1, с. 211); 171: с. 55] < і.-є. **bhu-t(o)-* ‘бути, жити’ (див. ще 3.5.4.).

Щодо семантичного співвідношення ‘набувати’, ‘отримувати’ і ‘користь’, ‘зиск’ пор. модель у підрозділі 3.5.5. Не варто виключати можливості іншої історії семантики ‘майно’ для деяких прикладів, зокрема, потенційно ймовірний еволюційний ланцюжок ‘майно’ ← ‘те, що нажито’ ← ‘жити, існувати’, пор. д.-рус. **ДОБЫТИ** ‘дожити’, укр. *добути* ‘дожити до строку’, чес. діал. *nabyt* ‘нажити’ як твірні для імен зі значенням ‘майно’ [165: (5, с. 48); 165: (21, с. 220)]. В цьому смислі цікава словотвірною-семантична аналогія чес. *na-byt* ‘нажити’ > *nábyt* ‘надбання, майно’ [165: (21, с. 220)] і ст.-рос. *нажити* ‘нажити’ > *нажи-т-окъ* ‘нажите майно’ [165: (24, с. 88)].

До цієї групи лексем із відповідними змінами у семантиці належать і д.-рус. **ПРИБЫТЪКЪ** ‘прибуток, надбання’, ‘ріст’, ‘майно’, ‘вигода, благо’, ‘прибування, зростання’, **ПРИБЫТЪЧНЫЙ** ‘корисний, той, що складає прибуток’ [173: (2, с. 1380)], які засвідчують відносну давність зсуву ‘(з)добувати’ → ‘оволодіти’ → ‘майно’, ‘прибуток’, що, звісно, не обмежується хронологічним рівнем писемних фіксацій у давньоруських пам’ятках, сягаючи періоду існування праслов’янських діалектів.

Серед похідних від основи **by-l-* трапляються прикметники із семантикою ‘корисний’, ‘діловий’, ‘вигідний’, пор.: д.-рус. **ПРИБЫЛЬНЫЙ** ‘вигідний’ [173: (2, с. 1381)], рос. діал. *быльнóй* ‘той, що взмозі бути корисним’, *быльнóй* ‘діловий’, ‘слухний’ [174: (3, с. 344); 165: (3, с. 157)]. Загальний напрямок протікання семантичних процесів у межах описуваної лексичної сім’ї не суперечить можливості розвитку ‘користь’ → ‘корисний’, ‘вигідний’, ‘діловий’. Проте комбінації семантичних елементів у межах словотвірного гнізда саме з етимомом **by-l-* у своїй сумі не призводять до утворення подібних значень (згадаємо «рослинну» семантику, значення ‘хороший’, ‘численний’, ‘великий’), тому постає закономірне запитання про її джерела. Думаємо, що її виникнення у східнослов’янських рефлексів зумовлене взаємодією похідних від двох основ (**by-l-* ↔ **by-t-*), про що ми вже мали нагоду сказати (див. вище). Вплив системи дериватів від **by-t-*, що

мали значення ‘корисний’ (пор., напр., д.-рус. **привытъчьный** ‘корисний, той, що складає прибуток’), власне, міг зумовити появу нової семантики ‘корисний’, ‘вигідний’ у похідних від **by-l-*, які надалі спеціалізувалися вже як ‘діловий’.

Інші джерела значень ‘користь’, ‘корисний’, ‘прибуток’ представлені, напр., у: гот. *brūks* ‘корисний’, д.-англ. *bryce* ‘корисний’, д.-в.-н. *brūhta* ‘використовувати’ [198: (3, с. 279)], д.-фриз. *brūka* ‘т. с.’ < і.-є. **bhreu-* ‘відрізати (для користі)’ [204: с. 81], однак пор. зведення гот. *brūkjan* ‘використовувати’ до і.-є. **bhrūg-* ‘насолоджуватися’, ‘потребувати’ у [225: с. 320];

лат. *fructus* ‘прибуток’ < і.-є. **bhrūg-* ‘насолоджуватися’, ‘потребувати’ [216: с. 738; 225: с. 320];

осет. *æftiag* | *æftujag* ‘прибуток’, ‘барिश’ < *æftyn* | *æftujun* ‘додаватися’ [156: с. 115], тобто ‘те, що додане’, ‘додаток’.

Подібні приклади демонструють складність і неоднозначність історії формування цієї важливої ціннісної категорії, що відбилась як в архаїчній торгівельно-економічній термінології, так і в лексиці на позначення користі, корисності, вигоди загалом.

17. ‘Бути, існувати’ → ‘справжній’, ‘дійсний’, ‘істинний’ (= ‘який насправді існує’), ‘істотний’ (→ ‘важливий’). Пор. рефлексі псл. прикметників з основами **by-t-/*by-l-*: **byтънь(jь)*: макед. *биџен* ‘істотний, важливий’, серб., хорв. *bìtan, bìnna* ‘дійсний, який існує’, словн. *bíten, -tna* ‘істотний’, д.-чес. *bytný* ‘істотний’, XV ст., чес. *bytný* ‘т. с.’, пол. рідк. *bytny, bytni* ‘справжній, присутній, який існує’ [165: (3, с. 157); 224: (1, с. 28)]; **byлъньъ(?)*: серб., хорв. стар. *biljan* ‘істинний, справжній’, XVI ст., пор. ще *biljevit* ‘дійсний’, ‘справжній’, рос. діал. *быльнóй* ‘дійсний, справжній’ [165: (3, с. 150); 218: с. 159; 174: (3, с. 346)]. Стосовно інших джерел значення ‘істина’, ‘дійсний’ пор.:

д.-англ. *trēow* ‘правда’, ‘вірність’, ‘віра’, англ. *true* ‘правдивий’ і под. < і.-є. **dru-* ‘бути міцним, твердим, здоровим’, ‘міцний, стійкий, як дерево’ [105 : с. 382], де ‘правда’ як результат філіації ‘віра’;

лат. *vērus* ‘реальний, дійсний’, д.-ірл. *fīr*, кимр. *gwi* ‘дійсний’, д.-в.-н. *wār* ‘т. с.’ [216: с. 2047; 198: (1, с. 944)] (~ гот. *tuzwērjan* ‘важко вірити, сумніватися’, д.-в.-н. *wārjan* ‘доведений’, д.-ісл. *vǫr* ‘вірність’ [198 : (1, с. 923)] < і.-є. **uzer-* ‘милість’ [225: с. 825].

18. ‘?’ → ‘хороший’, ‘міцний’, ‘великий’/‘високий’, ‘численний’.

Попри чітку *етимологічну визначеність* ряду слов’янських ад’єктивів (рефлекси псл. **byľnъjь*), їхня *семантична історія* видається *неоднозначною*. Зокрема, значення словин. *bělní* ‘хороший, чудовий, добротний, доброчесний’, *bělny* ‘хороший’, ‘міцний’, ‘великий’, *bělni* ‘хороший, чудовий, прегарний’, ‘великий, величезний, високий, численний’ [165: (3, с. 150)] дозволяють висловити припущення щодо двох потенційних джерел цього семантичного спектру. Власне, ‘великий, величезний, високий’ і ‘численний’ можна витлумачити як відлуння семантики твірної для **byľnъjь* основи з «рослинним» значенням (пор. **byl-* у співвідношенні **byľje*: д.-чес. *býlé* ‘рослини’ і под. поряд із макед. *билен* ‘рослинний’ [165: (3, с. 150)], тобто як указівки на розмір і кількість (урожай) рослин). Безпосереднє ж виведення ‘великий, величезний, високий’ і ‘численний’ ← ‘рости’, на наш погляд, виставляло би ситуацію в занадто спрощеному вигляді, при якому ігнорується словотвірний аспект: структура слова **by-l-ъnъjь* не дозволяє виводити його власне від дієслова **byti*.

Друга семантична серія ‘хороший, чудовий, добротний, доброчесний’, ‘міцний’, ‘прегарний’ почасти могла сформуватися в adj. **byľnъjь* під впливом морфологічно близького й генетично тотожного **byťnъjь* (основи **by-l-* : **by-t-*), репрезентанти якого демонструють близькі значення ‘здоровий’, ‘жирний’, ‘дебелий’, ‘товстий’ як імовірні базові для цього ряду семем. Пор. такі приклади, як чес. *bytelný* ‘міцний’, ‘здоровий, дебелий’ [182:

(1, с. 75); 206: с. 78: і.-є. **bheuə-* ‘бути’], рос. діал. *бѣтѡй* ‘здоровий, дебелий’ [173: (3, с. 352)], *бѣтнѡй* ‘жирний, здоровий, дебелий, міцний, опасистий’, *бѣтнѡй*, *бытнѡй* ‘товстий, здоровий’ [165: (3, с. 157)]. Сучасні ‘чудовий’, ‘прегарний’ і под. семема легко пояснити зростанням ступеня інтенсивності ознаки ‘хороший’ ← ‘здоровий, який живе’ (інший напрямок: ‘здоровий’ → ‘жирний’, ‘дебелий, товстий’, ‘міцний’). Тобто на певному етапі історії частини діалектів північного ареалу праслов’янської мовної області (словинські та російські наріччя сягають саме північної гілки праслов’янської мови) відбулася семантична контамінація двох ад’єктивів.

19. ‘Бути, існувати’ → ‘(з)добувати’, ‘отримувати’ → ‘народжувати’, ‘породжувати’. Пор.: болг. *добіа*, *добівам* ‘добути, добувати’ і (про жінку) народжувати’, діал. *добіа* ‘народжувати’, *добіъм* ‘народжувати (дитину)’, серб., хорв. *добіче*, род. в. *-ета* neutr. ‘новонароджений’ (**dobyťče*, *-ęte*), укр. діал. *добутки* ‘приплід, ягнята, телята’ [165: (5, с. 47): із твердженням про вторинність ‘народжувати’, ‘породжувати’ щодо ‘отримати’, ‘добути’], *(з)добудча* ‘незаконнонароджена дитина’ [166: (1, с. 308); 166:(2, с. 98)]. Нам не відомі приклади такого семантичного зрушення у споріднених формах інших і.-є. мов, однак це не дає підстав вважати його суто слов’янським мовним явищем, оскільки воно засвідчене в *іншому* генетичному гнізді, пор., напр., англ. *get* ‘отрим(ув)ати’ і похідне *beget* ‘породжувати’, ‘народжувати’. Цікава деталь: семантика ‘по-/народжувати’ у похідного дієслова з’являється після додавання до *get* дієслівного *be* ‘бути’, що етимологічно відповідає псл. **byti* ‘т. с.’.

На відміну від смислового зрушення ‘добувати’ → ‘народжувати’, засвідченого в названих вище слов’ян. і англ. формах, гр. *ἐχφύω* ‘народжувати’ пройшло еволюцію базового ‘рости’, ‘ставати’, минаючи названі вище ланки. Пор. гніздо споріднених утворень, у яких відсутня вказівка на ‘(з)добувати’: *φύομαι* ‘рости’, ‘виникати’, ‘ставати’, а також *φῶλον* ‘рід, клан, сім’я’, *φύ-τλη* ‘рід, раса’, *φύσις* ‘природа, народження’ [195:

(1, с. 1049, 1052); 165: (9, с. 19 (*jъzbyti)). Мабуть, аналогічним чином витлумачується й семантика ст.-сл. **БЫТНИСКЪ** ‘народження, походження’ [171: с. 55], яке не може бути утвореним від каузативного дієслова, як це було у випадку із переліченими раніше префіксальними девербативами.

20. ‘Бути, існувати’ → ‘здобути’ → ‘виймати, вийняти’. Порівняно пізнє зрушення у семантиці на периферії значеннєвого діапазону нашого гнізда. Воно також репрезентоване семантикою префіксальних псл. *dobyti, *dobyvati ‘добувати’: чес. *dobyti* ‘дістати, витягнути’, *dobyvati* ‘добувати’, ‘заволодіти’, ‘виймати’, пол. *dobyć* ‘захопити, оволодіти’ і ‘вийняти, дістати, витягти’, рос. *добыть, добывать* ‘витягувати звідкись’, укр. *добути, добуду* ‘вийняти (шаблю з піхв)’, блр. *дабыць* ‘добути, дістати’ [165: (5, с. 47); 166: (2, с. 98); 182: (1, с. 131)].

21. ‘Зростати, ставати сильнішим’ → ‘дикий’ (→ ‘безглуздий’, ‘нерозумний’), ‘буйний’ → ‘зарості, нетрі, хащі’, ‘бик’. Пор. похідні від основи архаїчного безсуфіксного прикметника на -j- від *bhō-/*bhū- ‘зростати, ставати сильнішим’: *bujakъ (: макед. *бујак* ‘зарості, нетрі’, чес. діал. *buják* ‘бик’, укр. діал. *буйак* ‘т. с.’, *буяк* ‘лісок в яру’, ‘бик’, ‘рослина *Vaccinium uliginosum*’) < adj. *bujь (: ст.-сл. **БОУИ** ‘нерозумний, дурний’, серб., хорв. стар. *buj* ‘дурний, божевільний’, чес. *bujivý* ‘буйний’, рос.-ц.-сл. **БОУЙ** ‘жорстокий’, ‘дурний, безглуздий’, ‘дикий’, ‘зухвалий’, ‘сильний, сміливий’, укр. *буйй* ‘буйний’) [165: (3, с. 82, 84)]. На нашу думку, значення ‘безглуздий’, ‘нерозумний’ – результат подальшої філіації ‘дикий’. Дещо поіншому див.: [66: с. 76–80].

Рефлекси похідного від *bujь прикметника *bujьnъ(jь) засвідчують ширший спектр значень, пор. болг. *буен* ‘буйний’ і ‘сповнений сил, соковитий’, ‘несамовитий’, макед. *буен* ‘буйний, пишний’, слвн. *bújen* ‘пишний’, чес. *bujný* ‘пишний, буйний’, н.-луж. *bujny* ‘пишний, хтивий (про людей, тварин і рослин)’, ‘гордий, марний’, ‘здоровий’, *bejny* ‘норовливий, хтивий’, ‘який хвастає, гордий’ [165: (3, с. 86); 224: (1, с. 70)]. Щодо

семантичної історії рос. діал. *буй* ‘сильний вітер’, ‘місце, відкрите для вітрів’, ‘гірка’, ‘кіпа риби’, ‘рибний табунець’, ‘місце, де ловлять рибу’ та ін. [174: (3, с. 260)] докладніше див. [62: с. 84: із оглядом версій], де, зокрема, виведено такі семантичні моделі: ‘рости’ → ‘високий’ (пишний, хтивий) → ‘сильний’ (дикий, гордий, сильний); ‘рости, ставати сильним’ → ‘гора, пагорб’ → ‘насип для будівництва церкви’ → ‘кладовище’ (як місце поховання шанованих людей на подвір’ї церкви’); ‘рости’ → ‘гірка, кіпа риби, табунець’.

Ще одна група слов’янських лексем з іншим формантом показує значення ‘буян’, ‘бик’, вторинні щодо ‘дикий’, ‘нерозумний’ або ‘буяти’, про що свідчить неоднозначна словотвірна структура архетипу **bijanь* (: чес. діал. *bijan* ‘буйник, забіяка, крикун’, словц. *bijan* ‘т. с.’, рос. *буян* ‘людина бурхлива, неспокійна, грубіян, задирака’, блр. *буян* ‘забіяка’, діал. ‘бик’; обидва значення ‘буйний’ і ‘бик’ співіснують в укр. *буян* ‘неслухняний, впертий віл’), якого вони сягають. Зокрема, автори етимологічного словника української мови відзначають можливість його утворення як від **biјati*, так і від **biјь* [165: (3, с. 83)].

Докладніше про вторинні значення ‘ставати зухвалим’, ‘ставати буйним, неприборканим’, ‘зростати’, ‘буяти’ у репрезентантів слов’янських dead’ективних дієслів **biјьněti*, **biјьniti* (sę) < **biјьнь(jь)* див.: [165: (3, с. 85)].

22. ‘Зростати, ставати сильнішим’ → ‘різко проявитися’.

Семантична еволюція деяких із рефлексів псл. **nabujati* пішла далі: на певному її етапі семантична ознака ‘різкий рух’ (пор. її прозору наявність у значенні ‘буйний’) зумовила формування нової семми ‘різко, несподівано проявитися’, як у серб., хорв. *набујати* ‘різко проявитися’ [165: (21, с. 219)]. Розвиток значення в цьому самому *набујати* ‘зміцнити (про людину)’ [165: (21, с. 219)] досить прозорий (‘ставати буйним’ ~ ‘міцнити’, пор. рос. *крутой нрав*, де *крутой* означає саме ‘буйний, неприборканий’) і не потребує спеціального коментаря.

23. ‘Зростати, ставати сильнішим’, ‘бути’ → ‘позбутися сили’, ‘видихатися’. Пор. **bujati* ‘буяти’ і ст.-сл. *овоуѣти* ‘позбутися сили чи притаманної предмету властивості’, (стосовно солі) ‘видихатися’. Див.: [66: с. 76–80].

24. ‘Рости (пишно)’ → ‘процвітати’, ‘розростатися’. Рос. приклади (див.) демонструють ще вторинне (до ‘процвітати’?) значення ‘виростати в ніжності, плеканні’: псл. **bujati*: болг. *буя, буяя* ‘пишно рости’, д.-чес. *bujěti, bújěti* ‘ставати розкішним, процвітати’, пол. *bujać* ‘пишно рости’, рос. діал. *буятъ* ‘виростати, ніжитися’, ‘рости, виростати в ніжності’, д.-укр. *буяти* ‘ряснити’, укр. *буяти* ‘розкішно рости’, ‘буяти’, ‘жити і рухатися вільно’ [165: (3, с. 83: до і.-є. **bhōu-/*bhū-* ‘рости, ставати сильним’)]. Сюди ж чес. *bújeti* ‘швидко і густо рости’ [210: с. 76], *bujeti* ‘пишно рости, розростатися’ [182: (1, с. 120)] і рос. *буятъ* ‘розростатися’ [180: (1, с. 257)], діал. *буятъ* ‘рости, виростати в ніжності, плеканні’ [174: (3, с. 334)]. Так само: псл. **bujiti*: болг. діал. *буйм* ‘пишно й швидко рости (про траву і дерева, які ростуть на гарному ґрунті)’, макед. *буи* ‘пишно розростатися’, ‘бурхливо розвиватися’, серб., хорв. *бујити* ‘пишно рости’, чес. діал. *bujit* ‘ставати огрядним, жирним’ [180: (3, с. 84)].

Сюди ж серб., хорв. *probiti, probudem* ‘процвітати’ [223: (2, с. 159)], які репрезентують префіксальне ускладнення рефлексів псл. **byti*.

25. ‘Рости’ → ‘буяти’ → ‘носитися’, ‘літати’. Ця лінія розвитку значення тісно переплетена із семантичною еволюцією рефлексів псл. **bujati* (і його префіксальних форм), про які вже йшлося вище. У зв’язку з цим ми виділяємо її в окрему позицію лише для зручності опису. Отже, пор.: д.-укр. *буяти* ‘вільно і високо літати’ і ‘бурхливо виявлятися’ [165: (3, с. 83)], укр. *буяти* ‘ширяти’ поряд із ранішим ‘пишно рости; бушувати, буянити’, д.-пол. *nabijać się* ‘розгулятися; носитися, літати в повітрі’, пол. *bujać* ‘гойдатись, літати; сваволити’, ‘розгулювати, гуляти на волі’, ‘гойдатися, розвіюватися’ і ‘пишно рости’ [165: (21, с. 219); 166: (1, с. 314)].

26. ‘Позбавити’, ‘позбутися’ → ‘знищити’ і ‘звільнити(ся)’ (→ ‘виправдати’, ‘врятувати’). Зрушення відзначається у префіксальних формах (*jъz-, *vy-) дієслова *baviti (‘затримуватися’, ‘зволікати’, ‘бавитися’, ‘залишатися’; див.: [165: (1, с. 168)]) – causat. до *byti, пор.: д.-рус. **выбавити** ‘звільнити, виправдати’ [173: (1, с. 439)], укр. *вібавити* ‘вивести, знищити; звільнити’, рос. *избáвить* ‘звільнити’, блр. *вѣбавіць* ‘знищити; звільнити’ та ін. [166: (4, с. 368): і.-є. *bheu-/*bhōu- ‘рости, виникати, бути’].

Фактично значення ‘знищити’ могло постати в межах давніх фразеологічних одиниць на зразок укр. *позбавити життя* (= зробити так, щоби хтось/щось *не був/не було*, «відібрати» *буття*). Навпаки, семантика ‘звільнити(ся)’ (і далі – ‘врятувати(ся)’) демонструє інше осмислення акту позбавлення як *втрати* чогось (без примусу зовні) з пізнішими конотаціями, які зумовили смислову перебудову *втрата* → *звільнення* (від відповідальності, небезпеки, тягара), *полегшення* → *порятунку*.

Ще одне слов’ян. префіксальне (на *jъz-) дієслово демонструє цей значеннєвий зсув, пор., зокрема, *jъzbyti: ст.-сл. **избыти** ‘залишитися’, ‘позбавитися’, серб., хорв. стар. *izbiti* ‘позбавитися, звільнитися, лишитися’, ‘втратити’, н.-луж. *zbyś* ‘позбавлятися, втрачати’, пол. діал. *zbyć* ‘занапастити, втратити’, д.-рус., рус.-ц.-сл. **избыти** ‘втратити’ і ‘врятуватися, позбавитися’, ‘звільнити’ та ін. [165: (9, с. 19)].

27. ‘Позбавитися’, ‘позбутися’ → ‘непотрібний, зайвий’. Пор. рос. діал. *сбыть* ‘збувати з рук’, укр. *збути*, *збуду* ‘збути з рук’, ‘позбавитись чогось’ [165: (9, с. 20)], *збудьок* ‘малоцінний предмет, який продають аби збути з рук’, укр. *збутний* ‘непотрібний, зайвий’ [166: (1, с. 308)].

28. ‘Буття’, ‘існування’ → ‘час’, ‘пора (року)’. Пор.: чес. діал. *byt* ‘пора, час’ (*Za starých bytí* ‘в старі часи’) [165: (3, с. 155)], рос. *быт* ‘загальний уклад життя; майно; пора; спосіб дії’ [108 : (1, с. 260)].

29. ‘Зростати’ → ‘додавати(ся)’, ‘збільшувати(ся)’, ‘здобути’ (→ ‘придбати’). Модель репрезентована здебільшого префіксальними

похідними від псл. **baviti*, **byvati*. Пор.: псл. **do-baviti*: макед. *добави* ‘здобути, придбати’, ‘постачати’, серб., хорв. *добавити* ‘дістати, добути’, словн. *dobáviti* ‘дістати’, болг. *добáвя*, *добáвям* ‘додавати, прибавляти’, рос. *добáвуть* ‘дати відсутнє, поповнити до якоїсь міри або зверху’, укр. *добáвити* ‘добавити, додати’, блр. *дабáвіць* ‘дати’ [165: (5, с. 39); 224: (1, с. 142)]; **pri-baviti*: рос. *прибáвуть* (*бáвуть*) ‘продовжувати’, ‘збільшувати’ [182: (1, с. 63: співвіднесенне із серб., хорв. *бавити се* ‘перебувати’ < і.-є. **bhū-* ‘бути’)]. З іншого боку, пор. безпрефіксне рос. діал. *бáвуть* ‘продовжувати, додавати, збільшувати’ [174: (2, с. 31)].

Псл. **rodь-byvati*: укр. *нідбувáти* ‘прибувати потроху’ [166: (1, с. 309)], де кореневе *y* – наслідок порівняно пізнього впливу кореневого вокалізму презентної форми *буду*; псл. **na-byvati*: чес. *nabyývati* ‘наживати’, ‘збільшуватися’, *bytněti* ‘товстішати’, ‘розбухати’ [183: (1, с. 413)]. Пор. буквальну семантико-словотвірну аналогію для чес. *nabyývati* ‘наживати’ (тобто збільшувати кількість майна тощо), представлену рос. *нажить* із тотожним значенням. Тобто маємо схему «корінь зі значенням ‘бути, існувати’ + преф. *na-* = ‘нажити’ (у похідному дієслові)».

30. ‘Рости’ → ‘прибувати (про воду)’. Значення ‘збільшуватися, прибувати (про воду)’ фіксується у рефлексах тих самих псл. дієслів, що були згадані вище, пор.: макед. *буи* ‘пишно розростатися’ і ‘підійматися (про воду)’, серб., хорв. *бујати* ‘пишно рости’ і ‘підніматися про воду’ [166: (1, с. 314)], *бујити* ‘пишно рости’ і ‘прибувати (про воду), кипіти’, словн. *buica* ‘гірський потік’ [165: (3, с. 84)], крім того, воно відзначене у морфологічно варіантних рос. діал. *прибывной* ‘прибула вода’, *прибывная соль* ‘сіль, яка відкладається при висиханні заток’, *прибýльняк* ‘вода, що прибуває’ [174: (31, с. 124)]. Сюди ж серб., хорв. *бујан*, *бујна* ‘бурління, кипіння, те, що здимається’ [223: (1, с. 230)], семантика яких віддалено пов’язана із семантикою відповідних дієслів, підкреслюючи ознаку бурхливої водної поверхні. Сюди ж префіксальне серб., хорв. *набујати* ‘раптово роздутися про

річку, потік; розхвилюватися; сповнитися, налитися (сльзьми про очі)', діал. *nabījät* 'набрякати, здійматися (про воду)' [165: (21, с. 219)].

31. 'Бути' → 'гратися, бавити(ся)' → 'зволікати, затримувати(ся)'.

Пор. псл. **baviti(sę)* – похідне від імені **bava* ~ **byti* [165: (1, с. 168: 'забавка' → 'забавляти' → 'затримувати')]. Географія рефлексів із цим зрушенням значення охоплює практично весь ареал слов'янських мов: болг. *бáвя* 'зволікати, затримувати' і 'забавляти', макед. *бави* 'зволікати', слвн. *báviti se* 'займатися, затримуватися', чес. *bavit* 'бавити' і 'затримувати', слвц. *bavit* 'тішити, розважати', *bavit' sa* 'розважатися, бавитися' і 'затримуватися', пол. *bawić* 'перебувати' і 'бавити', блр. *бáвіць* 'тішити' і 'затримувати' [165: (1, с. 168); 166: (1, с. 107); 210: с. 48: і.-с. **bheцә-*, **bhoцә-*; 219: с. 73; 185: с. 18; 224: (1, с. 14)], ст.-укр. *забавити* 'затримати, чинити перешкоду' [175: (1, с. 370)], укр. *бавити* 'перебувати' (пор. ще пол. *bawić* 'перебувати, залишатися') і 'бавити, розважати' і 'затримувати', рос. діал. *бáвится* 'зволікати, затримуватися' [180: (1, с. 101); автори 166: (1, с. 107 без спеціального коментаря зводять цю лексику до і.-с. **bhā-* 'говорити')], *бáвится* 'зволікати, сповільнювати, баритися, відкладати, затримувати, волокити' [161: (1, с. 88)], 'зволікати', 'розмовляти' [174: (2, с. 31)]. Значення 'розмовляти' в рос. рефлексі демонструє, ймовірно, результат зближення відповідного дієслова із рефлексами псл. **bajati* 'говорити' на певному етапі історичного розвитку слов'янських мов.

Наостанок відзначимо, що семантика форм на зразок серб. хорв. діал. *robiti, robudem* 'затримуватися' [223: (1, с. 159)] відбиває не розглянутий тип семантичного зрушення, а розвиток 'бути' → 'жити, лишатися на місці' → 'затримуватися'.

32. 'Бути', 'жити' → 'набути досвіду' → 'досвідчена людина', 'бувалець'.

Пор.: укр. *бувалець* 'досвідчена людина', 'бувалий чоловік' [166: (1, с. 308)] ~ *бувати*, рос. діал. *бывáлец* 'досвідчена людина, яка багато чого бачила', *бывáлошный* 'бувалий, досвідчений, той, що знає', *бывáльщина*

‘людина, яка побувала в багатьох місцях і вміє цікаво розповідати’ [174: (3, с. 335)] ~ *бывать*.

33. ‘Бути, забувати’ → ‘забутий’, ‘колишній’, ‘забуття’. Пор.: ст.-сл. **ЗАБЪВЕНЫЙ** ‘забутий’, дієсл. **ЗАБЫТИ** ‘забути’ [171: с. 225], ст.-сл. **БЫВШИИ** ‘колишній, той, що відбувся’ [171: с. 55]; серб., хорв. *zabiti, zabudem* ‘забути’ [223: (4, с. 160)], д.-рус. **ЗАБЫТИ** ‘забути’ (**ВЪ ЗАБЫТИ БЫТИ** ‘бути забутим’) і **ЗАБАВЪНЫИ** ‘забутий, покинутий, віддалений’ [173: (1, с. 895, 898)], укр. *забути(ся), забуду* і *забудька* ‘забутий предмет; забутий у печі хліб’ < псл. *zabyti se ‘забутися’ [166: (2, с. 215: із поясненням еволюції значення як ‘засидітися, занадто довго десь пробути’ → ‘забутися про якусь справу, перестати пам’ятати’)]; рос. діал. *бывый* ‘старий, колишній’ [171: с. 338]; в.-луж. *zabyć* ‘забути’, н.-луж. *zabyś* ‘т. с.’ [221: (22, с. 1724)], ст.-сл. **ЗАБЫТЬ** ‘забуття’ [27: с. 213]. Модель засвідчує розуміння забутого як того, що було надовго залишене на місці.

Пор. інше джерело розвитку значення ‘забутий’ у германських мовах, представлене репрезентантами прагерм. **get-a-* ‘отримувати, знаходити, схопити’ (< і.-є. **ghe(n)d-* ‘досягати, тримати, обіймати’). З одного боку, як у слов’ян. лексемах (основа **za-by-*), воно розвинулось саме у префіксальних дериватах, напр., у нім. *vergessen* ‘забутий, колишній’, гот. *bigitan* ‘т. с’, д.-англ. *bigitan* [202: с. 952; 190: с. 25, 414], англ. *forgotten* ‘забутий’ [*for+get* ‘забути’; 200: с. 654]. З іншого боку – у кореневих, елементарних за своєю структурою лексемах, таких як д.-норв. *geta* ‘забутий, колишній’ [202: с. 952], с.-англ. *geten* ‘забутий’ [200: с. 654]. І цей факт також має аналогію у рос. *бывый* ‘старий, колишній’.

3.4. Семантичні зрушення у балтійських прикладах

1. ‘Рости, бути, ставати, існувати, перебувати’, ‘жити’ → ‘приходити (прибути)’, ‘лишитися на місці, укорінитися’, ‘піти, лишити (відбути)’. Пор.: прус. *būton* ‘бути’, лит. *būti* ‘бути, існувати’, *būvis* ‘бути,

жити’, *buvinėti* ‘залишатися тут і там на хвилинку’, а також у складі префіксальних утворень *išbūti* ‘прибути, відбути’, *nubūti* ‘піти, залишити’, *apsibūti* ‘лишитися на місці’, *įsibūti* ‘прибути на довгий час, укорінитися’ [195: (1, с. 68); 225: с. 82].

2. ‘Рости, бути, ставати, існувати, перебувати’, ‘жити’ → ‘існування’, ‘життя’, ‘буття’, ‘місце проживання’, ‘ситуація’, ‘стан’, ‘річ’. Пор.: лит. *būti* ‘бути, існувати’ [195: (1, с. 68); 225: с. 82] ~ *būtis, -ies* ‘існування, (спосіб) життя, буття речей’, ‘положення, ситуація’, *būtis, -ies* ‘т. с.’ [195: (1, с. 79: і.-є.**bhu-ti-* ‘бути’); 27: с. 213; 225: с. 82], *butybė* ‘буття’, ‘існування’ [205: с. 61], *būklė* ‘існування, стан’, *būkla* ‘буття, існування, місце проживання’ [225: с. 80], лтс. *būt* ‘бути, ставати’ і похідні *būšana* ‘буття, існування, стан’, *būtiba* ‘існування, річ’ [199: (1, с. 157, 158); 218: с. 146–150; 207].

3. ‘Рости, бути, ставати, існувати, перебувати’, ‘жити’ → [‘?’ →] ‘обм’якати’. Пор. *atsibūti* ‘обм’якати (про льон)’ [195: (1, с. 68); 225: с. 82].

4. ‘?’ → ‘будувати’ → ‘дім, житло, будинок та його частини’. Пор.: прус. *būton* ‘бути’ ~ *buttan* ‘будинок’, лит. *būti* ‘бути, існувати’ ~ *būtas* ‘будинок, житлове приміщення’, *būta* ‘дім з усім господарством, обістя’, (похідні) лит. *priebutis* ‘ганок, передпокій’, *viešbutis* ‘готель’ [205: с. 61; 225: с. 82; 195: (1, с. 68)], лтс. (латгальське) *buts* ‘підмурівок, фундамент (будівлі)’ [158: с. 101].

5. ‘Життя, буття’ → ‘житло, дім’. Пор.: лит. *būklà* ‘існування, життя, місця проживання, колишня резиденція’, *būklas* ‘лігво’, *būklos* ‘місце домашнього господарства’ і *būklė* ‘буття, існування, стан’ < *būti* ‘бути, існувати’ [225: с. 80; 195: (1, с. 68)]. Навряд чи в наведених прикладах варто вбачати прямо протилежний семантичний зсув ‘житло, помешкання’ → ‘буття, існування’. Такий висновок не суперечить закону розвитку мовного мислення від конкретного до абстрактного, оскільки у наведених прикладах ідеться не про співвідношення давніх семем (тоді констатація зворотного

напрямку еволюції була би доцільною), а про порівняно пізню семантичну інновацію.

6. ‘Бути’ → ‘звільнитися, позбутися’, ‘згубити’. Пор.: лит. *būti* ‘бути, існувати’ і префіксальне *pubūti* ‘звільнитися’ [223: (1, с. 83)] аналогічно до укр. *позбутися*.

7. ‘Бути, існувати’ → ‘справжній’, ‘дійсний’, ‘істинний’ (= ‘який насправді існує’), ‘істотний’ (→ ‘важливий’). Балтійський структурно-етимологічний аналог до слов’янських форм (пор. вище псл. **byťьnъ*), репрезентований лит. *būtinās* ‘необхідний, обов’язковий, який не можна оминати’, ‘цілий’, ‘весь’, *būtinai* ‘зовсім’ [205: с. 61; 105: с. 157; 158: с. 102], лише на перший погляд видається семантично віддаленим від них. Насправді ж семантична дистанція між спільнокореневими словами на позначення понять *істотності* та *необхідності* в рамках лексико-семантичних систем слов’янських мов є ілюзорною: достатньо припустити взаємоперехідність значень ‘істотний’ ↔ ‘необхідний’, пор., напр., дефініцію рос. *существенный* (= укр. *істотний*) зі словника С. І. Ожегова, де знаходимо тлумачення ‘який складає сутність чого-н., надзвичайно важливий, *необхідний*’ (курсив наш – *І. К.*) [169: с. 638]. Отже, з огляду на відому близькість (а в деяких випадках – тотожність) протікання семантичних процесів у балтійському та слов’янському словниках не варто виключати, що лит. *būtinās* діахронічно також мало семантичну ланку ‘істотний’ (тобто ‘важливий у певних обставинах’, ‘життєвий’, ‘життєво необхідний’, пор. і словотвірну вказівку *būtas > būtinās*).

8. ‘Рости’ → ‘високий’, ‘дебелий, товстий’. Семантична історія балтійських і германських форм на зразок лтс. *budzis* ‘жирний, товстий’ ~ англ. *big* (< **bugja*) ‘здоровий, великий’, норв. *bugge* ‘дебелий, високий’, вірогідно, відмінна від слов’янських лексем цього гнізда з аналогічним значенням. Тут, наскільки дозволяє стверджувати відомий сьогодні фактаж, відсутня ситуація, подібна до слов’янської взаємодії двох варіантних основ,

тому ‘жирний’, ‘товстий’ і ‘високий’ можуть сягати архаїчних смислів ‘набрякати; рости’, що відновлюються для і.-є. **bheu-* (див., напр., [196: (1, с. 151)]; натомість у [199 : (1, с. 171) англ. adj. *big* ‘здоровий’ подається як слово із нез’ясованою етимологією]). У цілому мусимо констатувати, що однією з перешкод на шляху вивчення семантичних процесів, які тривали у досліджуваній лексичній сім’ї, є недоступність моделювання детальної картини структурної та семантичної взаємодії одиниць, які належали до різних підпарадигм гнізда з етимомом **bheu-*.

9. ‘Жити’ → ‘домогосподар’. Пор.: прус. *butta rikians* ‘господар будинка’, *butsargs* ‘домогосподар’ (букв. ‘сторож оселі’: *buttan* + *sargas*), *buttantāws* ‘батько будинка’, *buttastaws* ‘батько будинка’, *butta tawas* ‘батько будинка’, де перша частина генетично тотожна основі герм. слів [108 : (1, с. 274)].

10. ‘Рости’ → ‘природа’, ‘норов, характер, звичка’, ‘зовнішність’. Пор.: лит. *būdas* ‘характер, манера, звичка’, ‘спосіб’, лит. *pabūdas* ‘людська природа, зовнішній вигляд, риси обличчя, колір обличчя, шкіри, форма предмета’, лит. *póbūdis* ‘характер, зовнішній вигляд, темперамент’ [195: (1, с. 68); 225: с. 65].

Виокремлення цього семантичного зрушення потребує інтерпретації власне понять ‘характер’ і ‘природа’ у термінах сучасної лексикографії. Звернення до цієї процедури зумовлене необхідністю перевірки самої можливості розгляду ‘природа’ і ‘норов, характер’ в *одному ланцюжку* похідних від ‘рости’ значень, оскільки ‘природа’ і ‘норов, характер’ можуть формуватися й у рамках *різних* моделей, засвідчених у розглядуваному гнізді. Отже, «Великий тлумачний словник сучасної української мови» дає таке тлумачення *природи* як: 1) ‘сукупність фізичних та психічних особливостей, з яких складається особистість людини і які проявляються в її діях, поведінці’; 2) ‘сукупність основних якостей, властивостей чого-небудь; суть, сутність’ [160: с. 1129]. *Характер*: 1) ‘сукупність стійких психічних властивостей

людини, її особистих рис, що виявляються в поведінці і діяльності; вдача'; 2) 'сукупність визначальних властивостей, ознак якого-небудь предмета, фізичного або психічного явища, його типові риси' [160: с. 1556]. Тобто *характер і є природою* людини, її сутністю.

Можливо, сучасне визначення згаданих «концептів» відображає наукове їх бачення, яке часто буває відірваним від реалій історії розвитку мовної семантики, проте приклади на зразок рос. розм. «*природа* у него такая», де *природа* 'натура, характер', підтверджують правильність ототожнення позначуваних відповідними словами понять у межах пропонованої моделі.

Інший шлях пройшло формування аналогічної семантики в осет. *ærz* 'природа' < *арун* 'знаходити', 'народжувати', яке зводять до і.-є. **bher-* 'приносити' [156: с. 174)]. Пор. інше джерело значення 'натура, характер', представлене гр. *χαρακτήρ* 'інструмент гравірування' і 'характер' (англ. запозичення *character* зберігає лише значення 'норов, характер', пор. його джерело в лат. *character* 'інструмент для витесання', 'характер') ~ *χαρακτέρ* 'клеймо, штамп', 'особливість', *χαρασσο* 'різати, витесувати' < і.-є. **ǵher-* 'дряпати, шкребти' [196: (1, с. 1073); 200: с. 268; 204: с. 156].

Підбиваючи підсумок, зазначимо, що дві серії різнокореневих лексем (лит. *būdas*, слов'ян. *priroda, нім. *Wesen* і гр. *χαρακτήρ*) демонструють різне бачення людської вдачі, характеру. Якщо балт., слов'ян., герм. відбивають розуміння характеру як *вродженої* риси (людська *природа*), то гр. відображає осмислення його як особливості, *набутої* людиною протягом її життя у суспільстві (характер формується, ніби вирізається, витесується у різних ситуаціях).

11. 'Бути', 'жити' → 'набути досвіду' → 'досвідчена людина', 'бувалець'. Пор.: лит. *būti* 'бути, існувати' і *buvėjas* 'завсідник', *buvõvas* 'людина, яка побувала в багатьох місцях, завсідник' [225: с. 81], *buvaunas* 'досвідчений' [205: с. 61].

12. **‘Бути, забувати’ → ‘забутий’, ‘колишній’, ‘забуття’.** Пор.: лит. *búta* ‘колишній’ (~ inf. *būti* ‘бути, ставати’) ~ ст.-сл., ц.-сл. **ЗАБЪВЕНЪ** ‘забутий’, **ЗАБЪВЕНК** ‘забуття’, чес. *byti* ‘бути’, *zabyti* ‘забути’ [225: с. 83; 195: (1, с. 68)].

13. **‘Рости’ → ‘гуля’, ‘пухир, фурункул’.** Пор. лтс. *budzis* ‘гуля’, ‘пухир’, ‘фурункул’ [215: (1, с. 345)].

14. **‘Рости’ → ‘недозрілі фрукти, ягоди’.** Пор. лтс. *budzis* ‘недозрілі ягоди та фрукти’ [215: (1, с. 345)].

3.5. Типологічна верифікація

1. **‘Рости, бути, ставати, існувати’, ‘жити’ → ‘виготовляти’, ‘споряджати’.** Впадає в око одиничність прикладу зі значенням ‘виготовляти’, ‘споряджати’, зафіксованим для д.-ісл. *būa*. Проте в рамках загальної семантичної типології воно не видається чимось унікальним, маючи аналог у тюркських мовах, де форми, утворені в межах гнізда основи **e-* ‘бути’, ‘існувати’, так само набували значення ‘створювати’, ‘робити’, пор. їхню фіксацію в пам’ятках орхоно-єнисейської писемності: *it-* ~ *ät-*, а також в мовах алтайської гілки тюркської сім’ї: кар. **ir-* ‘бути’, ‘ставати’ і (фактитив) *irūda* ‘робити’, ‘здійснювати’, ‘завершувати’ ~ тюрк. **er-* ‘бути’ [172: (1, с. 219)].

2. **‘Рости’ → ‘опуклість’ (будь-яка), ‘пухлина’.** Інші мови зберігають споріднені архаїчні утворення з іншим формантом: гр. *φύμα* ‘рослина’ і ‘наріст, пухлина’, *ἄλοφῦ-ἄς* ‘наріст; придатак, додаток’ [195: (2, с. 1052: порівняння з д.-інд. *bhūta* ‘земля, світ, буття’ < і.-є. **bhūa-* ‘рости, бути’)].

3. **‘Рости, бути, ставати, існувати, перебувати’, ‘жити’ → ‘існування, (не)буття’, ‘життя’, ‘природа, істота’.** В інших мовах це співвідношення реалізувалося так само послідовно, пор. узагальнену вибірку матеріалу з етимологічних словників, де потрібні нам форми, генетично

тотожні наведеним вище, в семантичному аспекті спеціально не диференціювалися:

д.-інд. *bhāvati* ‘бути, походити, існувати, рости’, *bhūtá-ḥ* ‘бути’, *bhūyate*, *bhāvayati* ‘існувати; оберігати та піклуватися’, ‘оживляти’, *bhāvá-ḥ* ‘бути, ставати’, *bhūti-ḥ*, *bhūti-ḥ* ‘бути, існувати, бути у гарному стані, розвиватися’, *bhaviṣ-ṇu-ḥ* ‘ставати, рости’, *bhūṣati* ‘рости, розвиватися, надавати сили’ **поряд із** *bhūman* ‘земля, світ, буття’, *bhavítram* ‘світ’ [213: (2, с. 255)], *bhū* ‘світ, земля; форма існування’ [164: (2, с. 134)]. Щодо *bhūyate*, *bhāvayati*, в семантичній структурі яких виникло каузативне значення ‘оживляти’, пор. рос. stat. *жить*, укр. (та ін.) *жити* ‘існувати’ ~ саус. рос. *оживляют*, укр. *оживляти*;

авест. *bavaiti* ‘бути, походити, ставати, існувати’, *būta-* ‘ставати, бути’ ~ *būmī-* ‘земля’; д.-перс. *bavatiy* ‘бути’, перс. *būdan* ‘бути’ ~ с.-перс. *būm* ‘земля, країна’ (**bhūā-tā* чи **bhūē-tā*) [218: с. 146; 164: (2, с. 134); 181: (1, с. 212)];

гр. φουσαι ‘ставати, рости’, гр. ἐφύω ‘виникати’ ~ φύ-ή ‘природа, буття’, ‘ріст, статура’, φύ-οις ‘ріст’, ‘сутність’, ‘рід, походження’, ‘буття, природа’, φύτλα ‘природа, рід’ [196: (1, с. 1052); 186: с. 635]. Пор. ще реалізацію саме ‘бути, існувати, жити’ → ‘жива істота’, відображену в φωλεός, φωλειός, що відомі не лише у значенні ‘притулок, нічліг, ночівля’, але й зі семантикою ‘дика тварина’ [196: (1, с. 1052)];

пракельт. **bu-uo-* ‘бути, ставати’ (пор. д.-ірл. *buith* ‘бути’) ~ д.-ірл. *biid* ‘існуючий’ [211: с. 84: і.-є. **bhew-* ‘бути, ставати’; 218: с. 146–150];

алб. *banoj* ‘жити’ [217: с. 39: і.-є. **bhū* ‘бути, рости’] ~ *bōtē* ‘земля, світ, народ’ [218: с. 146: **bhūā-tā* чи **bhūē-tā*].

4. ‘Набувати’ → ‘непотрібний, зайвий’ → ‘залишок’, ‘надлишок’. Пор. курд. *ziyād* ‘багато’, ‘надмірно’, *ziyād kirdin* ‘додавати’, перс. *ziyād* ‘численний’, запозичені з араб. *ziyāda* ‘збільшення’, ‘приріст’, ‘надлишок’ [181: (2, с. 528)].

5. **‘Рости, сходити’ → ‘трава, рослина’.** Пор.: гр. *ἔφῳν, φύτον* ‘рослина’, *φῳμα* ‘рослина’ ~ гр. *φύομαι* ‘ставати, рости’ [196: (3, с. 1053)] і вірм. *bois* ‘пагін, трава, рослина’, *busoy* ‘пагін; рослина’ ~ *busanim* ‘сходити, розпускатися’ [218: с. 146–150; 21: (2, с. 467)].

6. **‘Бути, існувати’ → ‘набувати’, ‘добувати’, ‘здобувати’ (= ‘зробити чуже буття своїм’) → ‘виграти, вигравати’/‘оволодіти, захопити’, ‘перемагати’ → ‘майно’, ‘господарство’, ‘здобич’, ‘прибуток’, ‘користь’.** Близьку історико-семасіологічну аналогію представляє псл. **koristь* (< **ko-+*ristati* ‘гнатися’), чії континуанти мають широке значення ‘захоплення’, часткову спеціалізацію якого вбачають у ‘здобич’, ‘користь’, ‘майно’, пор.: болг. *кóрист* ‘вигода, користь’, д.-пол. *korzyść* ‘здобич’, ‘майно’, ‘зиск’, д.-рус., рос.-ц.-сл. *користь, корысть* ‘користь’, ‘зиск’, ‘здобуток, здобич’, укр. *користь* ‘зиск, вигода, прибуток’, ‘здобич’ і под. [165: (11, с. 71); 167: с. 196; 166: (3, с. 19)].

Можливо, ця (чи близька до неї) модель реалізувалася в тюркських мовах, пор. тут розвиток значення ‘полювати’ в куман. діал. *xiv-* (*qov-*), що мав місце в гнізді тюрк. *бол-* ‘бути’ [172: (2, с. 186)]. Якщо розуміти ‘полювати’ як термінологічну «мутацію» більш давнього *‘добувати, здобувати (здобич)’, то маємо справу з потенційною вказівкою на універсальність такого семантичного зрушення. Так само приклади на зразок тув. *ажыл-агый* ‘господарство’ ~ монг. *аж ахуй* ‘господарство’ < *а-хи* ‘бути, існувати’ [172: (1, с. 67)] теж дають підстави вбачати в цій моделі можливий прояв однієї з семантичних універсалій, опис якої потребує додаткових спостережень, оскільки нам відомі лише початкова й кінцева ланки в розвитку значення, деталі ж його лишаються в тіні.

7. **‘Бути, існувати’ → ‘справжній’, ‘дійсний’, ‘істинний’ (= ‘який насправді існує’), ‘істотний’ (→ ‘важливий’).** Пор.: осет. *æcæg* ‘істинний’, ‘дійсний’, ‘правдивий’, ‘правда’, ‘істина’, авест. *haiθya-* ‘який відповідає істині, істинний, вірний’, д.-перс. *hašiya-* ‘істинний, вірний’, д.-інд. *sánt-* : *sát-*

‘який існує; хороший, істинний’, *satyá* ‘істинний’, ‘правдивий’, ‘справжній’ і хет. *asant* ‘дійсний, існуючий’ < і.-є. **sent-* ‘існуючий’ [156: с. 100]; 164: (1, с. 92)], а також складне нім. утворення *Währheit* ‘правда, істина’ < *währen* (осн. *wahr-* ‘реальний’) ‘продовжуватися, тривати’ + *heit* ‘одиниця чогось (частина іменників)’ ~ с.-в.-н. *wesen* ‘бути’, д.-в.-н. *wesan* ‘бути, перебувати’ [200: с. 968; 198: (1, с. 1059)]. Сліди цього типу семантичного зсуву розпізнаються у мовах інших мовних сімей, пор., зокрема, тув. *байгы* ‘весь, наявний, реальний’ ~ пд.-монг. *байхи* ‘бути, існувати; бути наявним’ [172: (1, с. 175)].

8. ‘Рости, зростати’ (→ ‘бути зайвим, у надлишку’) → ‘рясно, щедро’, ‘розкіш’, ‘ряснота’. Пор.: д.-інд. *bhavá-ḥ* ‘виникнення, добробут’, *prá-bhūta-ḥ* ‘рясно, щедро’ < і.-є. **bheцә-* ‘рости, ставати’ [213: (2, с. 255); 218: с. 146–150].

9. ‘Набувати’, ‘отримувати’ → ‘добробут, користь, зиск’, ‘надлишок’, ‘розкіш’, ‘ряснота’. Пор. вал. *gwyn-fyd* ‘щастя, добробут’, д.-ірл. *su-b(a)e* ‘радість, втіха’ (< і.-є. **su-bh1i̯o-*), д.-ірл. *baë* ‘користь, зиск’ (**bh1ə-̯om*) < і.-є. **bheцә-* ‘рости, ставати’ [218: с. 146–150; 213: (2, с. 255)].

10. ‘Рости’ → ‘природа’, ‘норов, характер, звичка’, ‘зовнішність’. На користь такої моделі свідчить споріднений матеріал грецької мови, де функціонують іменники *φυή* ‘ріст’ і ‘природа, норов’, *φύσις* ‘ріст, природа’ ~ *φύομαι* ‘ставати, рости’ [196: (1, с. 1052: співвіднесені з д.-інд. *bhūti*, *bhūti* ‘добробут, сила, заможність’ < і.-є. **bhū-* ‘бути’); 218: с. 146–150], що містять обидва значення – ‘природа’ і ‘норов’. Таким чином, схема семантичного зрушення для гр. рефлексів і.-є. **bhū-* може бути представлена як ‘рости’ → ‘ріст’, ‘природа’, ‘норов’. Пор. ще аналогічне співвідношення у семантиці лат. *nātūre* ‘природа, природній характер речей, сутність речей, всесвіт’ і ‘природа, норов’ (англ. запозичення з латині *nature* зберігає обидві семми) [216: с. 1159; 162: с. 662; 200: 1031].

Аналогічний зсув у семантиці простежується в інших гніздах із базовим значенням ‘рости, бути’, пор.:

рос., укр. *природа*, діал. *рóда* ‘природа’, блр. *прырòда* ‘реальність, ество, не створене людиною’ і ‘природна особливість’, ‘натура, характер’ ~ посл. **rodь* ‘походження, сім’я, рід, народ’ < і.-є. **цєrdh-*: **цєrdh-* ‘рости; перебувати, підійматися’ [180: (3, с. 490); 182: (2, с. 118); 163: (10, с. 130); по-іншому див.: 166: (5, с. 89)];

нім. *Wesen* ‘істота, ество, *норов, характер, поведінка, сутність*’ < герм. **wes-a-* ‘бути’ (і.-є. **hwes-* ‘бути, жити’) [202: с. 985].

11. ‘Життя, буття’ → ‘житло, дім’. Семантичний розвиток ‘бути’, ‘жити’ → ‘буття’, ‘життя’ → ‘житло’ простежується в рефлексах тюркського гнізда з етимомом **e-*, **er-* ‘бути’, ‘існувати’, що для нього передбачають колишнє існування також і ‘жити’, ‘проживати’ з огляду на похідні іменники на зразок *ärgü* ‘житло’, ‘оселя’, *ärig* ‘місце існування’, ‘місце перебування’ поряд із *ärdük* ‘буття’ [172: (1, с. 219)]. Щодо споріднених форм пор.:

пракельт. **butā* ‘місце проживання, житло, хатина’ > д.-ірл. *both* ‘хатина’, вал. *bod* ‘перебування, місце’ ([211: с. 84]: і.-є. **b^hu-tó-* ~ **b^hew-* ‘бути’), с.-ірл. *baile* ‘домашнє вогнище, місце’ [218: с. 146–150: **bh_u-lijo-*; 168: с. 102];

алб. *banë* ‘домівка, зупинка; напівзруйнований будинок’, *bun(ë)* ‘альпійська хатина’ (**bhunā*) [217: с. 39: і.-є. **bhū* ‘бути, рости’].

3.6. Семантичні особливості одиниць гнізда

1. Результати аналізу закономірностей розвитку семантики слів одного гнізда підводять до висновку про поліфункціональність її одиниць, які, вживалися/вживаються у різних сферах – від побутової до соціальної. Деривати від і.-є. **bheu-*, що належить до групи синонімічних основ, розглянутих вище, демонструють широкий спектр похідних значень, відсутніх у рефлексів цих етимонів. Зокрема, семантика його дериватів має

яскраво виражений екзистенційний характер, висвітлюючи аспекти людського існування, суспільного побуту, господарсько-економічної організації суспільства, суспільної оцінки. Це докорінно відрізняє названу сукупність слів від лексики інших генетичних мікросистем, і така відмінність може пояснюватися тим, що гніздо і.-є. **bheu-*, судячи з функцій його елементів, складало частину словника усного койне, у надрах якого найчастіше формувалася лексика соціального, ціннісного, екзистенційного змісту. Достатньо порівняти комплекс семем у дериватів **bheu-* («висока» лексика) із набором значень, засвідчених у похідних від решти розглянутих основ («знижена» лексика), які розвинули здебільшого «побутову» семантику, що в той чи в той спосіб залежить від понять потовщення чи набряку.

2. Нереалізовані семантичні потенції. Германські, слов'янські та балтійські похідні від **bheu-* не використали кілька програмних можливостей, закладених у «семантичному коді» гнізда.

1. 'Рости', 'бути' → 'рід', 'плем'я'. Доступний слов'янський, балтійський та германський фактаж не засвідчує цю модель, однак про її реальність свідчить етимологічно тотожне псл. **by-l-* гр. φῦλον 'рід, плем'я' [196: (1, с. 1049)]. Тому можна очікувати, що подальші пошуки рефлексів і.-є. **bheu-* у названих мовах потенційно можуть виявити сліди такої моделі, тим більше, що вона типологічно підтверджується утвореннями від іншого кореня з близьким значенням, пор. рефлекси і.-є. **ǵerdh-*, *ǵredh-* 'рости, розростатися, прибувати, підніматися': д.-рос. родъ 'походження, рід, сім'я, плем'я, народ, родина, сукупність предметів зі спільними головними якостями' [173: (3, с. 135–138)] ~ слвн. *redīti*, *redīm* 'годувати, ростити', д.-інд. *vrādhant* 'той, що піднімається' [180: (3, с. 491); 182: (2, с. 118: до і.-є. **ǵerdh-*, *ǵredh-*)] поряд із лтс. *rads* 'рідня, рід, сім'я', 'покоління' ~ лит. *ràsti* 'знаходиться, бути; рости' [195: (1, с. 700); 199: (1, с. 97)].

2. ‘Перебувати’ → ‘притулок’ → ‘ночівля’. Пор. за межами досліджуваних мов: д.-інд. *bhāvā* ‘ставати, бути, рости’ ~ *sāyam-bhavā* ‘ночівля, притулок’ і *bhūvana* ‘становлення, місце проживання, дім’ [213: (2, с. 255); 218: с. 146], а також із суплетивною основою д.-інд. *vasati* ‘ночувати’, ‘проживати’ ~ *vāstu*, тох. А *wašt* ‘місцеперебування’, ‘дім’ [22: с. 145–146];

гр. ‘φυτόν ‘дім’, φωλεός, φωλειός ‘притулок, нічліг, ночівля’, φωλεύω ‘сплю у печері’ [196: с. 1052: до φουσαι ‘ставати, рости’]. Значення ‘нічліг, ночівля’ у д.-інд. і гр. лексемах, імовірно, вторинне до ‘притулок’ на відміну від алб. *buj*, *bûj* ‘розміщуватися, ночувати’ (див. далі), де ‘ночувати’ ← ‘зупинятися’.

3. ‘Бути’, ‘жити’ → ‘зупинятися’ → ‘ночувати’: алб. *buj*, *bûj* (*bunjō) ‘розміщуватися, ночувати’ ~ *banoj* ‘жити’ [217: с. 39]. Джерелом ‘ночувати’, ймовірно, були вторинні значення цього екзистенційного дієслова на зразок гот. *bauan* ‘зупинятися’ [218: с. 149] чи укр. (тимчасово) *перебувати*.

4. Нарешті, на відміну від одиниць інших гнізд, похідні від **bheu-* не розвинули соматичне значення (назви частин тіла і їхні ознаки), що дивно з урахуванням базового ‘рости’.

3. Опозиція значень ігерентні VS когерентні. Класифікація всіх відомих значень описаного гнізда слів з урахуванням моделей семантичних змін підводить до висновку, що сума семем логічно поділяється на дві категорії. **Перша** – ігерентна (внутрішньо властива), зумовлена реалізацією генетичної програми, закладеної в лексичному гнізді, представлена меншою кількістю одиниць (16 моделей): 1) ‘рости’ → ‘недозрілі фрукти, ягоди’; 2) ‘рости’ → ‘гуля’, ‘пухир, фурункул’; 3) ‘рости’ → ‘високий’, ‘дебелий, товстий’; 4) ‘рости’ → ‘прибувати (про воду)’; 5) ‘рости’ → ‘буяти’ → ‘носитися’, ‘літати’; 6) ‘рости (пишно)’ → ‘процвітати’, ‘розростатися’; 7) ‘зростати, ставати сильнішим’ → ‘дикий’; 8) ‘рости, сходити’ → ‘билинка’ → ‘крихта, частка’; 9) ‘рости, сходити’ → ‘трава, рослина’ → ‘ліки з трав’; 10) ‘рости, сходити’ → ‘пагін’, ‘трава, рослина, дерево’ → ‘стовбур’, ‘стебло’

(→ ‘дудка із порожньої стеблини’); 11) ‘рости, зростати’ (→ ‘бути зайвим, у надлишку’) → ‘рясно, щедро’, ‘розкіш’, ‘ряснота’; 12) ‘рости’ → ‘опуклість’ (будь-яка), ‘наріст’; 13) ‘рости’ → ‘високий’, ‘дебелий, товстий’; 14) ‘рости, сходити’ → ‘рослина’; 15) ‘рости, сходити’ → ‘хліба́, врожай’ → ‘ячмінь’, ‘зерно, насіння’; 16) ‘рости’ → ‘дерево’ → ‘дерев’яні балка, брус’. Їй протиставлена друга – когерентна (набута у процесі суспільного, цивілізаційного розвитку як віддзеркалення потреби схарактеризувати реалії соціального життя) категорія значень, представлена 35 моделями і, відповідно, ще більшою кількістю семем. Абсолютна меншість значень першого типу вказує на поступове затухання генетичної програми, тобто тенденції до розвитку семантики, заданих сумою елементарних архаїчних першосмислів, які, власне, і були стартом цієї програми. І навпаки, закріпленість одиниць гнізда **bheu-* за мовою «високого стилю» (первісно – мовою поезії, в надрах якої утворювалися соціальні терміни, суспільна лексика), багатотою на лексику суспільних, абстрактних понять, понять із царини моралі, волевиявлення тощо, спричинило семантичний відрив одиниць цього гнізда від одиниць інших синонімічних гнізд.

Підтвердженням цивілізаційної природи значень другої (когерентної) категорії є факт їхнього формування у мовленнєвій практиці різних народів (германців, слов’ян, балтів) в умовах ареальних культурних контактів, коли вироблялися спільні культурні реалії (пор. ще: [18; 150: с. 197–215]). Пор., зокрема, спільну суму моделей породження саме таких семем у слов’ян і балтів і один випадок аналогічного розвитку в усіх трьох групах мов: 1) ‘життя, буття’ → ‘житло, дім’; 2) ‘бути, забувати’ → ‘забутий’, ‘колишній’, ‘забуття’; 3) ‘бути’, ‘жити’ → ‘набути досвіду’ → ‘досвідчена людина’, ‘бувалець’; 4) ‘бути, існувати’ → ‘справжній’, ‘дійсний’, ‘істинний’ (= ‘який насправді існує’), ‘істотний’ (→ ‘важливий’) (слов’ян.-балт.) та ‘рости, бути, ставати, існувати, перебувати’, ‘жити’ → ‘існування, буття’, ‘життя’ (герм.-слов’ян.-балт.)

Висновки до розділу 3

1. Сформована у цьому гнізді лексика виявляє значну семантичну багатоплановість. Зокрема, смисловий діапазон залученої для аналізу суми германських, слов'янських та балтійських слів охоплює такі лексико-семантичні групи, як: «фізичні процеси, дії, стани», «існування, буття», «довкілля і його стан», «природа, істота», «рослини (їхні частини, плоди і стан), їхнє використання», «побут, соціальне життя і суспільна термінологія», «господарська і будівельна діяльність», «фізичний стан людини і задоволення її потреб», «вольова дія», «психологічний стан людини, риси її характеру та поведінка», «якісна і кількісна характеристики», «ціннісні категорії», «тварина і її характеристики», «народна медична термінологія».

2. Як і в попередньо розглянутих лексичних гніздах, питома вага значень слів усіх виокремлених ЛСГ тут різна. Зокрема, найбільшою кількістю тут представлені семема, які характеризують буття, існування в усіх проявах (фізичному, ментальному, як, напр., *життя і вольова дія* побажання, забуття), соціальне життя і суспільну, господарську діяльність, пор. суспільну термінологію (позначення сусіда, господаря, поняття прихистку, назви будівель, сільськогосподарських реалій, майна і його отримання, здобування як соціально значимих дій тощо). Натомість інші значення складають порівняно невелику групу, перебуваючи на периферії семантичного спектру гнізда. З огляду на характер моделей семантичних зрушень, засвідчених у гнізді **bheu-*, ці значення становлять *архаїчну* категорію, будучи сформованими безпосередньо на основі 'рости, збільшуватися' ('рослина', 'тварина', 'наріст', 'гуля' та ін.). Тобто вони відбивають елементарні асоціації, логічні зв'язки, властиві архаїчному мисленню, повторюючи аналогічний розвиток базових смислів у інших гніздах. Оскільки давній потенціал має тенденцію до стирання у боротьбі з інноваціями, то архаїка поступилася місцем екзистенційній, соціально значимій семантиці, що виникла пізніше, і ця *інноваційна* (культурно

зумовлена) категорія семем, практично повністю витіснила первісні значення.

3. Проблема системних відмінностей між виразно культуроносною семантикою одиниць гнізда **bheu-* і значеннями одиниць інших гнізд при спільній для всіх сумі базових (питомих) смислів частково вирішується, якщо припустити закріпленість похідних цих лексичних сімей за різними функціональними різновидами мови. Пор., з одного боку, мову побутового спілкування (одиниці всіх гнізд, окрім **bheu-*) і «високу» мову поезії, права із властивою їй соціальною термінологією і позначеннями способів буття людини і природи, де не могли виникнути, напр., «кулінарні» чи «соматичні» значення. Це потрібно враховувати в процесі аналізу семантики одиниць гнізда і.-с. **bheu-* ‘рости’, ‘бути’, ‘існувати’ й порівняння її з одиницями синонімічних гнізд.

4. Сформульованими вище моделями все розмаїття семантичного розвитку лексики розглянутих гнізд не вичерпується. Остаточний (наскільки це загалом можливо в науці) результат характеристики значенневих процесів, що тривали в цих лексичних сім'ях, висновки щодо їхньої масштабності можуть певною мірою коригуватися за умови введення в науковий обіг нового матеріалу, який окреслить коло подальших перспектив, які ми вбачаємо у: 1) вдосконаленні методики опису формацій заявлених лексичних сімей за рахунок деталізації аналізу їхньої семантичної історії та розширення порівняльного фону, що теоретично підведе нас до констатації універсальних і унікальних (пізніх локальних чи архаїчних локальних) явищ не лише для названого гнізда, а й для цілої категорії слів різних мов, об'єднаних спільністю їхньої семантичної історії – прояву спільності еволюції мовного мислення; 2) контрастивно-типологічному описі специфіки формування значення назв реалій культурного побуту носіїв індоєвропейських мов, лексем на позначення їхньої специфіки світосприйняття, що становить одне із завдань порівняльно-історичної семасіології; 3) поглиблення засад методики формулювання семантичних моделей, які ми вважаємо не тільки

метою дослідження, але й більшою мірою *знаряддям* наукового пошуку, що дає тим більший і точніший результат, чим краще розуміють закладені в ньому можливості й володіють ним.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Проведене дослідження семантики германських, слов'янських і балтійських одиниць групи гнізд із синонімічними коренями дозволяє зробити ряд висновків загальнотеоретичного й практичного характеру.

1. Гніздовий підхід до вивчення лексики в індоєвропейському загальному й порівняльно-історичному мовознавстві за відносно короткий термін пройшов шлях у чотири етапи. Його становлення було неможливим без вироблення теорії структури індоєвропейського кореня, морфології індоєвропейського слова, дослідження закономірностей структурної еволюції індоєвропейського слова у мовах-нащадках. Багатоплановість природи лексичного гнізда зумовила множинність аспектів його вивчення, що у свою чергу призвело до ускладнення поняттєвого апарату дослідження, який інколи штучно і безпідставно ускладнюється за рахунок термінологічної надлишковості.

Одним із провідних підходів дослідження закономірностей формування семантики групи спільнокореневих слів у сучасному загальному мовознавстві є метод системного опису значень усередині лексичних гнізд як складних багаторівневих об'єктів, в основі яких два типи елементів – статичні й динамічні. Статичність і динамічність станів семантики сукупно аналізованих одиниць лексичних гнізд показують не лише сучасну кореляцію значень спільнокореневих слів, але й шляхи її можливого становлення (динаміку), а значить – логіку їхньої організації. Для вивчення семантичних закономірностей, що мали місце в лексичному гнізді, для побудування еволюційної схеми семантики, яка би враховувала стан семантики спільнокореневих форм на кожному хронологічному етапі, необхідне розуміння гнізда як об'єкта, розтягнутого у часі через перманентну динаміку кількісного і якісного складу його конститутивних одиниць, а значить і зміну сукупності структурно-семантичних відношень між ними.

Результативність дослідження семантичних відношень усередині лексичних гнізд детермінована чітким усвідомленням принципів, на яких

вони засновані. Логіка поєднання цих принципів не залежить від термінологічної гри (*кореневе гніздо, лексичне гніздо, історичне кореневе гніздо, генетичне гніздо, словотвірно-етимологічне гніздо*), яка ведеться навколо позначення подібних складноорганізованих лінгвістичних об'єктів: попри використані дослідниками різні терміни всі вони залежно від методичних акцентів позначають саме *лексичне* або ж *етимологічне гніздо*. Принагідно до вивчення системи значень сукупності спільнокоренових форм актуальний їхній синхронний опис за умови мінімальних змін у цій системі, тобто опис їх як *лексичних гнізд*, доступних для розуміння носіїв мови в її сучасному стані. Однак для визначення основних етапів і напрямків формування цієї системи, а також для встановлення різниці, з одного боку, між породженням значень, історичним їх співвідношенням, а з іншого – між логікою сучасного розуміння системи значень, потрібне звернення до послідовності вертикальних «зрізів», тобто етимологічних гнізд, окремі рівні яких представлені лексичними гніздами. Врахування різних варіантів кореня і серій значень їхніх дериватів дає підстави для інтегрування всіх їх в одне лексичне гніздо, структуроване сумою варіантних етимонів, які в такому разі виконують системотворчу функцію на будь-якому рівні існування системи лексичних гнізд. Співвідношення між лексичним і етимологічним гніздом у такому разі становить співвідношення між *системою* і *трансформою*, розтягнутою в часі.

2. Запропонований дослідницький алгоритм і критерії добору матеріалу свідчать, що найвищий рівень показовості складності й багатоаспектності системи семантичних змін мають дослідження, об'єктом яких є лексичне гніздо. Паралельний опис синонімічних гнізд близькоспоріднених мов має високий ступінь надійності для побудування на їхній основі моделей семантичних переходів. Це стає можливим лише за умови урахування синхронії (аналізу синхронних станів мовного значення у певний період мовної історії) та діахронії (аналізу наступності між різночасовими станами мови, послідовності змін у семантиці лексичних одиниць у різні періоди

історії словника). Запропонований підхід передбачає моделювання схем семантичної історії та реалізує принцип «від значення до слова», за яким запропонована модель засвідчує певний ряд споріднених утворень, де вона реалізована. Імовірність моделювання історії розвитку семантики слова аргументується зверненням до семантичних аналогій, які мали місце в інших лексичних гніздах чи загалом у лексиці неспоріднених мов, що засвідчує подібний або навіть тотожний шлях і результат розвитку аналогічної семантики.

Семантична еволюція дослідженої лексики багато в чому відбувається відповідно до значеннєвих закономірностей, закладених у значенні коренів ще на початковому етапі формування семантики групи слів як «програма». Таким чином, умовно генетична «програма» – це закономірності, що визначають вектор еволюції значень одиниць гнізда і їхню кореляцію в різні періоди його історії, закладені в найдавнішу добу.

3. Семантична інвентаризація доступних для аналізу рефлексів похідних засвідчує достатньо широкий діапазон їхнього функціонування. Зокрема, лексика цих гнізд входить до складу цілого ряду лексико-семантичних груп, а саме: 1) «фізичні процеси і дії»; 2) «соціальне життя людини»; 3) «фізичний стан людини і задоволення її потреб»; 4) «психологічний стан людини і риси її характеру»; 5) «стан довкілля»; 6) «народна географічна термінологія»; 7) «тварина і її характеристики»; 8) «народна медична термінологія»; 9) «назви частин тіла»; 10) «предмети господарського і домашнього побуту»; 11) «кулінарна термінологія»; 12) «технічна термінологія і термінологія промислів»; 13) «кількісна характеристика й одиниці виміру»; 14) «ціннісні категорії»; 15) «органічні речовини»; 16) «рослини (частини рослин та їхнє використання)»; 17) «міфологічні персонажі». Питома вага одиниць, які репрезентують ці ЛСГ, різна, що зумовлено рядом чинників: 1) семантична спеціалізація гнізд навколо асоціативно тісно спаяної сукупності предметів, явищ і процесів, за межами якої «семантична програма» практично не діяла; 2) прагнення

уникнути дублювання цілих семантичних комплексів, які вже існували в межах інших гнізд; 3) табування лексики; 4) ранній вихід із ужитку цілого ланцюжка значень; 5) чітка закріпленість похідних гнізда за різними функціональними різновидами мови.

4. Моделювання – процедура, необхідна для створення максимально повного уявлення про шлях розвитку семантики проаналізованих лексем. Дієвість подібного прийому у запропонованих моделях визначається тим, наскільки чітко обґрунтовано кожен крок у зрушенні значення слова в напрямку до його сучасного стану. У випадках, коли семантика доступних для аналізу лексичних одиниць не дає відповіді на питання про те, якою була невідома проміжна ланка семантичного ланцюжка, доцільне застосування допоміжного прийому семантичної типології, яка спирається на аналогію протікання семантичних процесів у мовах різних генетичних сімей, а тому слугує підтвердженням імовірності реконструйованої ланки. Використання цієї процедури дало змогу запропонувати 181 модель еволюційного розвитку семантики мовних одиниць у германських, слов'янських та балтійських мовах. Деякі з моделей мають складну структуру, демонструючи філіацію значення, а відтак – потенційну неоднозначність розвитку, яку не завжди можна чітко розмежувати і загалом довести.

5. У процесі дослідження попередньо встановлено такі моделі зрушень значення (загалом 181 одиниця), які через свою повторюваність у лексико-семантичних системах різних мов демонструють ознаки семантичних універсалій: Отже: 1) 'пухнути', 'рости' → 'пухлина', 'наріст', 'гуля' (гнізда 1–5); 2) 'рости' → 'пагін, плід чи його частина (кісточка, зернина, брунька)' (1–5); 3) 'рости', 'прибувати', 'здійматися' → 'хвиля', 'повінь' (1, 3–5); 4) 'більшати', 'товстішати' → 'товстий' → 'великий палець' і ['товстішати', 'надуватися', 'рости' →] 'товстий', 'товстун' → 'великий палець' (1, 2, 4); 5) 'рости', 'ставати більшим' → 'товста, м'язиста частина тіла' (1–4); 6) 'надутий' → 'гордий' → 'самовпевнений', 'сміливий' (1–4); 7) 'роздуватися' → 'товстий' (1–5);

8) ‘рости’ → ‘дерево і його частина (і вироби з нього)’ (2–5). Ці моделі і значення, регулярно повторювані в 4–5 гніздах, можна вважати універсальним явищем не тільки у семантиці аналізованих гнізд, оскільки вони ілюструються як значенням генетично тотожних відповідників за межами досліджуваних мов, так і типологічними аналогіями з інших лексичних гнізд. Отже, подальший пошук у словнику мов інших сімей потенційно може довести їх статус як семантичних універсалій.

Виділяється й категорія моделей, які можуть претендувати на статус власне семантичних універсалій, оскільки: а) мають підтримку в семантиці інших гнізд; б) мають близькі аналогії в семантиці мовних одиниць інших сімей, зокрема, в тюркській. Пор. одиниці гнізда **bheu-* ‘бути’:

1) ‘рости’ → ‘природа’, ‘норов, характер, звичка’; 2) ‘бути, існувати’ → ‘справжній’, ‘дійсний’, ‘істинний’, ‘істотний’ (→ ‘важливий’); 3) ‘рости, бути, ставати, існувати, перебувати’, ‘жити’ → ‘існування, (не)буття’, ‘життя’, ‘природа, істота’;

1) ‘роздуватися’ → ‘гортань’; 2) ‘життя, буття’ → ‘житло, дім’; 3) ‘бути, існувати’ → ‘набувати’, ‘добувати’, ‘здобувати’; 4) ‘рости, бути, ставати, існувати’, ‘жити’ → ‘виготовляти’, ‘споряджати’ (з тюрк. аналогами).

б. Генетично тотожний матеріал інших індоєвропейських мов, який залучався як фон для порівняння і як доказ семантичної архаїки, що утримується більшістю одиниць гнізда, засвідчує семантичні зсуви, відсутні у германському, слов’янському та балтійському фактажі, хоча у цих трьох групах існували всі передумови для подібних зсувів. Очевидно, йдеться про нереалізовані семантичні потенції гнізд або неповноту наших уявлень про відповідну лексику досліджуваних мов. Крім того, попри різний ступінь реалізації спільних семантичних потенцій існують і *загалом* невикористані семантичною системою гнізд вектори розвитку значення, хоча всі умови для їхнього використання, здається, існують. Отже, доводиться констатувати наявність лакун в організації семантичної системи гнізд.

7. Сума семем у лексичному гнізді існує у складній системі зв'язків, організованій за принципом «примарна» → «секундарна». Проте спроба моделювання семантичного розвитку показує, що кластери значень груп і окремих пар спільнокореневих слів неможливо поєднати через відсутність між ними мотивованого зв'язку. Відповідно, постають труднощі у побудуванні схем розвитку їхньої семантики як знаряддя для вивчення її в динаміці. Ключем до вирішення проблеми є припущення, що між кількома кластерами семем існує незафіксована *проміжна* семема, констатація якої забезпечує завершеність логіко-семантичного підґрунтя запропонованих моделей. Тобто маємо справу з переманентно прихованими, неявними елементами значення (чи смислової структури гнізда слів), які, не виходячи в явний семантичний діапазон (парадигму усвідомлюваних значень), продукують нові семемі. Досить імовірно, що за інших умов, при більш детальній семантизації лексики, відбитої у лексикографічних джерелах, ці неявні значення можна було би експлікувати. Попередньо можна говорити про: (у гнізді **oid-*) 1) 'набрякати' → ['пухлина, гнойовик'] → 'рубець (після рани)'; 'набрякати' → 'гнойовик, запалення' → ['жовч'] → 'отрута, трутизна'; 'більшати', 'рости' → ['наповнювати' → 'сердити, злити'] → 'гнівний'; 'роздуватися' [→ 'прибувати'] → 'приплив, наплив води' (для герм. слів); 2) 'набрякати' → ['пухлина, гнойовик'] → 'рубець (після рани)'; 3) 'більшати', 'рости' → ['наповнювати'] → 'сердити, злити'; 'роздуватися' → ['прибувати' →] 'приплив, наплив води'; (у гнізді **b(e)u-*) 1) ['опуклість' →] 'груди', 'пазуха' (= 'частина тіла, що видається над животом'); 'пухнути' → ['густіти' →] 'молозиво'; 'надутий' → [*'набурмосений' →] 'сердитий', 'злий' (→ 'сильний'); 'надуватися' → ['наїдатися, жерти' →] 'насолоджуватися'; 'збільшуватися', 'рости' → ['лякати' →] '(страшна) міфічна істота' (для герм. слів); 2) 'набухати, здуватися' → ['набурмосений' →] 'злий', 'сердитий'; 'надуватися' → ['чванитися' →] 'гордовитість', 'пиха', 'гордий', 'пихатий'; 3) 'надиматися' [→ 'набурмосений'] → 'сердитий', 'злий'; (у гнізді **bhel-*)

‘рости’ → [‘сильна тварина’ →] ‘бик’; ‘роздуватися’ → [‘надутий’, ‘набундючений’ →] ^{а)} ‘впертий’; ^{б)} ‘гордий’ → ‘сміливий’, ‘сміливість’, ‘зухвалий’; ‘рости’ → [‘високий’ →] ‘страшний’, ‘небезпечний’; ‘роздутися’ → [‘мішечок’ →] ‘ясна’; ‘пухнути’ → [‘колода’ →] ‘ідол’, ‘статуя язичницького бога’; (у гнізді **teu-*) ‘збільшуватися’ → [‘могти’], ‘бути у силі’ → ‘сильний, міцний’, ‘сила, міць’; [‘товстішати’, ‘надуватися’, ‘рости’ →] ‘товстий’, ‘товстун’ → ‘великий палець’ (→ ‘наперсток’, ‘дюйм’, ‘виделка’), ‘роздуватися’ → [‘гуснути’ →] ‘пара’, ‘чад’. У гнізді **bheu-* таких не виявлено.

Враховуючи наведені висновки, зроблені з огляду на достатньо показовий матеріал, можемо стверджувати, що гіпотеза дисертаційного дослідження підтверджена. Це стосується й тези про вичерпування «генетичної програми» гнізда: воно спостерігається в семантиці слов'янських і балтійських одиниць гнізд **b(e)u-* і **bhel-*, що зберігають невелику кількість значень порівняно з германською лексикою цих гнізд. Натомість у гнізді **bheu-* згасання семантичного потенціалу демонструє германська та балтійська лексика, тоді як слов'янська показує як значний ступінь збереження первинних значень, так і високий рівень продукування ними інноваційних семем.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абаев В. И. Избранные труды. Общее и сравнительное языкознание. Владикавказ : Ир, 1995. Т. II. 724 с.
2. Аникин А. Е. Введение. *Русский этимологический словарь*. М. : Рукописные памятники Древней Руси, 2007. Вып. 1. С. 7–23.
3. Балалыкина Э. А. К истории слов, восходящих к и.-е. **kel-/*kol-* в русском и польском языках. *История русского языка: лексикология и грамматика* / [науч. ред. и сост. Г. А. Николаев]. Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1991. С. 21–28.
4. Балясникова Л. А. Лексико-семантическое развитие слов с этимологическим корнем *доб-* (из истории корнеслова русского языка) : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.01 – русский язык / Ленингр. гос. пед. ин-т им. А. И. Герцена. Ленинград. 1974. 20 с.
5. Батожок Н. И. История развития значений исходных рефлексов корня **lik-* в праславянском и русском языках (Опыт семантической реконструкции) : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.01 – русский язык / Ленингр. гос. пед. ин-т им. А. И. Герцена. Ленинград. 1979. 24 с.
6. Бородина М. А. К типологии и методике историко-семантических исследований (на материале лексики французского языка). Л. : Наука (Ленингр. отд-ние), 1979. – 232 с.
7. Бенвенист Э. Семантические проблемы реконструкции. *Общая лингвистика* / [под ред., с вступ. статьей и комм. Ю. С. Степанова]. М. : Прогресс, 1974. С. 331–349.
8. Бланар В. О внутренне обусловленных семантических изменениях. *Вопросы языкознания*. 1971. № 1. С. 3–13.
9. Блумфилд Я. Язык. М. : Прогресс, 1968. 606 с.
10. Боровков А. К. Лексика среднеазиатского тефсира XII–XIII вв. М. : Изд-во вост. лит-ры, 1963. 366 с.

11. Бочкарева Г. А. Корневые гнезда слов в современном русском языке : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.01 – русский язык / Моск. гос. пед. ин-т им. В. И. Ленина. М., 1989. 16 с.
12. Будагов Р. А. Сравнительно-семасиологические исследования (Романские языки). М. : Изд-во Моск. ун-та, 1963. 301 с.
13. Валенцова М. М. Об одной балто-славянской мифологической параллели. *Славяноведение*. 2016. №6. С. 26–36.
14. Варбот Ж. Ж. О словообразовательной структуре этимологических гнезд. *Вопросы языкознания*. 1967. № 4. С. 67–74.
15. Варбот Ж. Ж. О возможностях реконструкции этимологического гнезда на семантических основаниях. *Этимология 1984* : [сб. науч. работ / отв. ред. О. Н. Трубачев]. М. : Наука, 1986. С. 33–40.
16. Варбот Ж. Ж. История славянского этимологического гнезда в праславянском языке. *Славянское языкознание. XI Международный съезд славистов. Доклады российской делегации* : Сб. докладов / [отв. ред. Н. И. Толстой]. М. : Наука, 1993. С. 23–35.
17. Варбот Ж. Ж. Славянские представления о скорости в свете этимологии (к реконструкции славянской картины мира). *Славянское языкознание : XII Международный съезд славистов. Краков, 1998 : Доклады российской делегации* : Сб. докладов / [отв. ред. О. Н. Трубачев]. М. : Наука, 1998. С. 115–129.
18. Вимер Б. О наслоении ареальных черт в балто-славянском пограничье (попытка соединения подходов типологической, ареальной и контактной лингвистики). *Baltai ir slavai: dvasinių kultūrų sankirtos. Tarptautinės mokslo konferencijos akademikui Vladimirui Toporovui atminti pranešimų tezės. Vilnius, 2011 m. rugsėjo 14–16 d.* Vilnius : Lietuvos Respublikos Seimo Kanceliarija, 2011. С. 23–24.
19. Володина Т. Еще раз о «литовском колтуне», или мифосемантика болезни в межэтническом контексте. *Baltai ir slavai: dvasinių kultūrų sankirtos*. Вильнюс : Versmė, 2014. С. 349–365.

20. Галинова Н. В. Этимолого-словообразовательные гнезда праславянских корней со значениями 'гнуть', 'вертеть', 'вить' в говорах Русского Севера : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.01 – русский язык / Уральский государственный университет им. А. М. Горького. Екатеринбург, 2000. 18 с.
21. Гамкрелидзе Т. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры. Тбилиси : Изд-во Тбилис. ун-та, 1984. Т. II. 1341 с.
22. Герценберг Л. Г. Морфологическая структура слова в древних индоиранских языках. Л. : Наука (Ленингр. отд-ние), 1972. 273 с.
23. Гухман М. М. Готский язык. М. : Изд-во лит-ры на иностр. языках, 1958. 291 с.
24. Джаукян Г. Б. Урартский и индоевропейские языки. Ереван : Изд-во АН Армянской ССР, 1963. 157 с.
25. Джумманова Д. Т. История слов с этимологическим корнем **ǵbt-* в культурно-историческом контексте (на материале памятников русского языка XI–XVII вв.) : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.01 – русский язык / Санкт-Петербургский государственный университет. С.-Петербург, 1993. 16 с.
26. Эдельман Д. И. Иранские и славянские языки : Исторические отношения. М. : Вост. лит., 2002. 230 с.
27. Эккерт Р. О некоторых расхождениях между именными основами на -*i* в балтийских и славянских языках. *Балто-славянский сборник*: [сб. науч. трудов / отв. ред. В. Н. Топоров]. М. : Наука, 1972. С. 206–216.
28. Жлуктенко Ю. А. Фризский язык. К. : Наук. думка, 1984. 200 с.
29. Зализняк Анна А. Семантическая деривация в синхронии и диахронии: проект «Каталога семантических переходов». *Вопросы языкознания*. 2001. № 2. С. 13–25.
30. Зубкова Е. А. История лексики с этимологическим корнем **sta-* : **stā-*, **ste-*: **sto-* в русском языке : автореф. дисс. ... канд. филол. наук :

10.02.01 – русский язык / Башкирский государственный университет. Уфа, 2000. 20 с.

31. Иваненко А. В. Реализация и.-е. **stā-*: **stā* - в апеллятивной и проприальной лексике (этимологическая мозаика). *Състояние и проблеми на българската ономастика (доклади от Международна научна конференция, посветена на 70-годишнината от рождението на проф. Людвиг Селимски)*. Велико Търново : Университетско издателство «Св. Кирили Методий», 2010. Т. 11. С. 404–414.

32. Иваненко А. В. Реализация псл. **bar-* в апеллятивной и проприальной лексике. *Baltų onomastikos tyrimai 2: [straipsnių rinkinys / sudarė Grasilda Blaženė, Alma Ragauskaitė; redaktorių kolegija: Laimutis bilkis ... [et al.].* Vilnius : Letuvių kalbos institutas, 2011. С. 128–143.

33. Иваненко А. В. Реализация праслав. **lix-* в славянской диалектной лексике. *Славянская диалектная лексикография* : Материалы конф. / [отв. ред. О. Н. Крылова]. С.-Петербург : Нестор-История, 2014. С. 60–61.

34. Иванов С. В. Нижненемецкая лексика в списках русского перевода «Луцидариуса» и особенности переводческого процесса. *Индоевропейское языкознание и классическая филология-XXI (чтения памяти И. М. Тронского)*. Материалы Международной конференции (26–28 июня 2017 г.). С.-Петербург : Наука, 2017. С. 294–309.

35. Илиади А. И. Основы славянской этимологии. К. : Довіра, 2005. 271 с.

36. Илиади А. И. Ономастическая лексика и фантомы в праславянской реконструкции. *Типологія мовних значень у діахронічному та зіставному аспектах*: [зб. наук. праць / відп. ред. В. Д. Каліущенко]. Донецьк : ДонНУ, 2012. Вип. 26. С. 144–155.

37. Илиади А. И. Этимологические заметки по славянской лексике. 59–64. *Реквием филологический. Памяти Е. С. Отина* : сб. науч. трудов / ФГИИ «Азбука». К. : Изд. дом Дмитрия Бураго, 2015. С. 208–217.

38. Ильинский Г. А. Славянские этимологии. LXXI–LXXXV. *Известия Отделения русского языка и словесности Российской Академии Наук*. 1919. Петроград, 1922–1923. Т. XXIV, кн. 1. С. 113–140.
39. Іваненко О. В. Праслов. **Sьlg-/*sьlg-* у слов'янській онімній та апелятивній лексиці. *Студії з ономастики та етимології* [зб. наук. праць / відп. ред. В. П. Шульгач]. К. : Аспект, 2003. С. 14–23.
40. Іваненко О. В. Реалізація і.-є. **sue-/*suo-* в слов'янському етномовному континуумі (етимологічний нарис). *Мовознавство*. 2009. № 5. С. 53–59.
41. Іваненко О. В. Реалізація і.-є. **sed-* : **sod-* в апелятивній та пропріальній лексиці. *Мовознавство*. 2011. № 6. С. 77–86.
42. Іліаді О. І. Динаміка етимологічного гнізда праслов'янського кореня **verp-/*vьrp-* як генетичної мікросистеми. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство)*. Кіровоград : РВГ ІЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2000. Випуск 22. С. 225–232.
43. Іліаді О. І. Етимологічне гніздо з коренем **ver-* у праслов'янській мові. К. ; Кіровоград : ДЛАУ, 2001. 162 с.
44. Індоевропейська спадщина в лексиці слов'янських, балтійських, германських і романських мов: семантичні та словотвірні зв'язки і процеси. К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2013. 604 с.
45. Калашников А. А. Структурно-семантический анализ славянских синонимичных словообразовательных этимологических гнезд (гнезда глаголов с исходным значением 'вязать, плести'): Автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.03 – славянские языки. Институт славяноведения и балканистики РАН. М., 1993. 23 с.
46. Колесова И. Е. Функциональная и семантическая дивергенция в историческом корневом гнезде с этимологическим корнем **lei-*: Автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 – русский язык. Вологодский государственный педагогический университет. Вологда, 2009. 20 с.

47. Климов Г. А. Вопросы методики сравнительно-генетических исследований. Л. : Наука (Ленингр. отд-ние), 1971. 87 с.
48. Ковтун Л. С. О неявных семантических изменениях. *Вопросы языкознания*. 1971. № 5. С. 81–90.
49. Козлова Р. М. Некоторые аспекты методики выявления балтизмов в славянских языках. *Balto-słowiańskie związki językowe* / [red. Michał Kondratiuk]. Wrocław : Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, 1990. S. 215–222.
50. Козлова Р. М. Структура праславянского слова. Праславянское слово в генетическом гнезде. Гомель : БелГУТ, 1997. 412 с.
51. Козлова Р. М. И.-е. **(s)kel-* ‘гнуть, сгибать; крутить, вертеть’ в славянской гидронимии. II. *Ономастика та етимологія : зб. наук. праць на честь 65-річчя Ірини Михайлівни Желєзняк*. К. : Українська книга, 1997. С. 96–113.
52. Коротка І. М. Семантика рефлексів і.-є. **b(e)u-*, **b(h)ei* у германських мовах (на індоєвропейському фоні). *Типологія мовних значень у діахронічному та зіставному аспектах : зб. наук. праць*. Донецьк : ДонНУ, 2012. Випуск 26. С. 156 – 168.
53. Коротка І. М. Семантика рефлексів і.-є. **bheu-*, **bheũ-* (**bhũā-*, **bhũē-*) : **bhōu-* : **bhū-* ‘рости, розвиватися’, ‘бути, існувати’, ‘жити, населяти’ в германських, слов’янських та балтійських мовах (на індоєвропейському фоні) I. *Типологія мовних значень у діахронічному та зіставному аспектах : зб. наук. праць*. Донецьк : ДонНУ, 2013. Випуск 28. С. 176–184.
54. Коротка І. М. До семантики рефлексів і.-є. **tēu-*, **təu-*, **teũ-*, **tũō-*, **tū-* ‘набрякати, надуватися’ в германських, слов’янських та балтійських мовах. *Типологія мовних значень у діахронічному та зіставному аспектах : зб. наук. праць*. Донецьк : ДонНУ, 2014. Вип. 29. С. 140 – 149.

55. Коротка І. М. Семантика рефлексів і.-є. **bheu-*, **bheuǝ-* (**bhūā-*, **bhūē-*) : **bhōu-* : **bhū-* ‘рости, розвиватися’, ‘бути, існувати’, ‘жити, населяти’ в германських, слов’янських та балтійських мовах (на індоєвропейському фоні) III. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство): Folia linguistica comparativa*. Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В.Винниченка, 2014. Випуск 133. С. 161–174.

56. Коротка І. М. Семантика рефлексів і.-є. **bheu-*, **bheuǝ-* (**bhūā-*, **bhūē-*) : **bhōu-* : **bhū-* ‘рости, розвиватися’, ‘бути, існувати’, ‘жити, населяти’ в германських, слов’янських та балтійських мовах (на індоєвропейському фоні) II. *Zbiór Artykułów Naukowych. “Filologia, socjologia I kulturoznawstwo, osiągnięcia naukowe, rozwój, propozycje na rok 2015 (30.12.2015 – 03.01.2016)”*. – Warszawa : Wydawca : Sp. z. o. o. «Diamond trading tour», 2015. С. 62–71.

57. Коротка І. М. До семантики рефлексів і.-є. **tēu-*, **təu-*, **teǝ-*, **tūō-* ‘набрякати, надуватися’ у германських, слов’янських та балтійських мовах. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки: Studia semasiologica*. Кропивницький : РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2017. Випуск 160. С. 71–87.

58. Крушевский Н. В. Очерк науки о языке. Казань. : Типогр. Импер. ун-та, 1883. 149 с.

59. Кузнецов А. М. Структурно-семантические параметры в лексике: На материале английского языка. М. : Наука, 1980. 160 с.

60. Куркина Л. В. Заметки по болгарской этимологии. *Этимология 1978*: [сб. науч. работ / отв. ред. О. Н. Трубачев]. М. : Наука, 1980. С. 38–43.

61. Куркина Л. В. Южнославянские этимологии. *Этимология 1982*: [сб. науч. работ / отв. ред. О. Н. Трубачев]. М. : Наука, 1985. С. 13–24.

62. Ларин Б. А. История русского языка и общее языкознание. М. : Просвещение, 1977. 226 с.

63. Левицкий В. В. Этимологические и семасиологические исследования в области германских языков (*Etimologische und*

semasiologische Untersuchungen im Bereich der germanischen Sprachen). Черновцы : Рута, 1997. 275 с.

64. Левицкий В. В. Семантические и фонетические связи в лексике индоевропейского праязыка. Опыт квантитативного анализа этимологического словаря. Черновцы : Рута, 2008. 232 с.

65. Леушина Л. Г. Семантические процессы в этимологическом гнезде производных от *kei-. *Вопросы словообразования и формообразования в индоевропейских языках: проблемы семантики*. Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1991. С. 187–192.

66. Львов А. С. Из лексикологических наблюдений. *Этимология 1974*. М. : Наука, 1976. С. 76–80.

67. Макаев Э. А. Структура слова в индоевропейских и германских языках. М. : Наука, 1970. 288 с.

68. Макаев Э. А. Общая теория сравнительного языкознания. М. : Наука, 1977. 205 с.

69. Мельников Г. П. Системная типология языков: синтез морфологической классификации языков со стадиальной: Курс лекций. М. : Изд-во РУДН, 2000. 73 с.

70. Мельничук А. С. Корень *kes- и его разновидности в лексике славянских и других индоевропейских языков. *Этимология 1966*. М. : Наука, 1968. С. 194–240.

71. Мельничук А. С. Об одном из важных видов этимологических исследований. *Этимология 1967*. М. : Наука, 1969. С. 57–67.

72. Мельничук А. С. Этимологическое гнездо с корнем *cei- в славянских и других индоевропейских языках: Доклад на VIII Международном съезде славистов. [13] (Загреб – Любляна, сентябрь 1978). К. : Наук. думка, 1978. 16 с.

73. Мельничук А. С. О всеобщем родстве языков мира. *Вопросы языкознания*. 1991. № 2-3. С. 8–65.

74. Меркулова В. А. К вопросу о семантической реконструкции. *Общеславянский лингвистический атлас: материалы и исследования. 1985–1987*. М. : Наука, 1989. С. 266–268.
75. Мікіна О. Г. Семантична еволюція латинського дієслова *punitio* та його префіксальних дериватів. *Науковий вісник Чернівецького університету. Романо-слов'янський дискурс*. 2010. Вип. 521. С. 39–42.
76. Мікіна О. Г. З романської етимології: до семантико-типологічного критерію пояснення лат. *quaerere*. *Мовознавство*. 2011. №4. С. 67–79.
77. Мікіна О. Г. Історико-семасіологічне дослідження латинських і романських дієслів мовлення на індоєвропейському фоні. *Донецьк : Юго-Восток*, 2012. 450 с.
78. Мікіна О. Г. Семантична еволюція від «молити» до «говорити» як універсальне явище: етимологічний етюд. *Studia Philologica (Філологічні студії) : зб. наук. праць*. 2017. Випуск 8. С. 3–10.
79. Мікіна О. Г. Доказова семасіологія. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки: Studia semasiologica*. Кропивницький : РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2017. Випуск 160. С. 88–100.
80. Михайлова Л. П. Ономастические свидетельства древнейших славяно-финских контактов (**ver-* ~ **vää-*). *Ономастика в кругу гуманитарных наук*. Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2005. С. 121–123.
81. Михайлова Л. П. Славянское семантическое пространство лексического комплекса **ver-* во взаимодействии с прибалтийско-финскими языками. *Научные традиции славистики и актуальные вопросы современного русского языка: мат-лы междунар. науч. конф. языковедов, посвящ. 100-летию со дня рождения профессора С. В. Фроловой (27–29 июня 2006 года)*. Самара : Изд-во СГПУ, 2006. С. 105–109.
82. Михайлова Л. П. Словарь экстенциальных лексических единиц в русских говорах. *Петрозаводск : Изд-во КГПА ; М. : Вариант*, 2013. 350 с.

83. Мониц Ю. В. Проблемы этимологии и семантика ритуализированных действий. *Вопросы языкознания*. 1995. №1. С. 97–120.
84. Муллагалиева А. Г. Функционально-семантические особенности этимологического гнезда с корневым *gi- в русском языке : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.01 – русский язык. / Казанский государственный университет им. В. И. Ульянова-Ленина. Казань, 2006. 23 с.
85. Непокоупный А. П. Балто-севернославянские языковые связи. К. : Наук. думка, 1976. 225 с.
86. Откупщиков Ю. В. Очерки по этимологии. С.-Петербург : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2001. 480 с.
87. Откупщиков Ю. В. Из истории индоевропейского словообразования: 2-е изд., испр. и доп. С.-Петербург : СПбГУ; М. : Академия, 2005. 320 с.
88. Отырба Р. Н. История словообразовательных гнезд глаголов стательного способа действия *висеть, лежать, сидеть, стоять* в русском языке XI–XX вв. : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.01 – русский язык / Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова. М., 1996. 21 с.
89. Очерки по сравнительной семасиологии германских, балтийских и славянских языков. К. : Довіра, 2005. 367 с.
90. Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка. М. : Наука, 1970. 602 с.
91. Общее языкознание. Методы лингвистических исследований. М. : Наука, 1973. 318 с.
92. Пavidис С. Д. Этимологическое микрогнездо и.-е. **u̯t-* ‘гнуть, крутить, вертеть’ в германских и балтийских языках (к вопросу германо-балтийских языковых отношений) : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.04 – германские языки / Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова. М., 1992. 15 с.

93. Пауль Г. Принципы истории языка. М. : Изд-во иностр. лит-ры, 1960. 500 с.
94. Пелихов Д. А. Эволюция корневых словообразовательных гнезд **vrač-*, **lěk-*, **cěl-* в истории русского языка в сопоставлении с украинским и белорусским : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.20 / Челябинский государственный педагогический университет. Челябинск, 2009. 22 с.
95. Покровский М. М. Семасиологические исследования в области древних языков. М. : Универ. типография, 1895. 123 с.
96. Покровский М. М. Избранные работы по языкознанию. М. : Изд-во АН СССР, 1959. 382 с.
97. Пятаева Н. В. История синонимичных этимологических гнезд **em-* и **ber-* ‘брат, взять’ в русском языке : Автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.01 – русский язык / Башкирский государственный университет. Уфа, 1995. 19 с.
98. Пятаева Н. В. Опыт динамического описания синонимичных этимологических гнезд **em-* и **ber-* ‘брат, взять’ в истории русского языка. *Этимология 1994–1996* : [сб. науч. работ / отв. ред. О. Н. Трубачев]. М. : Наука, 1997. С. 140–147.
99. Расторгуева В. С. Введение: Семантическая реконструкция. *Этимологический словарь иранских языков*. М. : Вост. лит-ра, 2000. Т. 1. С. 17–20.
100. Романова О. М. История лексических гнезд с общеславянскими корнями **ględ-*, **mot-*, **vid-*, **zъr-* (на материале русского языка) : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.01 – русский язык / Башкирский государственный университет. Уфа, 2005. 24 с.
101. Рыбакова И. Ю. Процессы гнездообразования и сеообразования в историческом гнезде с этимологическим корнем **ber-*: дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.01 – русский язык / Вологодский государственный педагогический университет. Вологда, 2003. 273 с.

102. Русанівський В. М. Семантичні процеси розвитку української лексики. *Історія української мови. Лексика і фразеологія*. К. : Наук. думка, 1983. С. 660–715.
103. Соколовская Л. В. История слов с корнем -лук-/-ляк- в русском языке XI–XX вв. (семантический аспект) : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.01 – русский язык / Пермский государственный университет. Пермь, 1996. 16 с.
104. Субботина В. Н. Состав и соотношение русских этимологических гнезд, восходящих к омонимичным праславянским корням **ver-*/**vor-*: автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.01 – русский язык / Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова. М., 2005. 24 с.
105. Стеблин-Каменский М. И. Древнеисландский язык. М. : Едиториал УРСС, 2002. 288 с.
106. Топоров В. Н. Др.-инд. *védi-*: глубинный смысл и этимология. Ритуальные истоки комплекса «знание – рождение». *Исследования по этимологии и семантике. Том 3: Индийские и иранские языки*. М. : Языки слав. культур, 2009. Кн. 1. С. 184–204.
107. Топоров В. Н. Ведийское *rad-* (значение, этимология, связи). *Исследования по этимологии и семантике. Том 3: Индийские и иранские языки*. М. : Языки слав. культур, 2010. Кн. 2. С. 83–95.
108. Топоров В. Н. Прусский язык. М. : Наука, 1975–1990. Т. I–V.
109. Трубачев О. Н. Несколько русских этимологий : бардадым, будоражить, норка, околоток, харя, худощавый, шушун). *Этимологические исследования по русскому языку*. М. : Изд.-во Моск. ун-та, 1961. № 3. С. 31–41.
110. Трубачев О. Н. Праславянское лексическое наследие и древнерусская лексика дописьменного периода. *Этимология 1991–1993*: [сб. науч. работ / отв. ред. О. Н. Трубачев]. М. : Наука, 1994. С. 3–23.
111. Туманова А. С. Этимологические гнезда со звукоподражательными корнями *g-l-/**g-r-*, *k-l-/**k-r-*, *x-l-/**x-r-*, *b-l-/**b-r-*

в русском языке : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.01 – русский язык / Уральский государственный университет им. А. М. Горького. Екатеринбург, 1994. 17 с.

112. Туманян Э. Г. О природе языковых изменений. *Вопросы языкознания*. 1999. № 3. С. 86–97.

113. Флусова Г. П. Развитие значений группы индоевропейских слов, восходящих к одному корневному архетипу : автореф. дисс. ... канд. филол. наук / Моск. гос. пед. ин-т инстр. языков им. М. Тореца. М. : [б. и.], 1973. 28 с.

114. Хараева Л. Х. Когнитивное моделирование этимологических гнезд в разносистемных языках (на материале французского и кабардино-черкесского языков) : автореф. дисс. ... д-ра филол. наук : 10.02.20 – сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание / Кабардино-Балкарский государственный университет им. Х. М. Бербекова. – Нальчик, 2007. 50 с.

115. Хёнигсвальд Г. М. Полисемия: взгляд историка. *Вопросы языкознания*. 1996. № 5. С. 3–6.

116. Черныш Т. А. Этимологические гнезда корней с исходным значением горения в славянских языках (псл. **gor-/žar-*, **žeg-/žig-*, **pel-/pal-*): автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.03 – славянские языки / Институт языковедения им. А. А. Потебни АН УССР. К., 1985. 19 с.

117. Черниш Т. О. О. О. Потебня і проблеми паралелізму в історичній семасіології. *О. О. Потебня і проблеми сучасної філології : Зб. наук. праць*. К. : Наук. думка, 1992. С. 140–149.

118. Черниш Т. О. Компаративно-зіставне дослідження слов'янської лексики в контексті етимологічних гнізд із близькозначними коренями. *Мовознавство*. 1998. № 2–3. С. 168–179.

119. Черниш Т. О. Про теоретико-методологічні засади застосування гніздового методу в етимологічних дослідженнях О. С. Мельничука. *Мовознавство*. 2001. № 6. С. 50–56.

120. Черниш Т. О. Слов'янська лексика в історико-етимологічному висвітленні : (Гніздовий підхід). К. : Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2003. – 478 с.

121. Черниш Т. О. Типологічні аспекти семантичної реконструкції гнізд праслов'янської лексики. *Слов'янські обрії* : Міждисциплінарний зб. наук. праць / НАН України, Укр. комітет славістів, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського . К. : Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Вип. 2: XIV Міжнародний з'їзд славістів : (10.09–16.09.2008, Охрид, Респ. Македонія) : доповіді. 2008. С. 768–791.

122. Шальтяните А. П. О семантической структуре словообразовательно-этимологических гнезд глаголов с этимологическим значением 'драть' в русском языке. *Этимология 1986–1987*. М. : Наука, 1989. С. 212–220.

123. Шальтяните А. П. Семантика группы словообразовательно-этимологических гнезд в русском языке (на материале гнезд глаголов со значением 'драть, дергать') : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.01 – русский язык / Институт русского языка АН СССР. М., 1990. 21 с.

124. Шахматов А. А. К истории звуков русского языка. О полногласии и некоторых других явлениях. С.-Петербург : Импер. академия наук, 1903. 212 с.

125. Шведова Н. Ю. Еще раз о глаголе *быть*. *Вопросы языкознания*. 2001. № 2. С. 3–12.

126. Шульгач В. П. Праслов'янське гніздо з основою **Pěs-* (матеріали для реконструкції). *Українська ономастика : Матеріали наук. семінару, присвяч. 90-річчю Кирила Кузьмича Цілуйка*; Інститут української мови НАН України. К. : Тираж, 1998. С. 184–190.

127. Шульгач В. П. До праслов'янського антропонімного фонду (похідні з коренем **dьld-*). *Folia onomastica croatica*. 2003/2004. № 12–13. С. 509–521.

128. Шульгач В. П. Рефлекси псл. **šьls-* в ономастичній лексиці. *Восточноукраинский лингвистический сборник*. Донецк : Донеччина, 2006. Выпуск 10. С. 243–246.
129. Шульгач В. П. Словотворне гніздо з основою **bьrd-* (на матеріалі антропонімії). *Мовознавство*. 2006. № 2/3. С. 163–173.
130. Шульгач В. П. Болг. диал. *кън* в славянском апеллятивном и проприальном контексте. *Балканско езиковзнание*. 2009. Т. XVIII. № 1–2. С. 51–59.
131. Юдина О. В. Семантическая эволюция слов с праславянским корнем **rud-* в русском языке : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.01 – русский язык / Калининградский государственный университет. Калининград, 2000. 21 с.
132. Яворская Г. М. Лексико-семантическая типология в синхронии и диахронии. К. : Наук. думка, 1992. 112 с.
133. Якубович И. С. Славянский чертежник: этимология слав. *čьrtь ‘черт’. *Journal of Language Relationship (Вопросы языкового родства)*. 2016. № 14/4. P. 279–291.
134. Boryś W. Čakavske leksičke studije. Praslavensko naslijeđe u čakavskome leksičkom fondu. Zagreb : Matica Hrvatska, 2007. 339 s.
135. Bremmer Jr. An Introduction to old Frisian: history, grammar, reader, glossary. Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins Publishing Company, 1950. 250 p.
136. English Etymology. A Select Glossary, Serving as an Introduction to the History, of the English Language by Friedrich Kluge. URL: http://www.forgottenbooks.com/books/English_Etymology_1000691658 / (дата звернення : 14. 07. 2013).
137. Jagić V. Das Leben der Wurzel DĚ- in den slavischen Sprachen. Wien : Commissionsverlag von Carl Gerold's Sohn, 1871. 73 S.
138. Karaliūnas S. Dėl. liet. *kúopa* ir *kaūpas* etimologinio siejimo. *Baltistica*. 1969. T. V, №2. S. 183–196.

139. Karaliūnas S. Baltų šaknis *dʒ-ž-. *Baltistica*. 1971. T. VII, №2. S. 169–181.
140. Kluge F. *English Etymology: A Select Glossary, Serving as an Introduction to the History, of the English Language*. Boston, USA : D. C. Heath & Co., Publishers, 1898. 246 p.
141. Kuzavinis K. Etymologica. *Baltistica*. 1966. T. I, №2. S. 177–184.
142. Lewickij V. Das Problem des indogermanischen beweglichen S vom Standpunkt der Linguostatistik. *NOWELE*. 2010. Vol. 60–61. S. 3–38.
143. Lockwood W. B. *An Introduction to Modern Faroese*. Torshavn : Foroya Skulabokagrunnur, 2002. 253 p.
144. Malkiel J. Etymology and the Structure of Word Families. *Word*. 1954. Vol. X, № 2–3. P. 265–274.
145. Orel V. *A handbook of Germanic etymology*. Leiden ; Boston : Brill, 2003. 683 p.
146. Persson P. *Studien zur Lehre von der Wurzelerweiterung und Wurzelvariation*. Upsala : Akademiska boktryckeriet Edv. Berling, 1891. 294 S.
147. Sławski F. *Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego. Słownik prasłowiański*. Wrocław etc. : PAN, 1974–1979. T. I–III.
148. Trier J. *Lehm. Etymologien zum Fachwerk*. Marburg : Simons Verlag, 1951. 109 S.
149. Trier J. – Holz. *Etymologien aus dem Niederwald*. Münster ; Köln : Böhlau, 1952. 180 S.
150. Wiemer B. Sprachwandeltypen im litauisch-slavischem Kontakt: ein Überblick. *Балты и славяне: пересечения духовных культур*. Vilnius : Versmė, 2014. S. 196–217.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

151. Абаев В. И. *Историко-этимологический словарь осетинского языка*. М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1958–1989. Т. I–IV.

152. Андреев М. С. Ягнобские тексты. М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1957. 392 с.
153. Аникин А. Е. Этимология и балто-славянское лексическое сравнение в праславянской лексикографии. Материалы для балто-славянского словаря. Новосибирск : Сибирский хронограф, 1998. Вып. 1 (*a- – *go-). 478 с.
154. Аракин В. Д. Большой норвежско-русский словарь: В 2 т. М. : Живой язык, 2000.
155. Багдасаров А. Р. Хорватско-русский словарь. М. : Астрель ; АСТ ; Транзит книга, 2003. 192 с.
156. Баронас В. Русско-литовский словарь. Vilnius : Mintis, 1967. Т. 2. 622 с.
157. Болдырев Б. В. Эвенкийско-русский словарь. Новосибирск : Изд-во СО РАН, 2000. Ч. 1: А–П. 503 с.
158. Вайсман А. Д. Греческо-русский словарь. С.-Петербург : Изд. автора, 1899. 1371 с.
159. Венгеров С. А. Критико-библиографический словарь русских писателей и ученых (от начала русской образованности до наших дней). С.-Петербург : Типогр. М. М. Стасюлевича, 1897. Т. V: С алфавитным указателем ко всем пяти томам. 466 с.
160. Великий тлумачний словник сучасної української мови [укл. і гол. ред. В. Т. Бусел]. К. ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
161. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка [под ред. проф. И. А. Бодуэна-де-Куртенэ]. С.-Петербург ; М. : Т-ва М. О. Вольфъ, 1903–1909. Т. I–IV.
162. Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь. М. : Рус. яз., 1976. 1098 с.
163. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Мінск : Навука і тэхніка, 1978–2005. Т. 1–10.

164. Расторгуева В. С. Этимологический словарь иранских языков. М. : Вост. лит., РАН, 2000–2015. Т. 1–5.
165. Этимологический словарь славянских языков: Праслав. лекс. фонд [под ред. О. Н. Трубачева и А. Ф. Журавлева]. М. : Наука, 1974–2016. Вып. 1–40.
166. Етимологічний словник української мови : В 7 т. К. : Наук. думка, 1982–2012. Т. 1–6.
167. Крылов Г. А. Этимологический словарь русского языка. СПб. : ООО «Полиграфсервис», 2005. 432 с.
168. Левицкий В. В. Этимологический словарь германских языков. Винница: Нова книга, 2010. Т. 1. 616 с.
169. Ожегов С. И. Словарь русского языка : 19-е изд., испр. М. : Рус. язык, 1987. 750 с.
170. Русско-латышский словарь : Ок. 40000 слов. – 2-е изд., испр. и доп. Рига : Авотс, 1988. 603 с.
171. Словарь древнего славянского языка, составленный по Остромирову Евангелию. С.-Петербург : Изд. А. С. Суворина, 1899. 946 с.
172. Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. М. : Наука, 1974–1989. Т. 1–4.
173. Срезневский И. И. Материалы для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам : В 3 т. С.-Петербург : Типогр. импер., 1893–1912. Т. I–III.
174. Словарь русских народных говоров. Л. ; С.-Петербург : Наука, 1965–2013. Вып. 1–45.
175. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. К. : Наук. думка, 1977–1978. Т. 1–2.
176. Словарь современного русского литературного языка: В 17 т. М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1950–1965. Т 1–17.

177. Словарь старославянского языка = *Slovník Jazyka Staroslověnského* : в 4 т. Репринт. изд. СПб : Изд-во С-Петербургск. ун-та, 2006. Т. I–IV.
178. Словник української мови : У 11 т. [гол. ред. кол. І. К. Білодід]. К. : Наук. думка, 1970–1980. Т. 1–11.
179. Толстой И. И. Сербско-хорватско-русский словарь. М. : Госуд. изд.-во иностр. и нац. словарей, 1957. 585 с.
180. Фасмер М. Р. Этимологический словарь русского языка [под ред. и с предисл. проф. Б. А. Ларина; изд. второе, стереотип.]. М. : Прогресс, 1986–1987. Т. I–IV.
181. Цаболов Р. Л. Этимологический словарь курдского языка. М. : Вост. литература, 2001, 2010. Т. I, II.
182. Черных П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка. – 4-е изд., стереотип: В 2 т. М. : Рус. яз., 2001. Т. I–II.
183. Чешско-русский словарь: В 2 т. М. : Рус. язык; Прага : ГПИ, 1976. Т. I–II.
184. Bosworth J. *An Anglo-Saxon Dictionary*. Oxford : Clarendon Press (Based on Bosworth's 1838 dictionary, his papers & additions by Toller), 1898. 1302 p.
185. Brückner A. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa : Wiedza Powszechna, 1970. 821 s.
186. Buck C. D. *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages. A Contribution to the History of Ideas*. Chicago ; London : The University of Chicago Press, 1949. 1515 p.
187. Chambers's *Etymological Dictionary of the English Language* edited by James Donald, F.R.G.S London ; Edinburgh : W. & R. Chambers, 1872. 610 p.
188. Clark Hall J. R. *A Concise Anglo-Saxon Dictionary*. Toronto : Buffalo ; London : University of Toronto Press, 1960. 473 p.
189. Cleasby R. *An Icelandic-English Dictionary*. Oxford : The Clarendon Press, M.DCCC.LXXIV, 1874. 785 p.

190. Deutsches Wörterbuch von Jacob und Wilhelm Grimm. Leipzig. 1854–1961. T. 32.
191. Falileyev A. Etymological Glossary of Old Welsh. Tübingen : Niemeyer, 2000. 184 p.
192. Falk H. S. Norwegisch-Dänisches Etymologisches Wörterbuch. Heidelberg : Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, 1910. Bd I. 808 S.
193. Fick A. Vergleichendes Wörterbuch der Indogermanischen Sprachen: Dritte umgearbeitete Auflage. Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht's Verlag, 1876. Bd. IV. 503 S.
194. Fick A. Vergleichendes Wörterbuch der Indogermanischen Sprachen: Vierte Auflage. Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht's Verlag, 1890–1909. Bd I–III.
195. Fraenkel E. Litauisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg : Carl Winter; Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 1962. Bd I–II.
196. Frisk H. Griechisches Etymologisches Wörterbuch. Heidelberg : Carl Winter Universitätsverlag, 1960–1972. Bd I–III.
197. Hellquist E. Svensk Etymologisk Ordbok. Berlingska Boktryckeriet : Lund, 1922. 1372 s.
198. Graff E. G. Althochdeutscher Sprachschatz oder Wörterbuch der Althochdeutscher Sprache. Berlin : Verfasser und Commission der Nikolaischen Buchhandlung, 1834–1840. T. I–V.
199. Karulis K. Latviešu etimoloģijas vārdnīca. Rīga : Avots, 1992. T. I–II.
200. Klein E. A comprehensive etymological dictionary of the English Language. Dealing with the origin of words and their sense development thus illustrating the history of civilization and culture. Amsterdam ; London ; New York : Elsevier Publishing Company, 1966. Vol. 1. 853 p.
201. Kluge Fr. Etymologisches Wörterbuch des Deutschen Sprache. Berlin : N. Y., 1989. 1024 S.
202. Kluge Fr. Etymologisches Wörterbuch des Deutschen Sprache. Berlin : N. Y., 2002. 1024 S.

203. Köbler G. Althochdeutsches Wörterbuch. 1993 [електронний ресурс]. URL: <http://www.koeblergerhard.de/ahdwbhin.html/> (дата звернення: 07.04.2014)
204. Köbler G. Indogermanisches Wörterbuch: 3 Aufl. Göttingen, 2000. 835 s.
205. Lietuviškos ir angliškos kalbų / [sutaišė A. Lalis]. Chicago, Ill. Turtu XR Spauda «LIETUVOS», 3252 So. Halsted STR, 1911. 835 s.
206. Lehman P. Winfred. A Gothic Etymological Dictionary. Leiden : B. J. Brill, 1986. 712 p.
207. Latviešu-krievu vārdnīca. URL: <https://www.letonika.lv/groups/default.aspx?g=2&r=10621049/> (дата звернення: 18.03.2014).
208. Lyberis A. Lietuvių-rusų kalbų žodynas. Vilnius : Mokslas, 2001. 949 s.
209. Lyberis A. Lietuvių-rusų kalbų žodynas. Vilnius : Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2005. 951 s.
210. Machek V. Etymologický slovník jazyka českého : Druhé, opr. a dop. vyd. Praha : ČSAV, 1968. 868 s.
211. Matasović R. Etymological Dictionary of Proto-Celtic. Leiden ; Boston : Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series Brill, 2009. 458 p.
212. Mayhew A. A Concise Dictionary of Middle English. Oxford : Clarendon Press, 1888. 290 p.
213. Mayrhofer M. Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch des Altindischen. Heidelberg : Carl Winter Universitätsverlag, 1992–1996. Bd. I–II.
214. Miklosich F. Etymologisches Wörterbuch der Slavischen Sprachen. Wien : Wilhelm Braumüller, 1886. 547 S.
215. Mühlenbachs K. Lettisch-deutsches Wörterbuch / [redigiert, ergänzt und fortgesetzt von J. Endzelin]. Riga: Herausgegeben vom lettischen Bildungsministerium, 1923–1932. Band I–IV.

216. Oxford Latin Dictionary / P. G. W. Glare. Oxford : Clarendon Press, 1968. 2150 p.
217. Orel V. Albanian Etymological Dictionary. Leiden ; Boston ; Köln : Brill, 1998. 705 p.
218. Pokorny J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. Bern ; München : Francke Verlag, 1959. Bd. I. – 1183 S.
219. Reizek J. Český etymologický slovník. Voznice : Leda, 2001. 752 s.
220. Shipley J. Dictionary of Early English. New York : Philosophical Library, 1955. 776 p.
221. Schuster-Šewc H. Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache. Bautzen : Domowina-Verlag, 1978–1989. H. 1–24.
222. Schützeichel R. Althochdeutsches Wörterbuch. Berlin ; Boston : Walter de Gruyter GmbH & Co. KG, 2012. 416 S.
223. Skok P. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Zagreb : JAZU, 1971–1974. Knj. 1–4.
224. Slovensko-nemški slovar. Ljubljana : Katoliška Tiskarna, 1893–1895. D. 1–2.
225. Smoczyński W. Lietuvių kalbos etimologinis žodynas. Vilnius : Printer Polyglott, 2007. 797 s.
226. Trautmann R. Baltisch-Slavisches Wörterbuch. Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 1923. 382 s.
227. Vries J. de. Altnordisches Etymologisches Wörterbuch. Leiden : E. J. Brill, 1977. 742 S.
228. Walde A. Lateinisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg : Carl Winter, 1910. 1044 p.
229. Walde A. Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen / Herausgegeben und bearbeitet von Ed. J. Pokorny. Berlin, Leipzig : de Gruyter, 1930. Bd I–III.
230. Wörterbuch der Ostfriesischen Sprache / J. Doornkaat Koolman. Norden : Verlag von Herm Braams, 1879. Bd I. 710 S.

231. Boast // Online Etymology Dictionary. URL:
http://www.etymonline.com/index.php?term=boast&allowed_in_frame=0 (дата
звернення: 25.05.2017)

ДОДАТОК А

Лексико-семантичні групи досліджуваних гнізд:

*oid-/*aid-; *b(e)u-/*bh(e)ǔ-; *bhel-, *bhlē-; *tēu-/*təu-/*teuǝ-/*tūō-/*tǔ-;

1. фізичні процеси і дії;
2. фізичний стан людини;
3. стан довкілля;
4. народна географічна термінологія;
5. явища природи;
6. тварина і її характеристики;
7. народна медична термінологія;
8. назви частин тіла;
9. кулінарна термінологія;
10. технічна термінологія і термінологія промислів;
11. кількісна характеристика й одиниці виміру;
12. ціннісні категорії;
13. органічні речовини;
14. рослини (частини рослин та їхнє використання);
15. міфологічні персонажі.

Лексико-семантичні групи гнізда **bheu-, bheuǝ-, bhōu-, bhū-*

1. фізичні процеси, дії, стани;
2. існування, буття;
3. довкілля і його стан;
4. природа, істота;
5. рослини (їхні частини, плоди і стан), їхнє використання;
6. побут, соціальне життя і суспільна термінологія;
7. господарська і будівельна діяльність;
8. фізичний стан людини і задоволення її потреб;
9. вольова дія;
10. психологічний стан людини, риси її характеру та поведінка;
11. якісна і кількісна характеристики;
12. ціннісні категорії;
13. тварина і її характеристики;
14. народна медична термінологія.

ДОДАТОК Б

Спільні семантичні зрушення для гнізд

1. **oid-/*aid-*;2. **b(e)u-/*bh(e)ǵ-*;3. **bhel-, *bhlē-*;4. **tēu-/*təu-/*teuǝ-/*tuō-/*tǵ-*;

- 1) ‘пухнути’, ‘рости’ → ‘пухлина’, ‘наріст’, ‘гуля’ (гнізда 1–5);
- 2) ‘рости’ → ‘пагін, плід чи його частина (кісточка, зернина, брунька)’ (1–5);
- 3) ‘роздуватися’ → ‘товстий’ (1–5);
- 4) ‘рости’, ‘прибувати’, ‘здійматися’ → ‘хвиля’, ‘повінь’ (1, 3–5);
- 5) ‘рости’, ‘ставати більшим’ → ‘товста, м’язиста частина тіла’ (1–4);
- 6) ‘надутий’ → ‘гордий’ → ‘самовпевнений’, ‘сміливий’ (1–4);
- 7) ‘надутий’ → ‘гордий’ → ‘самовпевнений’, ‘сміливий’ (1–4);
- 8) ‘рости’ → ‘дерево і його частина (і вироби з нього)’ (2–5);
- 9) ‘більшати’, ‘товстішати’ → ‘товстий’ → ‘великий палець’ і [‘товстішати’, ‘надуватися’, ‘рости’ →] ‘товстий’, ‘товстун’ → ‘великий палець’ (1,2,4);
- 10) ‘зростати’ → ‘сильний’, ‘міцний’ і ‘зростати’ → ‘швидкий’ (1,3,5);
- 11) ‘пухлина’, ‘гнойовик’ → ‘рубець (після рани)’ (1,2,3);
- 12) ‘роздуватися’ → ‘яєчко’ (1–3);
- 13) ‘рости’ → [‘сильна тварина’ →] ‘бик’ (3–4);

Таблиця Б.1

Частотність вживання моделей

Гнізда	Кількість моделей	Відсоток вживання
5	3	23%
4	5	38%
3	4	31%
2	1	8%

Семантичні зрушення в германських, слов'янських та балтійських мовах і.-є. *bheu-, bheǫ-, bhōi-, bhū- ‘рости, розвиватися’, ‘бути, існувати’, ‘жити, населяти’:

1. ‘Рости, бути, ставати, існувати, перебувати’, ‘жити’ → ‘існування, буття’, ‘життя’, ‘природа, істота’
2. ‘Жити’ → ‘мешкати’
3. ‘Рости, бути, ставати, існувати’, ‘жити’ → ‘виготовляти’, ‘споряджати’, ‘мешкати’, ‘лишатися’
4. ‘Жити’, ‘населяти’ → ‘обробляти’
5. ‘Ставати (на певний час)’ → ‘заселяти’ → ‘хутір, селище’
6. ‘?’ → ‘будувати’ → ‘дім, житло, будинок’ (→ ‘притулок’)
7. ‘Рости’ → ‘дерево’ → ‘дерев’яні балка, брус’
8. ‘Рости, сходити’ → ‘хліба́, врожай’ → ‘ячмінь’, ‘зерно, насіння’
9. ‘Рости, сходити’ → ‘рослина’, ‘біб’ → ‘дрібниця’
10. ‘Рости’ → ‘опуклість’ (будь-яка), ‘наріст’
11. ‘Жити (також і як співіснувати)’ → ‘селянин’, ‘сусід’ (= ‘хто живе поруч’, ‘хто живе поруч у громаді’)
12. ‘Бути, існувати, перебувати’ → ‘приходити’.
13. ‘Бути, ставати, існувати’, ‘жити’ → ‘траплятися’, ‘відбуватися’.
14. ‘Бути, ставати, існувати, перебувати’, ‘жити’ → ‘дотримуватися чогось’
15. ‘Життя, буття’ → ‘житло, дім’
16. ‘Рости, зростати’ (→ ‘бути зайвим, у надлишку’) → ‘рясно, щедро’, ‘розкіш’, ‘ряснота’.
17. ‘Набувати’, ‘отримувати’ → ‘добробут, користь, зиск’, ‘надлишок’, ‘розкіш’, ‘ряснота’.
18. ‘Набувати’ → ‘непотрібний, зайвий’ → ‘залишок’, ‘надлишок’.
19. ‘Надлишок’ → ‘глузування’, ‘зловживання’, ‘свавілля’
20. ‘Бути’ → ‘звільнитися, позбутися’, ‘згубити’ (в тому числі життя)
21. ‘Бути, існувати’ → ‘подія (= те, що відбулося)’, ‘бувальщина’
22. ‘Рости, сходити’ → ‘пагін’, ‘трава, рослина, дерево’ → ‘стовбур’, ‘стебло’ (→ ‘дудка із порожньої стеблини’)
23. ‘Рости, сходити’ → ‘трава, рослина’ → ‘ліки з трав’
24. ‘Рости, сходити’ → ‘билинка’ → ‘крихта, частка’
25. ‘Бути, існувати’ → ‘набувати’, ‘добувати’, ‘здобувати’ (= ‘зробити чуже буття своїм’) → ‘виграти, вигравати’/‘оволодіти, захопити’, ‘перемагати’ → ‘майно’, ‘господарство’, ‘здобич’, ‘прибуток’, ‘користь’
26. ‘Бути, існувати’ → ‘справжній’, ‘дійсний’, ‘істинний’ (= ‘який насправді існує’), ‘істотний’ (→ ‘важливий’)
27. ‘?’ → ‘хороший’, ‘міцний’, ‘великий’/‘високий’, ‘численний’

28. 'Бути, існувати' → '(з)добувати', 'отримувати' → 'народжувати', 'породжувати'
29. 'Бути, існувати' → 'здобути' → 'виймати, вийняти'
30. 'Зростати, ставати сильнішим' → 'дикий' (→ 'безглуздий', 'нерозумний'), 'буйний' → 'зарості, нетрі, хащі', 'бик'
31. 'Зростати, ставати сильнішим' → 'різко проявитися'
32. 'Зростати, ставати сильнішим', 'бути' → 'позбутися сили', 'видихатися'
33. 'Рости (пишно)' → 'процвітати', 'розростатися'
34. 'Рости' → 'буяти' → 'носитися', 'літати'
35. 'Позбавити', 'позбутися' → 'знищити' і 'звільнити(ся)' (→ 'виправдати', 'врятувати')
36. 'Буття', 'існування' → 'час', 'пора (року)'
37. 'Зростати' → 'додавати(ся)', 'збільшувати(ся)', 'здобути' (→ 'придбати')
38. 'Рости' → 'прибувати (про воду)'
39. 'Бути' → 'гратися, бавити(ся)' → 'зволікати, затримувати(ся)'
40. 'Бути', 'жити' → 'набути досвіду' → 'досвідчена людина', 'бувалець'
41. 'Бути, забувати' → 'забутий', 'колишній', 'забуття'
42. 'Рости, бути, ставати, існувати, перебувати', 'жити' → 'приходити (прибути)', 'лишитися на місці, укорінитися', 'піти, лишити (відбути)'
43. 'Рости, бути, ставати, існувати, перебувати', 'жити' → 'існування', 'життя', 'буття', 'місце проживання', 'ситуація', 'стан', 'річ'
44. 'Рости, бути, ставати, існувати, перебувати', 'жити' → ['?' →] 'обм'якати'
45. '?' → 'будувати' → 'дім, житло, будинок та його частини'
46. 'Бути, існувати' → 'справжній', 'дійсний', 'істинний' (= 'який насправді існує'), 'істотний' (→ 'важливий')
47. 'Рости' → 'високий', 'дебелий, товстий'
48. 'Жити' → 'домогосподар'
49. 'Рости' → 'природа', 'норов, характер, звичка', 'зовнішність'
50. 'Рости' → 'гуля', 'пухир, фурункул'
51. 'Рости' → 'недозрілі фрукти, ягоди'

Таблиця Б.2

Аналіз гнізда *bheu-, bheцә-, bhōi-, bhū-

Категорія	Кількістьмоделей	Відсоток
1. ігерентна	16	31%
2. когерентна	35	69%

